

પન્નખમાં ગજદ્રોહ

પન્નખના શીખો, મુસ્લીમો, તેમજ હિન્દુઓમાંની લગ્નચક્ર
કામો (રજપૂતો તથા જાટો) ભારે વીર્યવાન અગ્ન છે તેમણે મહા
રાજપૂતના યુધ્ધોમાં પોતાના લોહી વહાવ્યા છે મહારાજાના હિત
કારણે તેઓ મુલક મુલકમાં, દૂર દૂર ખટક્યા છે અને છતાં,
એટલું તો રૂપેટ જણાવે, કે કેળવણી તેમજ આર્થિક સપ્તિની
નજરે તેમને સારે દુખ—વધારેમા વધારે મુશ્કેલીઓ ખમવી પડી
છે. એમનામાજ સાથી મોટામા મોટા અમલુ વર્ગ છે પન્નખના
શ્રી વર્ગોમાં એજ વર્ગોની પ્રગતિ થોડી નથી—એમનોજ કંઈ
નેકાસ થયો નથી તેઓ કરજમા ખૂબ હુમેલા છે સરકારે એ વાત
ખવારનવાર કંપૂન કરેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ સરકારી જોદા
જોની નીમણુંકોમા તેમને પસંદગી આપીને તેમજ માનવ્યાની
દલાણી અને ધારાસભાઓમાંની બેઠકાના તેઓમાના કેટલાક અંગે
વાનને તીમીને એ કામોને સંતોષવા પ્રયત્ન પણ અદરેલો હોય
એમ જણાય છે પરંતુ આ હારમાર દ ઈંગિણ જેવ પ્રયાતેથી
સરકારનો હેતુ પાર પડ્યો નથી એ ઈંગિણદુગ્ધ પ્રસાદથી આ
ખસતુષ્ટ થોડા વર્ગોમાં જરૂરે સંતોષ પ્રગટ્યો નથી તેમને તો
મજબૂતાની અને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની તક જોડે
છે જમા સુધી કેળવણીનો સર્વસામાન્ય પ્રચાર ન થાય, તેમજ
મિતી શિવાયના ખીજા ઉદ્યોગોની ખીજવણી અને જમીનની વધારે
એક સરખી વહેચણીના પ્રયોગ ન હોવામા ત્યાં સુધી એ ન બને
સરકારે એ વાત કદિ હાથ ધરવાની કાળજી ન રાખી એટલે
ખા અને મુસ્લીમોએ સ્વામાલિક રીતે પરદેશગમન તરફ પોતાનું
ન દોડાવ્યું

મહારાજાના ખીજા વિભાગો સરચાનો આદિમા બાપારાદિ

ખેડવાનું જો ક્ષેત્ર પડેલું તેમણે નિરખ્યું તેના વડે તેમની દાઢ સજગી તેમણે પોતાની દશાને એ પરદેશવાસીઓની રિયતિ સાથે સરખાવી જોઇ, અને પોતાને સહે તેવા ખ્યાન બાધ્યા મહારાજ્યને વધારવાના અને ખીવવવાના કાર્યમાં પોતે મદદ કરેલી, એટલે તેમને લાગેજ કે અમને એમાંથી કંઈ લાભ ગાપ્ત થવોજ જોઇએ મહારાજ્યના અન્ય ભાગોમાં પોતાને ઠીક આવકાર મળે એવી તેમને આશા હોયજ, તેને બદલે તો આગણ્ય માંથીજ દરરોજ બકામક દેવાઇ ગયા જેમને અદર જવાનું મળ્યું તેમને જે બારે રવમાન હાનિ વેડવી પડી તેમને હકી કાઢવા તેમજ તેમનું જીવન કેવળ દુ ખમય પ્રી મૂકવાને માટે શક્ય હોય તેટલા પગલા લેવામાં આયા તેમના સ્ત્રી પુત્ર પરિવારને દાખલ થવાની મના થઇ, અને જાત જાતના તરેહવાર બહાનાઓથી તેમનો પ્રવેશ અટકા થો વા તો કાઢી મૂક્યા મહાયુદ્ધ દરમ્યાન ઘર પક્ષવાળા શીખો દેશ પાછા ફર્યા ત્યાં સુધી તો પંજાબમાં બળવાખોર અળવજનો અશ નહિ જોવાજ હતો રાડલાટ કમિગી સમગ્રવી નથી શકી કે શા કારણસર કેલિફોર્નિયા અને વાનકુવરના શીખો કેલિફોર્નિયાની બળવા મંડળીના આગેવાન સરચાપકો મનાતા હરદયાળ અને બરકતકંડના સથે ભળી ગયા ? તેમની અને એ બળવાખોરોની વચ્ચે સામ્ય તો કશુંયે ન હતું । x x x વાયક તુરત સમજી શકશે કે મૂળ કારણો શુદ્ધ આર્થિક છે શીખોને કાનડા જવાનું કારણ શુ ? એ સાદસ માટે તેઓએ શા માટે બારે જોગ આપ્યા ? તેઓ દિન પાછા ફરવા કેમ રાજી નહોતા ? કારણ—

કારણ—એજ, કે તેઓને દેશમાં ખાવાના ફાફા હન પર દેશમાં રંગવાને માટે સરસ ક્ષેત્ર હતું દેશમાં તો પોતાની શક્તિઓ ખરચવા નેહો જમીનમાં કસ નહોતો અને આવકના સાધનની મારામારી હતી ખપુખર તો એજ બનતું કે જમીનની પેદશ

શાહુકારનું કે સરકારનું બરણું બરવા જોઈલીયે ન થતી. માત્ર સંસારી જગત અને સ્વદેશવત્સલતા શિવાય હિન્દમાં તેમને રચાવી રહેવાને ઉત્સુક કરે એવી એકેય પ્રયોજના ન હતી. અને બહુ બહુ આદત વેઠવી પડે એટલે બાપડા શું કરે? વખાના માર્યા દેવા ચૂકવવા સારુ અને પોતાની જમીનો છોડાવવાનું તથા કંઈ નવી ખરીદવાનું અને સુખે સસાર નિભાવવાનું ગમે, તેટલા સાર તેઓ માતૃભૂમિ તજીને નીકળ્યા દુનિયામાં બહાર પડીને જુએ છે તે ગોમરદમ તેમની અને સુખના સાધનોની વચ્ચે મોટા મોટા પહાડો અને અંતરાયો ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. મહારાજ્યને ધડવામાં તેમણે મદદ કરેલી, મહારાજ્યમાં પોતાના પ્રજાજનોને પોષવાને પૂરતી, પૂરતીથીયે વધુ જમીન અને સાધન સંપત્તિ છે, પડતર જમીનને ખેડે અને મહારાજ્યના સાધનો ખીલવે તેટલા ખાતર મહારાજ્ય ખીજીએ તેડે છે અને ખીજી પ્રજાઓના માથુસોને સામો લાલચ આપી બેસાવે છે—અને એમને—માત્ર એમનેજ કોઈ ન પ્રવેશ કરવા દે—ન કોઈ આવકાર આપે।

અને ખીજું—પંજાબ સરકારે રાજદારી આદોલનો અને તેના આગેવાનો સામે જે વર્તન ચાલુ રાખ્યું હતું તે ધ્યાનમાં લેયો—૧૮૧૮ ના ત્રીજા રેઝ્યુલેશનને ફરી જીવંત કરવાની પહેલ કરનાર એજ સરકાર—એક દુષ્ટ કાયદાની સામેની કાયદેસરની ચળવળને પણ દાગી દેના સારુ સરકારે એમ કહ્યું હતું. કોઈ ડાહ્યો અને ચપલ સુબેદાર તો એ કાયદો જતોજ કરે પાછળથી શાંતિ જળવવા તેમ કરવુંજ પડેલું. અત્યારનવાર દેશનિકાલીના પ્રસંગે અશાંતિના મૂળ છડા ઉતાર્યે જતાં બધા કારણો દુકંમાં ગણાવીએ તો —

(૧) હિંદના ખીજા સૌ હાકેમો કરતા પંજાબનો સુબેદાર વાણી અને લેખનની સ્પષ્ટતા સામે હુમલો વધારે દમનનીતિ

મથાવતો આવે છે.

(૨) એક કાળે આર્ય સમાજીઓને દુ ખ દેવામાં અને પરમા-
નંદજી પસંદી મળી આવેલા કાગળો પરથી કાગળો વાંધ કરવામાં
પન્નખ સરકારે ધેનુ શૂરાતન (૧) બતાવેલું

(૩) તંત્રદ્રોહની બાનતોમાં પન્નખની અદાલતો એવી એવી
કડક ફર સજા કરતી કે હિંદના ગુન્હાખાતાના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ
રૂઠે જળકી રહે

(૪) જાહેર જીવનને રીધે તથા આડે દરેક માર્ગે દાખી
નાખવાની સરકારી વૃત્તિએ છૂપી ચળવળો કરવાનું સૂચકયુ.

(૫) દિલ્લી કાવતરા કેસમાં થયેલી સજાઓ, બ માળામાં
તેજાજ ચુકદમાં અપાપલા ચુકાદાઓ કરતા બહુજ સખત અને
કડક હતી ચારને ફાંસીએ લટકાવ્યા, તેમાંના બેને તો ગુન્હામાં
શામેનગીરી ન હોવા છતાં માત્ર મડળમાં સખ્ય હોવા કારણેજ
ગરદન આર્યા અને બીજા બેને સાતસાત વરસની સખત સજા કરી

(૬) પન્નખજનુ કુલવડ અને તેને લીધે જે ગંબીર જીવ
હાનિ થઈ તે, નાન્યુકે થઈ પડેલા મામલાને જોગવવાની કેવળ અ
શક્તિ અને મૂખાંઈ બરેલી બેકુદી વ્યવસ્થા સૂચવે છે

(૭) લાહોર કાવતરા કેસમાં ૨૮ ને શુગીએ ચલાવ્યા અને
૯૦ ને લાંબી દેશનિકામીની અને બીજી સજાઓ કરી લોડ
હાર્ડીજ ન હોત તો તો પચાસથીયે વધારેને શુગીએ ચલવું પડત.
વળી બે દુકડીઓના કેટલાક તોફાની સિપાઇઓને લશ્કરી અદાલતના
કામદારી અને બીજા કેટલાક વાટપાડુઓ અને રેલમાણુઓને સાદી
અદાલત મારફત સજાઓ કરી બ માળામાં થયેલી સજાઓ સાથે
વાચક અને સરખાવે ત્યારે અત્રેની કડકાઈ સમજી શકે

હવે, સરકારને જોરજુલમથી ઉચલાવી પાકવાને કાવતરા રચ

નારાઓની તથા ખુનીઓ, ધાડપાડુઓ કે દાવતરાના અંગ તરીકે એવાજ ખીજા ગુન્દા કરનારાઓની વર્તણૂકને અમે જરાયે સચી ઠેરવવા ઇચ્છતા નથી. અમારા અભિપ્રાય મુજબ દેશની પરિસ્થિતિ ન સમજી શકનારા ઘેલા માખુસોજ આવા ગુન્દાઓ કરી શકે. વળી સરકારે મદ્દાવિચ્છદ દરમ્યાન શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે જે ઠડક પગલાં લીધાં તે માટે પણ અમે તેને ઠપકો દેવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ અમારે ફરી ફરીને માર મૂકીને કહેવું જોઈશે કે જે બધાનાં મૂળ કારણ આર્થિક છે અને ખુદ સરકારની તેવી નીતિને લાકડેજા ઉદ્ભવેલાં છે.

+ + + +

કારણો કેવળ આર્થિક છે એટલે એનો ઉપાય પણ આર્થિક કળ હોઈ શકે. મણુતરને વહેવાર બનાવો, ઉદ્યોગોને પોષણ આપો. હિન્દના પુત્રોને માટે બધી સરકારી જોઈસોમાં જગા કરો. લશ્કરી અને સનદી ખાતાના ખર્ચ ઘટાડી નાંખો તથા લોકોનેજ દેશની આર્થિક નીતિ ધડતર ઘો, એટલે જરૂર બળવાની ચળવળ શાંત પડી જશે તદ્દન મરી તો નહિ જાય—જ્યાંસુધી પરદેશી સત્તાની ઝુંસરી અને દબાવણ રહેશે ત્યાં સુધી મરી તો ન જાય. અરે, સ્વરાજ મળશે તોયે જે કેવળ મધ નહિ ચર્ષ જાય એ તો રહેશે હિન્દુ સ્તાન જે સમસ્ત દુનિયાનું એક અંગ માત્ર છે અને સારી દુનિયામાં હમણાં તો બળવો અને હિંસાનું વાતાવરણ ફેલાયલું છે. પણ—પણ એને દમનનીતિ અને જાપતાથી મારી નાખવાનો પ્રયત્ન તો વ્યર્થ, મૂર્ખાઈમર્યો અને ફેગટજ નીવડશે *

લાલા લાજપતરાય

પ્રસ્તાવના

પંડિતજી પ્રચંડ જીવતરે એ નામથી શ્રી રાચીન્દ્રનાથ સાન્યાલના બંદીજીવનનો પહેલો ખંડ ચારેક વરસ પર બહાર પાડેલો. તેની કિંમત ૮-૬-૦ રાખી હતી.

તે આશ્ચર્યજનક યત્ન હતો એ પહેલા ખંડની સાથે જ બીજો ખંડ પણ લેણી રહેતો અને ખંડનું બેચું આ પુસ્તક બહાર પાડવા કિંમત કરી છે.

પહેલો ખંડ બંગાળી પરથી લખેલો. તે લેખનો તેમ છાપ્યો છે. બીજો ખંડ બંગાળી પરથી નથી લખ્યો. બંદીજીવન નામથી જ મૂળ બંગાળીનો હિન્દી અનુવાદ અલ્લાખાઈથી બહાર પડેલો છે અને મળી શકે છે. તેના પરથી બીજો ખંડ લખેલો છે અનુવાદનું આ કામ એકદમ યર્થ રાહ્યું નથી. પરંતુ કેટલાક ભાગમાં હાથફેર થયેલો છે તેથી વાંચકોને કદાચ કેટલોક શૈલી-બેદ લાગશે. પણ આવા પુસ્તકની મહત્તા તેની શૈલી કરતાં તેમાંની માહિતીમાં જ વધુ છે એટલે તે માટે વાંચક-સમા કરશે, એવી આશા છે.

ગુજરાતમાં આવા ઇતિહાસપુરતક ગ્રંથાચાર્ય છે છતાં તે જરૂરના અને પણ મદતવાના તો છે જ એટલે આ ચોપડીને પણ પ્રવૃત્તિ-તેજન મળશે એવી આશા રાખું છું.

નવર વીમાવાળા

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું

અથવા

બ્રિટીશ સરકારના

સામે

ખુલ્લા બળવાની તૈયારી

ગાંડીવ સાહિત્ય માંદેર

માંડીવ અઠવાડિક

દર શુક્રવારે પ્રગટ થાય છે
તેમાં આખા ગુજરાતની ખ-
બરો, નોંધો, રસુછ અને
સાહિત્યની ચર્ચા પ્રગટ થાય
છે. લવાજમ સુરતમાં રૂપિયા
ત્રણ. ખજારગામ રૂ. ૪)
પરદેશ શિલિંગ ૫૦

માંડીવ છાપખાનું

ગયા પાચ વરસની કારકીર્દિમાં
આ છાપખાનાએ શુદ્ધ અને
સ્વચ્છ છાપકામ કરવા માટે
સારી ખ્યાતિ મેળવી છે

માંડીવ સાહિત્ય

મંદિરના આ વિભાગમાં તમામ
ઉત્તમ લેખકોનાં વખણાયતાં
પુસ્તકો તેમજ નિર્દોષ, સ્ત્રીલી
અને બોધક કૃતિઓ મળી
શકે છે. દલાણી કરવા લાયક
ચોપડીઓ માટે ત્યાજ લખો

સરનામું: ૧૮૦ કેળાંપીઠ, સુરત

સુરત આવો, ત્યારે
જરૂર મુલાકાત લેયો

(૧)

જેમાં થોડી ગોઠડી કરું છું.

આજે, ગાંધી ગુજરીની-વીતકોની કથા કહેવા બેસતાં, ગરવા ભૂતકાળનું અનંત મહિમાભર્યું ચિત્ર સાંભરે છે. કાળ જેવો અનંત છે, તેનો મહિમા પણ તેવોજ, અગાધ-અપાર છે. વરવારામાં પણ કાળ સુંદરતા ખૂરે છે; વિવિધતામાં પણ એકતાની એ રેખા દોરે છે. અકળ એ મહિમા જે વડે અપ્રિયનાંયે સંભારણું મનને આલ્હાદક બની રહે છે.

ગાંધીગુજરીનાં સંભારણું બહુ મીઠાં લાગે છે—વીણાના નિદ્રાવશ તારને છેડવાથી તે મધુરો રણકારો કરી ઉઠે છે તેમ—

ઘણી વેળા જાનાં સંભારણું દુઃખમય હોય છે. પણ એ દુઃખના અનુભવો સંભારણામાં પણ મીઠાશ રહેલી છે—એક ભાતનો આનંદ મળે છે. અંતરનાં ઉડાં ઉડાં ગુદાદાર પણ

ખુલી જાય છે. જાણે એકાન્તમાં મન પોતાનીજ સાથે ફૂપી ફૂપી ગોઠડી કરી ન રહ્યું હોય ।

અનુભવતી વેળા, સુખ દુઃખ જાણે જીવનભરનાં સંગાથી ન હોય, એમ લાગ્યાંજ કરે છે, પણ ખરેખર તો એકકે ઝાઝો કાળ ટકતું નથી—કાળપ્રસંગે સ્મૃતિનાં સરોવરમાં સરી જાય છે.

સ્મૃતિપટ પર અનેક નાની વસ્તુઓ વિરાટ રૂપ ધરે છે. મોટી વાતો સ્વદ્ભ-ઝીણી બની જાય છે. અને કંઈક તો એવી લીન થઈ જાય છે, કે બહુ તપાને પણ નથી જડતી.

હારી કાવતરાં કેસમાં મને સળ થઈ. ઇ. સ. ૧૯૧૫ ની ૨૬મી જૂને હું પકડાયો. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૪મી તારીખે હાંદગીભર કાળાંપાણીની સળ પામ્યો અને માલમિલકત પણ સરકારે જપ્ત કરી. થોડા દિવસ કાશીની જેલમાં કાઢ્યા બાદ આગકુટ મહિને આંદામાન ગયો અને ૧૮મી તારીખે ત્યાંના જેલમંદિરમાં દાખલ થયો. ફરી તે અકળકળાવિહારીની ઈચ્છાનુસાર મહારાજાધિરાજના ભહેરનામાં મુજબ ઇ. સ. ૧૯૨૦ના ફેબ્રુઆરીમાં જૂદીને આવ્યો—એ, દુકંમાં મારો કહાણી.

આંટલો વખત મેં જેલ ભોગવી. તે વિષે લખતાં જેલવાસો મને શા માટે મળ્યો તે બાબત પણ જણાવવી નોંધ્યો. હિન્દુસ્તાનના ભાવી ઇતિહાસનાં ઘોરાંએક પ્રકરણો યોગ્ય રીતે પૂરેપૂરાં વિગતસર રચાય, એવું વિચારી આજે કલમ ઝાલી છે. હિન્દુસ્તાનનું નરીબ એક'ભારે સંધિ ચૂકી

પાછું ત્રણ ડગલાં આગળ નાકું છે. હિન્દની અંદર અને બહાર, ભાગ્યવિધાતાની છૂપી છૂપી યોજના મુજબ જે ભયંકર વિપ્લવ બડકો સળગી ઉઠેલો—જે વખતમય સૃષ્ટિ રચાયેલી, તેમા એજ છઠ્ઠીના લખનારની અકળ કળા મુજબ હુંયે પડેલો. મારા જેવા કેટલાયે જીવાનો, અંતરના ઉંડાણમાં થતી વેદનાને પરિતાપે દાઝી ઉઠી, જણાયે અજાણ્યે, વિધાતાએ લખેલા લેખ સાચા પાડવા લેગા મહત્વા હતા. એ બધાની પિછાન આપવાની, એ “લખ્યા લેખની” કહાણી કહેવાની ઇચ્છા મારા અંતરમાં ક્યાર ક્યારની ધૂમી રહી છે. આજે, તેને અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઘણી ઘટનાઓને આપણે મોટું મોટું સ્વરૂપ આપીએ છીએ. પણ પડદા આડે રહી જે મહારાષ્ટ્ર સોગડાં નચાવે છે, ઝીણી ઝીણી વાર્તામાં પણ તેના ખેલનનું અદ્ભુત રહસ્ય રહેલું છે. સફળતાનો મોહ ડગલે ને પગલે આપણને ખેંચી રાખે છે. વિચારમાં એ મોહને તોડીએ છતાં અંતરના ઉંડાણમાંથી એ પોતાની છાવણી ઉઠાવતો નથી. મોટી મોટી ઘટનાઓ કરતાં ઝીણી ઝીણી વાર્તાનું જીવનમાં જેવું તેવું સ્થાન નથી. બધીયે ઘટનાની માળા તો વિચારજગતમાં જ ગૂંથાય છે.

એ મુજબ, કેાઈ માનવી વિષે લખતાં, ટીકા કરવી પડે તો તે તેને લાગૂ પડેલી ન માનવી. જુદા જુદા માણસોની પિછાન આખ્યા વગર બધી વાત સમજવાય પણ કેવી રીતે ! એટલે વ્યક્તિચરિત્રને આલેખ્ય વિના ચાલ્યું નથી.

એ પ્રમાણે લખવા બેસતાં મારો અને મારો ટાળીની અનેક ખોડખાંપણો પ્રકાશમાં આવ્યા વિના રહેવાની નથી. પણ તેથી જે નિર્બળતા અને ત્રુટિઓને લીધે અમે પાંગળા થઈ ગયા હૃદયે તેને જૂપાવવાનો ખોટો ચત્ત કરવાની શી જરૂર? ખોટો તો ખરોજ; કારણ ગમે ત્યારે એક દિવસ સાચી વાત જણાયા વિના તો રહેવાની નથી. અને જૂપાવવા જતાં માત્ર સત્યનું ખૂન થાય એટલું જ નહિ, પણ નિર્બળતા ઉલટી વધેજ. ઇતિહાસનાં પ્રકરણ લખતી વેળા “સત્ય-પ્રુયાત્ પ્રિયંપ્રુયાત્ મા પ્રુયાત્ સત્યમપ્રિયમ્” એ સિદ્ધાંત લાગૂ પાડેલો ખોટો છે.

(૨)

અનંત મૂળ.

કંલકત્તાના રાજાજનરમાં એક નાનકડી દુમજલા કામડ-કુટીયા ચાલી હતી. જોતાંજ લાગે, કે એમાં ગરોબગુરખાંનો વાસો હતો. દામ ચલાવનારાઓ અને એવાજ ખીન હલકી વર્ણના ગણાતા લોકો એમાં રહેતા.

એ ચાલીને ઉપલે માળે એક ચોરડામાં શ્રી રક્ષાંકમોહન હાજરા નામનો એક જીવાન રહેતો હતો. એ જ્યારે પકડાયો ત્યારે બોમળના મત્તાલા સગાયે યોગ તેમજ સાધના વિષયના ઠેટલાંક

પુસ્તકો તેમજ લેખો એની કોડીમાથી મળી આવ્યાં તપાસ ચાલતી વેળા કેટલાકે આ લેખો વિષે બોલતા કહેલું કે એ કેવળ ઠગબાણ હતી—લોકોને ઉધે રસ્તે દોરવા માટેની યુક્તિ હતી ખરી વાત હું જાણુ છું—એ ઠગબાણ નહોતી અને સાચેજ અમારા નિત્ય જીવનમાં યોગસાધના ઉતારવા પ્રયત્ન કરેલો. શ્રી પુરુષોત્તમ સર્વ કર્મોના નિયંતા છે, એવું અમે માત્ર જાહેર રૂપે નહોતા બોલતા, અંતરના ઉંડાણની સાચી શ્રદ્ધાથી એ મુજબ અમે માનતા. અમારું કામ ફતેહમદીથી પાર પાડે—તેજાજ સાડ માત્ર ઇશ્વરને નહોતા સંભારતા પણ તે અકાગળાવિહારીના સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા કરતા મનન કરતા કંઈ કંઈ દિવસો વહી જતા—કંઈ કંઈ રાતોના અખડ ઉજાગરા થતા.

જે મહાન મોઝુ માતૃભૂમિ પર થઈને વહી ગયું છે અને હજુએ જાય છે તે એ અનાથનાથની આજ્ઞાથી ઉછર્યું છે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે જે ભાવનાની સફળ પ્રેરણાને ખજો હિન્દમૈયાના સેકડો નવજીવાન બાળકોએ મૃત્યુ-લેટને નોતરો અપાર દુખ અને આક્રમણ મુખમાં પણ ગરવે વહેને ધસારો કરેલો—જે લાગણીના જોશને પ્રતાપે તેમણે અનંત સત્યા અને બેઘડી પણ ભારે સયમથી સહન કરેલા—તે પ્રેરણા, તે લાગણીની રેલ શું કોઈ કાળા માયાના માનવીએ દેશમાં આણી હતી ? કે એનાં કાયમી-પણાનો આધાર શું કોઈ અમૂક માણસના મતમતાતર કે જીવવા મરવા પર નિર્ભર છે ?

છેક બાળક હતો, ત્યારથીજ સ્વદેશ ઉદ્ધારના વિચારો મારા અંતરમાં ઘોળાયા કરતા મને કોઈએ એ વારસા રૂપે તો નથીજ આપ્યા મારો રગરગમાં એટલી નાની ઉંમરે કોણે એ પ્રાણજ્યોતિ પ્રકટાવેલી ? બચપણથીજ નાનકડા ભાઈભાડુ સાથે એ વિષે ચર્ચા કરતો આવ્યો છું તે વેળા સ્વદેશી ચળવળનો એકઠેએક પક્ષ પાટી પર નહોતો ચીત રા્યો. આધેડ ઉંમરે ઘણાની સાથે વાત કરતા જણાયું છે, કે મારા જેવા દેશમાં બીજા ઘણાં છે, જાણે પોતાના રચ્યા ભાટ પાર પાડવા ઇશ્વરે પહેનેથીજ બધી ગોઠવણ કરી ન હોય !

(૩)

બળવાનાં બીજ

ઈ સ' ૧૯૧૫ની સાલ હિન્દના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન લેશે એ વરસે બળવાની જે જળરદસ યોજના અફળ ની નડો, તેવી મોટી યોજના સરતાવનની સાલ પછી (પળખના કુકા વિદ્રોહ ચિવાય) બીજી ચર્ચ છે કે કેમ એ વિષે મોટા શક છે એ કાવતરું પકડાયા પછીજ હિન્દ સરકારનો કાયદો દેશ પર લઢાયો, છતાંયે સ્વદેશ ખાતાના ચલાસદ શ્રીયુત કેડોક સાહેબ વડી ધારાસભામાં એ કાયદાની રજુ

આત કરતી વેળા બોલેલા, કે = we had had anarchism for a long time in Bengal. but the situation in the Punjab was serious, in Bengal it was less so. બંગાળમાંયે કાવતરાંબાજી ઘણા કાળ ચાલી, પણ પંખળમાં તો મામલો ગંભીર થઈ પડેલો; બંગાળમાં એટલે બધે દરજ્જો નહિ.” ખરેખર, હિન્દુસ્તાનની દશા તે વખતે બહુ ભારે કટોકટીની હતી. પણ બંગાળા વિષે કેટલોક સાહેબને બહુજ ઓછી માહિતી હતી એ ચોક્કસ છે. કેટલાક દિવસ વીત્યા કેડે કેટલોક સાહેબે કબુલ કરેલું, કે પંખળનાં કાવતરાંખોરો સાથેના બંગાળના ભાગવાદીઓના સંબંધ વિષે મારો જે તર્ક હતો, તે હવે બદલાઈ ગયો છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ઘણા કાવતરાં કેસો દ્વારા બહુ બહુ વિગતો બહાર આવી છે. ઘણા માને છે, કે એ બધી વિગતોનો ઘણો ખરો લાગ તો કલ્પિત—બૂઝાજ હશે. ઘણાએ મને કહ્યું હતું કે, સિપાઈડાઓએ જુકાં પાત્રો ઉભા કરીનેજ એ મુકદ્દમાના નાટકો ભજવ્યાં છે. દેશમાં ખરેખર રજ એવાં કાર્વંતરા ચોળવા હોય એમ લાગતું નથી.

એમના આવા શબ્દો સાંભળી મારું હૃદય વેદનાથી બળીને ખાખ થતું. લાગતું કે મારાં સ્વદેશભાંડુઓનું આત્મ-શક્તિનું જ્ઞાન એટલું બધું કટાઈ ગયું છે કે સ્વભક્તિનાં કોઈ માનવી આણું કંઈ કરી શકે, એ વાત તેમની તર્કશક્તિની પણ બહાર જાય છે ! અને માનસિક દર્દને લીધે હૈયું ખોલી બધી વાત કરાતી નહિ એટલે એ વેદના ભારે

છેક બાળક હતો, ત્યારથીજ સ્વદેશ ઉદ્ધારના વિચારો મારા અંતરમાં ઘોળાયા કરતા મને કોઈએ એ વારસા રૂપે તો નથીજ આપ્યા. મારી રગરગમા એટલી નાની ઉંમરે કોણે એ પ્રાણુઓતિ પ્રકટાવેલી? બચપણથીજ નાનકડા ભાઈમાડુ માંથે એ વિષે ચર્ચા કરતો આવ્યો છું. તે વેળા સ્વદેશી ચળવળનો એકઠેએક પલ્લુ પાટી પર નહોતો ચીત રા્યો. આધેડ ઉંમરે ઘણાની માથે વાત કરતા જણાયું છે, કે માત્ર જેવા દેશમાં બીજા ઘણાંયે છે, જાણે પોતાના રચ્યા ઘાટ પાંચ પાડવા ઇશ્વરે પહેલેથીજ બધી ગોઠવણો કરી ન હોય !

(૩)

બળવાનાં બીજ

૩૧

ઈ'સ' ૧૯૧૫ની સાલ હિન્દના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન લેશે એ વરસે બળવાની જે જળરક્ષા યોજના અફળ નીવડી, તેવી ઝોટી યોજના સત્તાવનની સાલ પછી (પંજાબના કુડા વિદ્રોહ શિવાય) બીજી ચર્ચ છે કે કેમ એ વિષે મોટો શક છે. એ કાવતરું પકડાયા પછીજ હિન્દ સરકારનો કાયદો દેશ પર લદાયો, છતાંયે સ્વદેશ ખાતાના સલાસદ શ્રીયુત કેટાક સાહેબ વડી ધારાસભામાં એ કાયદાની રજુ

આત કરતી વેળા બોલેલા, કે “ we had had anarchism for a long time in Bengal, but the situation in the Punjab was serious, in Bengal it was less so.” બંગાળમાંયે કાવતરાંબાજી ઘણો કાળ ચાલી, પણ પંજાબમાં તો મામલો ગંભીર થઈ પડેલો: બંગાળમાં એટલે બધે દરજ્જે નહિ.” ખરેખર, હિન્દુસ્તાનની દૃશ્યા તે વખતે બહુ ભારે ઠટાકટીની હતી. પણ બંગાળા વિષે કેટોક માહે-બને બહુજ ઓછી માફિતી હતી એ ચોક્કસ છે. કેટલાક દિવસ વીત્યા કેટલે કેટોક માહેજે કચુલ કરેલું, કે પંજાબનાં કાવતરાંખોરો સાથેના બંગાળના બોળવાદીઓના સંબંધ વિષે મારો જે તર્ક હતો, તે હવે બદલાઈ ગયો છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ઘણા કાવતરાં કેસો દ્વારા બહુ બહુ વિગતો બહાર આવી છે. ઘણા માને છે, કે એ બધી વિગતોનો ઘણો ખરો ભાગ તો દક્ષિણ-ગુજરાત હશે. ઘણાએ મને કહ્યું હતું કે, સિપાઈદાઓએ જ્યાં પાત્રા ઉભા કરીનેજ એ મુકદ્દમાના નાટકો ભજવ્યાં છે. હેશમાં ખરેખરજ એવાં કાંઈતેરા ચોભાયા હોય એમ લાગતું નથી.

એમના આવા ગળ્લો સામળી મારું હૃદય વેદનાથી બળીને ખાખ થતું. લાગતું કે મારા સ્વદેશભાડુઓનું આત્મ-શક્તિનું જ્ઞાન એટલું બધું કટાઈ ગયું છે કે સ્વજાતિનાં કોઈ માનવી આણું કંઈ કરી શકે, એ વાત તેમની તર્કશક્તિની પણ બહાર આ છે. અને માનસિક દર્દને લીધે હેયું ખોલી બધી વાન કરાતી નહિ એટલે એ વેદના ભારે

હુ ખ દેતી. કોમાગાટામારૂના શીખ બેસાડ્યોને કાનડામા ઉતરવા ન દેવાથી તેમના અંતરમાં જે આગ સળગી ઉઠેલી તેના તણખા ચોમેર વિખરાતા હતા, ત્યારે માતૃભૂમિના એક પ્રાંતમાં બેસી આશાવૈર્યા હૃદયે, ચંચળ ચિત્તે હું તેને નિરખી રહ્યો હતો. પંજાબમા જેઓ અમારા હતા તેમને કહી દીધેલું, કે કોમાગાટામારૂના મુસાફરો દેશમા પગ મૂકે કે તરતજ તેમને આપણા પક્ષમાં ખેંચી લેવાના છે.

અમેરિકન ચિણુગારી

કોમાગાટામારૂના મુસાફરો સ્વદેશને કિનારે પગ મૂકે ન મૂકે ત્યાં તો એક ભારે બનાવ બન્યો. અમારું આશાવૃક્ષ ફૂલી ફાલીને નવપલ્લવિત થવા લાગ્યું. ભેતભેતામા કાનડા અને કેલિફોર્નિયાથી ટુકડીઓ રૂપે ખીબચે કેટલા શીખો આવવા લાગ્યા. આ બધા હિન્દુસ્તાન આવતા રસ્તે ઠેકઠેકાણે ઉતરી પડી શીખ પોલિસ અને શીખ લશ્કરી ટુકડીઓમા જઈ વિપ્લવાગ્નિ થેતાવતા. ઘણો ખરો વખત હિન્દ બહાર રહેવા છતાં આવું મોટું ધૂધુ કાવતરું રચાયું કેમ, એ ઘણાને ન સમજતું. તેથી ખુદી રીતે, છથોક દરેક વહાણમાં અને દરેક બન્દરમા તેઓ કાન્તિની વાતો ફેલાવતા ફેલાવતા આવેલા. એને લીધેજ હિન્દી સરકાર થેતી જવા પામી. જેમ જેમ શીખ મુસાફરોની ટુકડીઓ હિન્દુસ્તાનને કિનારે પગ મૂકવા લાગી તેમ તેમ સરકાર બહાર તરફથી રિવાજ મુજબ તેમનું સ્વાગત કરવામા આવતું ગયું. એ મુજબ એકજ ટોળાના લગભગ ત્રણસો માણસોને સીધા મુલતાનની

જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. એમાંના ઘણાકને સરકાર આગેવાન તરીકે ધારતી હતી. તેમ તેમાંના ઘણાની પાસે ઠીકઠીક પૈસો પણ હતો. અમેરિકામાં કેટલાંક વરસ ગાળી કમાઈને જે માલમતા એકઠી કરેલી તે લગભગ બધીજ એમણે સાથે આણી હતી.—નામદાર સરકારે બધીજ જપ્ત પણ કરી. એ રીતે એક જણ પાસેથી રૂપિયા ત્રીસ હજાર જેવડી મોટી રકમ મળી આવી હતી. વળી ઘણા તો પોતે ભેગું કરેલું દ્રવ્ય કેલિફોર્નિયા મુગાન્તર આશ્રમમાં આપી આવ્યા હતા.

બળવાખોરોના અખાડા

હવે એ સૌમાંથી સરકાર બહાદુરની પ્રેમનજરમાંથી જેઓ છટકી ગયા, તેઓ આવીને પંતજમાં એકઠા થવા લાગ્યા,—અને પોતપોતાનાં ટોળા રચવા લાગ્યાં. શીખ લોકોનાં ધર્મમન્દિરોને ગુરૂદ્વારા કહે છે. અને ત્યાં આગળ એમના પુરોહિતો વાસો વસે છે. એમને ઘંચીજી કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક ગુરૂદ્વારામાં એક એક ઘંચી હોય છે. આ બધી ગુરૂદ્વારાઓમાં બળવાખોર શીખોના અખાડા હતા—ત્યાંજ તેઓ એક બીજાને મળતા. એક વેળા એક ગુરૂદ્વારામાં હું બેઠો હતો. એક શીખે આવીને ખબર આપી કે ફલાણાને ફલાણી ગુરૂદ્વારામાં દાખલ થતાં મેં જોયો હતો અને ત્યાં જઈ હું તેની સાથે મુલાકાત કરી આવ્યો. થોડીજ મિનિટ વીત્યા કેડે એ ટોળીનો આગેવાન અમારી ગુરૂદ્વારામાં આવી લાગ્યો. તેની સાથે નાણાં સંબંધી વાતચીત નીકળતાંજ તેણે

સોનાની ગોળ ગોળ ચક્રતીઓ અમારી મમક્ષ મૂકી દીધી. અમેરિકન ગિનિઓ ગણતા લગભગ એક હજાર રૂપિયા હતા એમ ગણતરી થઈ. દરેક ટોળીમા એવુંજ હતું. બળવાના કાર્યમાં, રહેજ પણ મ્હો કટાણું કર્યા શિવાય, સંપૂર્ણ ઉદ્ધાસથી પોતાની અઢળક સપત્તિને કુરબાન કરતા અનેક શીખોને જોયા છે—બગાળામા તેવું કદિ નથી નજરે ચડ્યું. ખરેજ, આવો ઉત્સાહ, સ્વતંત્રતાની આવી ઉંડો વાસના અમેરિકાથી ખાછા ફરેલા શીખોમાંજ જોવામાં આવી છે. એ શિવાયના પંતબના ખીજ રહેવાસીઓએ એમના પ્રત્યે કદિ લાગણી બતાવી નથી. ફક્ત પઠાણ અને શીખ લશ્કરી સિપાઈઓ સાથે તેમને ભારે સબધ બધાયો હતો. એટલું તો ખરુંજ, કે હિંદુસ્તાનની ખીજ પ્રજાઓ કરતા શીખ ભક્તિમા એકસપી અને એકદિશીમી ભાવના બહુ મજબૂત અને સ્વિશેષ છે.

અમેરિકાથી જેઓ પાછા ફર્યા હતા તેઓમાના ઘણા-ખરા તો 'ત્યા મજૂરી કરતા. જેના ત્રીસ હજાર રૂપિયા જમ્ત થયાતું ઉર્પર લખ્યું છે તે કેલિફોરનિયામાં ખેતી કરીને આટલો માલદાર બન્યો હતો.

લશ્કરમાં ખગપેસારો

એમના ઘણાં સર્ગાઓ હિન્દી સરકારના લશ્કરમાં હતા. હિંદમાં આવતાંજ તેમણે આ સિપાઈઓ સાથે મળી પ્રપંચ રચના શરૂ કરી. એ વેળા બગાળા સાથે પંતબનો જોગ ખેઠો. ખીજ બધા ગુણો છતા બંગાળના જેટલી વ્યવસ્થા શક્તિ (organising power) એમનામા નહોતીજ. પણ

ખંગાળા સાથે સંબંધ જોડાયો ત્યારથી બહુજ 'સરસ રીતે કામ થવા માંડ્યું'. ઉત્તર હિન્દની લગભગ બધીજ લશ્કરી છાવણીઓમાં અમારી આવળ શરૂ થઈ ચૂકી. નૈઋત્ય તરફ છેક બન્નુથી માંડીને દાનાપૂર સુધીની એકે છાવણી બાકી નહોતી. દરેક ટુકડીનું કહેવું એમ હતું, કે અમે શરૂઆત કરવાના નથી; પણ બળવાનું મંડાણ થતાંજ સ્વતંત્રતાવાદીઓના મંથમાં નક્કી જોડાઈ જઈશું. ફક્ત લાહોર અને શિરોઝપૂરની ટુકડીઓએ પહેલેથીજ કામ શરૂ કરવાનું વચન આપ્યું. વિપ્લવવાદીઓએ કેટલી બધી ગંભીર રીતે બળવાની યોજના પગભર કરી હતી તેનું પહેલાં તો સરકાર બહાદુરને જરા પણ લાન નહોતું. તેમ નહોત તો તો તેઓ આટલો પગપેમારો નજ કરી શકત. આખરે પંજાબના પોલીસ ખાતાના એક મુસલમાન ડેપુટી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે પોતાના એક બસસને ખૂદ બળવાખોરોની ટોળીમાં દાખલ કર્યો—અને એ કૃપાલસિંહેજ આખરે બધી યોજનાઓનું નિકંઠન વાળ્યું—બધી વાતો લઘાડી પાડા દીધી.

(૪)

પોલીસને હાથતાળી

કૃપાલસિંહ કેવી રીતે બળવાખોર મંડળમાં દાખલ થયો, અને કેવી રીતે બધું ધુળ મેળવ્યું, તે વાત યોગ્ય વખતે,

ચોખ્ખ સ્થળે આવશે અહિં તો આ શીખ બળવાખોર મડ
ળની કેટલીક પિછાન વાચકને કરાવી દઉં.

આ શીખમંડળની સખ્યા કઈ નાનીસુની નહોતી
જુદી જુદી ટાળીઓ રૂપે પણ ૬ થી સાત હજાર શીખો
ઉત્તર અમેરિકા અને કાનડાથી દેશમાં પાછા ફર્યા હતા
પણ ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના વરસવાળા Ingress Ordinance
Act (પ્રવેશ વિષયક કાયદા) મુજબ ઘણાને તો તુરત જેલ
મળી, અને બીજા અનેકને નજરબંદી હેઠળ પોતપોતાના
ગામમાં રહેવા કબૂલ થવું પડ્યું. જેમને નજરકેદ મળી
તેઓ પણ બળવાના કામમાં 'જાગી' મદદ કરી નજ શક્યા
કેમકે સરજ આયમે ત્યારથી તે સર્વોદય થતા સુધી તેમ
નાથી ઘર બહાર નીકળાતું નહોતું ગમે તે વખતે પોલીસ
આવી ખબર અતર પૂછે, તપાસ કરે, તો જવાબ આપવો
પડે. સરજ ઉઝ્યા પછી પણ તેમને પોતાનું ગામ છોડી
પરગામ જવાની રત્ન નહોતી તેમ બીજા કેઈ પરગામના
માણસ ખુદ્દેખુદ્દી રીતે એમની મુલાકાત પણ લઈ શકતા
નહિ. પછી ન્યારે કામ ખૂબ સરસ, સુઘટિત રીતે શરૂ થઈ
ગયું ત્યારે એમનામાંના કેટલાકનો સ્વદેશપ્રેમ પ્રબળતાથી
જલુકી ઉઠવાથી તેઓ પોલીસની નજર ચૂકાવી, તેને હાથ
તાળી આપી ગુમ થઈ ગયા પછી પોલીસ તો શું પણ
તેના પોતાના છેક પાસેના સગાને પણ તેમની કરી ખબર
અતર મળવી બધ થઈ

બળવાબોરોની પુખ્તતા

જે ભાવનાથી ઉછળતે હૈયે આ બધા શીખો હિન્દુસ્તાન આવેલા, તેમાં અહિં પગ મૂકતાંજ, ફેરફાર થયા વિના ન રહેતા. છથી સાત હજાર પાછા ફરેલા શીખોમાંથી લગભગ અડધા તો પોતપોતાના કુટુંબ પરિવાર સાથે રહેવા ચાલ્યા ગયા. માત્ર બાકીના પ્રુખ મહેનતુપણે બળવાના કામમાં વળગી ગયા.

એમાંના ઘણાખરા શીખ હતા. અ-શીખ બુજબુજ હોયે. વધારેમાં વધારે ૨૫-૩૦ એવા હોયે. તેઓ લગભગ બધાજ આરસી મોટી પાકટ ઉમરના જુહસ્થો હતા. ઘણાને સ્ત્રી પુત્ર કન્યા આદિ પરિવાર પણ હતો. ચાળીસથી ઉપરની ઉમરના પણ ઘણાને મેં જોયા હતા. કેટલાક તો બહુ ઘરડા પણ હતા. બાઈ નિધાનસિંહ, બાઈ સોહનસિંહ, બાઈ કાળાસિંહ, બાઈ કેરસિંહ—એમાંથી કેઈ પણ નાની ઉમરનું નહોતું.

ફિલ્દી કાવતરાં કેસમાં જેઓ પકડાયેલા તેમાંના પણ ઘણાખરા મોટી ઉમરના હતા. અમીરચંદની ઉમર પચાસથી વધારે હતી. અવધનિહારી પાકટ વયનો હતો.

માત્ર બંગાળમાંજ ખાસ કરી દુધમલ બાળક જેવા જીવાનિયાઓ બળવાન જૂથા જંગમાં જોડાયેલા. ઘણાને તો સંસારવહેવારનું જરાયે જ્ઞાન પણ નહોતું. સોળ વરસથી વીસ બાવીસ સુધીની ઉમરવાળાજ ઘણા તો હતા.

બંગાળ એટલે—

ઘણુંખડું એમ લાગે છે કે બંગાળામાં ત્રીસથી ઉપર ઉમર ગઇ એટલે જાણે બધો ઉત્સાહ ભાંગી જાય છે—ખડું કામકાજ જાણે લયડે છે, પોતીકું ગુજરાન ચલાવવા શિવાય ખીજું કંઈ પણ કરવાની વૃત્તિ રહેતીજ નથી. બંગાળની આશા તો એની નિશાળો—પાઠશાળાઓમાં ભણતા, ઉગતા, ઉછરતા જુવાન વગેરે ઉપરજ રહેશે, કે તેઓ કંઈ પણ નૂર બતાવે. અને એટલું તો ખરુંજ કે બંગાળના બળવા-ખોર જુવાનિયાઓને મંમાર વહેવારનું જ્ઞાન નહિ એકબૂલ, પણ તેમણે ખીલતો જુવાનીમાયે જે એકાગ્રતા, જે સાધક વૃત્તિ, જે તન્મનાટ બતાવ્યાં છે તે બંગાળ બહાર ખીજે નજરે નથીજ પડ્યાં.

બંગાળીબાળુનું એક લક્ષણ છે. તે જ્યારે એક વાત પકડે છે, ત્યારે મમસ્ત પ્રાણ તેમાં રેડે છે—સાચા અંતઃકરણથી તેને વળગી રહે છે. એક દાખલે આપું. જૌહ્ન યુગમાં બંગાળવાસીઓએ જૌહ્ન ધર્મને સ્વીકાર જેવા ખરા અંતરથી કર્યો હતો, તેવા સાચા દૃઢ્યથી ખીજી કોઈ પણ પ્રજાએ એ ધર્મ અંગીકાર નહોતો કર્યો, અને આખરે જ્યારે ખીજી પ્રજાઓએ એકીવારે એ 'ધર્મ'ને તજવો શરૂ કર્યો ત્યારે બંગાળા તેમની આંખમાં ખુંચવા લાગ્યું—કારણ બંગાળા તો પહેલાંની પેઠેજ એ ધર્મને સજડ વળગી રહ્યું હતું. હવે ઇંગ્લેન્ડ અમલ હેઠળ બંગાળાએ પશ્ચિમનાં આચાર વહેવાર, રહેણીકરણી, શિક્ષાદીક્ષાને પોતાનું, ખીજું બધું ભૂલી

એવી ઉડી રીતે જીવનમાં ઉતારી દીધા છે કે તેનેા નેટા મળે તેમ નથી ગુણ દોષ કે દોષ દોષ, બંગાળીઓનું આ એક લક્ષણ તો છેજ—કે જેને પકડે તેને તેઓ સજડ વગગી રહે છે. એટલે હાલ પણ સ્વદેશહિતપરત્યે લગ્યા છે તે વાસના છૂટવાની નથી. સસાર વહેવાર છૂટી જશે, પૈસો કમાવાનો બાતુએ રહેશે, પણ એ બધું છોડી બહાર બુધાબ્યા શિવાય તેમનાથી નહિજ રહેવાય.

અમારી ધગશ

એ બધા જીવાનિયામાના ઘણાકને તો બહુ ઉચ્ચ આ દર્શની ગ્રેગ્યાબર્યા મેં જોયા છે—ધાધલની—તોફાન મસ્તી-ભરી વૃત્તિ જરાયે ન મળે. સ્વદેગસેવાને ઉડી એકાગ્ર ધર્મ-આધનાના એક અગ રૂપેજ તેમણે ગ્રહણ કરી હતી. કેવી રીતે સાચા મનુષ્ય બનાય, આરિ-ચશાળી યવાય એ ધગશ તેમનામાં બહુ ભેરથી લભ્યકતી.

શીખ લક્ષણો

પણ એવી ધગશ શીખો વિષે તો માત્ર બે ત્રણ જથ્થે શિવાય બીજાનામાં મેં જોઈ નથી. અને જોડીયા પ્રાંતોમાં જે બગવાબોરાના મમાગમમાં હું આવ્યો છું તેમની પાસે તો બગાળાના આ આદર્શવાદ વિષે ચર્ચા ઉપાડતા એ વાત તેમને જરા પણ ગળે ઉતરી નહિ. અરે, તેમની શ્રદ્ધા પણ ન બેઠી—ઘણાને જે વાત પ્રત્યે અશ્રદ્ધાનું ચિન્તહાસ્ય કરતાં જોયેલા.

પણ શીખ લોકોનો ઉત્સાહ તો પ્રચંડજ. તેમની સાહસિકતા, અને ગમે એટલું દુઃખ ધરદાસ કરી લેવા જેટલા ઠઠણાઈ તો વિરલજ ગણાય, તેમની સુવિશાળ મજબૂત કાયા, માંસલ અવયવો અને ભરાઈ છાતાં મૈ' કોઈની નજર ખેંચતાં; ફાદીમૂછવાળો ભવ્ય ચહેરો અને દૃઢતાથી દીપી ઉઠતી મુખમુદ્રા જોઈ હરકોઈ જાલિમ ત્રાસ પામ્યા વિના ન રહે. તેમની ચાલમા પણ જાણે કંઈ ખાસ રહસ્ય હે-ખાતું—જાણે બન્ને પગ ઉપર સરખો ભાર ચૂકીને મજબૂત રીતેજ તેઓ આગળ ધપે છે. પણ જેનો મૂછનો ફોરોયે ફૂટ્યો નહોતો એવા નાનુક બાધાના દુધમલ બાળક જેવા શાંત બંગાળી બાળુઓ પેઠે તેમનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ આદર્શો અને ભાવનાઓથી રંગાયેલું તો નહોતુંજ. આ હું એક સર્વ-સામાન્ય વાત કહું છું. અંગત વાત કહું તો કેટલાક શીખો માટે અને અપાર પ્રત્યક્ષાવ છે. મારી આંદામાનકથા કહેતી વેળા એ વિષે વધારે જણાવવાનો પ્રસંગ આવશે.

અમેરિકાનું વાતાવરણ

સાધારણ રીતે “સુશિક્ષિત” કહેતાં આપણા મનમાં જે કલ્પના બંધાય છે, તેવી રીતના ભણેલા ગણેલા તો આ અમેરિકાથી પાછા ફરનારાઓમા ભાગ્યેજ કોઈક હશે.—કદાચ નહિજ હોય. હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાંતના રહેવાસીઓ પેઠે માત્ર પૈસા કમાવાના ઉદ્દેશથી તેઓ અમેરિકા ગયેલા. સિંગાપોર, પિનાંગ, સિયામ, મલય દ્વિપકેન્દ્ર અને ચીન દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં તેમની આવજા શરૂ થઈ. બીજી બાજુ

કાનડા અને ઉત્તર અમેરિકાના ઘણા ભાગોમાં પણ તેમજો એક-૪ દેશથી પગપેસારા કર્યો હતો. સિંગાપોર, પિનાંગ અને હોંગકોંગમાં મોટા ભાગે તેઓ ઇંગ્લિશ સરકારના લશ્કરમાં કે મિલિટરી પોલિસ ખાતામાં કામ કરતા. પણ ચીન, સિયામ, મલય દ્વિપકલ્પમાં તો ઘણા મજૂર-હુમલતુ કામ કરતા. કેટલાક કોન્ટેક્ટરી વિગેરે જુદી જુદી જાતના ખીજા સ્વતંત્ર ધંધાઓમાં પણ મશગૂલ હતા. કાનડા અને અમેરિકામાં તો તેઓ મોટા ભાગે મજૂરીના વ્યવસાયમાંજ રોકાયેલા હતા. અમેરિકાના કેટલાક કારખાનાઓમાં તો અમેરિકાના મજૂર કરતાંએ તેમને વધારે માન મળતું. તેઓ અમેરિકન મજૂર કરતાં વેઠ-મહેનત વધારે કરી શકતા અને તેથી દ્રવ્ય પણ વધારે મેળું કરી શકતા. આથી ઘણીક વાર તેમની અને ત્યાંના મજૂરોની વચ્ચે ગંભીર તકરારો પણ થતી. એમના-માંનાજ એકે મને કહેલું, કે એક વાર શહેરમાં એક ખીજા વચ્ચે એટલી ઠડવાશ જામી હતી કે એક ભયંકર વલવાડ શરૂ થઈ. પરિણામે શહેરમાંના બધા શોખો એક બાજુ, અને અમેરિકન મજૂરો ખીજા બાજુ, હાથમાં હાથ દંડકા લઈ એક ખીજાની ખજાર લેવા મંડી પડ્યા; અર્થાત્ મારામારી શરૂ થઈ. ખાસ જણવા લાયક અને યાદ રાખવા લાયક તો એ છે કે આ ઝગડામાં સરકાર તરફથી શોખોને બિઠ્ઠુલ પજવવામાં આવ્યા નથી! હિન્દુસ્તાનમાં આવું બને તો મામલો કેવું રૂપ-ધારણ કરે એ સૌ કોઈ કલ્પી શકે છે.

ધ્યાય, એ કબૂલ કરીએ; તેણે તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો વાંચી શકતા; એટલુંજ નહિ પણ પોતા પોતાના ગામના જાતભાઈઓની ઉન્નતિ-પ્રગતિના વિષયમાં તેઓ ભારે ઉત્સાહ ધરાવતા.

ભણેલા નહિ પણ ગણેલા

પોતાના જાતભાઈઓની કેળવણીનું કામ આગળ ધપાવવા આ શીખ મજૂરોએ રૂ. દશથી પન્દર હજાર લેગા કરીને દૂર દૂર અમેરિકાથી અહિં મોકલ્યા હતા. અમેરિકાની સ્વતંત્રતાથી ઉભરાતી આબોહવામાં વસીને અને મનમાનતું દ્રવ્ય પેઠા કરવાથી તેઓની સ્વમાનવૃત્તિ અને આત્મશ્રદ્ધા તો અજબજબ વધી ગઈ હતી. નવી દુનિયામાં વસવા છતાં ઘણાએ તો પોતાનો વેશપોશાકે બદલ્યો નહોતો, એટલુંજ નહિ, પણ ઘણાક તો હાથે રાંધીને સંપૂર્ણ સ્વદેશી પદ્ધતિનુંજ ભોજન પણ લેતા. દુકામાં, આહારવિહારની શૈલી પૂરેપૂરી હિન્દી હતી. દેશથી જ્યારે તે બાળુ પહોંચા ગયેલા ત્યારે તો ઇંગ્લેન્ડ બોલતાં સુદ્ધાં ન આવડે-એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકાય. પરંતુ અમેરિકા ગયાંબાદ ધીમે ધીમે ભાણુ વડું ઇંગ્લેન્ડ બોલવાનો મહાવરો થઈ ગયેલો. એમને મ્હોડે એવું વડુંફટું ઇંગ્લેન્ડ માંભજવામાં મને ભારે રમૂજ પડતી-ઘણો આનંદ થતો. પણ એવા કામચલાઉ ભાષાજ્ઞાન વહેજ એવા દૂર દેશમાં પણ તેઓ પોતાનું સમામ કામકાજ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા, અને કુમાર્તી પણ પુષ્કળ છતાં એ દેશાવરમાં પણ સ્વદેશ આથે તો તેમનો સંબંધ એવો ને

તેવો લીલોછમ હતો. મજૂરીનું કામકાજ કરવા છતાં પોતાની માતૃભૂમિમાં શી શી ઘટનાઓ બની રહી છે તે જાણવા તેઓ હુમ્મેશ બ્યાકુલ રહેતા.

બ્રિગાદના નવનમૃતિની તરંગલહરી હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જેમ રેલાઈ ગઈ હતી તેમજ અમેરિકામાં દૂર દૂર વસેલી હૃદયવીણાઓમાં રણકારો કરવાને તે સમર્થ થઈ જ હતી. હિન્દુસ્તાનમાં વિશ્વવત્સલના તણખાઓ જેમ આસપાસ ધીમે ધીમે વેરાતા ઉડતા હતા, તેમ અમેરિકામાં વસતા ઘણાકના અંતરમાં પણ એ અગ્નિજ્વાળા ભડકાડવા લાગી હતી.

ઘર પાર્શ્વ

એવે સમયે ભાઈ કરનારસિંગ નામનો એક જુવાન આવી એમનામાં ભળ્યો. એણે ઓઢિયાની રૂવેનસ કોલેજમાં પહેલા વર્ષનો અભ્યાસ ઠર્યો હતો અને પછી ખાસ કારણને લઈને અમેરિકા જવું ઠીક ધારેલું. એની ઉમ્મર છેક દ્વિતીય બાળક જેવી છતાં એની આગેવાની હેઠળ અનેક મોટી પાકટ ઉમ્મરના શીખોને પણ કામ કરતા મેં ભળ્યા છે. પોતાના જેવાજ વિચારો ધરાવતા બેએક ઊભા ભાઈઓ સાથે મસલત કરી એક છાત્ર કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો એ વખતે પોતાની સેવાઓથી પ્રત્યેક સ્થળે પંકાઈ ગયેલા કર્મવીર લાલા હરદયાળ હિન્દુસ્તાનમાં રહી ત્યાંની સરકારને ઉથલાવી નાંખવાની તમામ આશા તણ દઈ અમેરિકાના સોશિયલિસ્ટ-અભાજવાદીઓ સાથે લાજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.

કરતારા ૧૭ અને તેના બધાં બંધો આ કાળે હરદયાળુની પામે પોતાની છાપુ કાઢવાની યોજના લઈને રજૂ થયા. નિશ્ચેત્રી હરદયાળુ તો આવી કોઈ તકની ખોળમાજ હતા, એને તેમણે તો સુરતજ એમા પોતાની મહાનુભૂતિ દર્શાવી અને મદદ આપવાનું કહ્યું આ પ્રકારે “ઘદર” નામથી ગાંડીમ ગવાઈ ગયેલા નામીયા પેપરની સ્થાપના થઈ, અને ધીમે ધીમે એની મારફતેજ ઘદરપાર્શ્વ-ઘદરમહાનુભૂતિ સંગઠન થતું ચાલુ થયું. એમનું મથક કેલિફોર્નિયાના યુગાન્તર આશ્રમ હતું.)

મહાનુભૂતિ સળગવું

વીસમી સીનેા મહાન જગ શરૂ થયો ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનના વિશ્વવવાદીઓને જરાયે ખ્યાલ નહોતો કે ઇંગ્લેન્ડની સાથે જરમનીને આટલું વહેલું સળગી ઉઠશે એમણે રાજકીય નિની યોજનાઓ પણ એવી રીતેજ રચેલી કે ૧૦ ૧૫ વરસ રહીને ખરેખરી આસમાની સૂક્ષ્મતાની શરૂ વાય આવીજ એ મહાન જગ શરૂ થયો ત્યારે તેઓ કાન્તિ આગે તૈયાર નહોતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમનો હિન્દુ બુદ્ધાર વિશ્વવવાદીઓ સાથે કોઈ જાતનો સંપર્ક પણ નહોતો. ૧૯૪૭ કારણે અમેરિકાના વિશ્વવવાદીઓ દુકડોબધ અત્રે આવવા લાગ્યા, ત્યારે હિન્દવાસી સરકારદ્રોહીઓ તેમની સાથે એકાકાર થઈ શક્યા નહિ થઈ શક્યા હોત તો લાર ૮૦ થી ૧૦૦ આગે કોઈ જુનીજ જાતની હોત, એવો સંભવ છે.

અમેરિકાના ભમતારાઓ પણ એ નહોતા જાણતા કે મહાયુદ્ધ આનું જલદી ભબુકી ઉઠશે. એથી તેમની યોજનાઓ પણ જુદીજ રીતે રચાઈ હતી તેમનું ધારણું એમ હતું, કે હિન્દુસ્તાનની બહારની કોઈ રાજસત્તાની મદદ લઈને સુદ્ધને ગોઠવણ કરી શકાશે. આથી તેઓ તે જાતની ગોઠવણ કરવામાં મગ્યા હતા, એવામાં લડાઈ જાગી ઉઠી. બધા ગોઠવેલા ઘાટ વ્હીકુટીને મેદાન થઈ ગયા. આવું થયું એટલેજ દુકડીબધ હિન્દમાં આવી અત્રેના લશ્કરી સિપાઈઓને સાધી તેમની મારફતે સરકારને ઉચલાવી નાંખવી એજ એક ઉપાય બાકી રહ્યો છે એમ તેમને લાગ્યું. હજાર હજાર શીખો પરદેશમાંનો પોતાનો નેડો ચ દેલી લઈ સ્વદેશ તરફ રવાના થયા.

સરકારની આખમા

પરંતુ હિન્દુસ્તાનની સરકાર એમની ઘણી છાની જૂખી વાતો જાણી ગઈ હતી કારણ તેઓ અમેરિકામાં ખુલી રીતે હિન્દુસ્તાનમાં કરવા ધારેલા નિષ્લવ વિષે જાણ્યો કરતા હતા. વળી ઘદર છાપુ પણ જાહેર રીતે છપાઈને બહાર પડતું અને વેચાતું. દશમી મે સત્તાવનના બળવાની એક જ્યંતી તરીકે જાહેર રીતે ઉજવાતી. વળી લાલા હરદયાળની ઉપર ઇંગ્લેન્ડ સરકારની રનેહાળ દષ્ટિ ખાસ થોટલીજ રહેતી. દેદલીક વાર એમની નિત્યનોધપોશીને પણ અજળ રીતે પગ થતા! છેવટે તેમને પકડવાની વાતો ચાલતી હતી ત્યારે એક અમેરિકને તેમને સાવચેત કરી ચૂક્યા તુરંતજ હરદયાળ અને

ખીજા હિન્દીઓએ અમેરિકા તજી દઈ ખીજે ભાગી જવાનું જાહેર કર્યું છે એમ નાંખી કહ્યું. ;

જુદા જુદા સ્થળોના જરમન એલચીઓ (કોન્સલે) હિન્દુસ્તાનની સરકારને જિયલાવી પાડવા ઈચ્છનારાઓને જુદી જુદી રીતે સહાય કરી રહ્યા હતા. અમેરિકાથી પાંછા ફરેલી રાજદ્રોહી દુકડીઓ પણ તેમની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ મળતાં તેનો લાભ લેવા ચૂકતી નહિ.

છોટાખડા પરમાનંદજી

એ રીતે કેટલાએક યુરોપ તરફ ગયા, અને બાકીના બધા હિન્દુસ્તાન તરફ ઉપજ્યા. રસ્તે જ્યાં જ્યાં તક મળે ત્યાં ત્યાં પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરવા તેઓ ચૂકતા નહિ. એવું એક ટાળું જાપાનને બંદરે આવી લાગ્યું. પરમાનંદ નામનો એક ઉછળતો જુવાન અહિં તેમની સાથે આવી મળ્યો. એનું મૂળ વતન ઝાંસી. આંદામાનમાં અમે એને છોટા પરમાનંદ કહેતા કરણ મોટા-ખડા પરમાનંદની પદવી તો લાહોરની ડી. એ. વી કોલેજના પહેલાના પ્રોફેસર લાઈ પરમાનંદજી એમ. એ. ને મળી હતી. એમને પણ લાહોર કાવતરાં કેસમાં જાહેર કાળાપાણીની સજા થઈ હતી, પંજાબમાં શીખોની ચઢતી દશા વખતે સ્વદેશ અને સ્વધર્મ કાળે જ્યારે નીડર દેશસેવકો મુસલમાન બલિમોની સમશેર પર હોંશથી શિર ઝૂકાવતા હતા, ત્યારે પરમાનંદજીના એક વડવાએ આત્મબલિદાનનો કોઈ અનેરો મહિમા જીવનમાં ગૂંથી ગાયો હતો—તે વેળા મુસલમાનોએ તેના તરવારથી

ટુકડા કર્યા હતા. તે કાળથી શીખોએ એ ગૌરવશીલ કુળને
"ભાઈ"ની પરમ પ્રેમમય ઉપાધિ ભેટ કરી હતી. શીખોમાં
આ "ભાઈ" તો સંબોધન બહુજા સન્માનનું સ્વયં છે.
એથીજ અમે સઘળા શીખોને તેમનાં નામ સાથે ભાઈશબ્દ
ભેટીનેજ બોલાવતા.

આવેશ નહોતો !

ભાઈ ભગવાનસિંહ નામના શીખોના એક બહુ ઉત્સાહી
આગેવાન હતા. એમના ભાષણો સામગીને કેટલાયે શીખો
પોતાનો ધધોધાપો તથા વિશ્લેષ કાર્યમાં મદદ કરવા સારૂ
દેશ પાછા ફર્યા હતા. એમણે માત્ર દ્વિચક્ર આવેશમાં આવી
જઈને બધું તથા દંડ વિશ્લેષવીક્ષા લીધેલી એમ ધારવામાં
ભૂલ છે. તેમનામાં ખરેખરજ સ્વદેશોદ્ધાર માટેની પ્રેરણા
સફળી જાગી ઉઠી હતી આ રીતે દેશ પાછા ફરેલા ધણીક
શીખો સાથે મારે વાતચીત થઈ છે.—ખરેખર શરીરના અ-
ભુએ અભુમાં વ્યાપેલી પરાધિનતાના અગ્નિની જાળ ત સહેવાથી
તેમણે આ કાર્યમાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો હતો. એમનામાના
કેટલાક પિનાગની લશ્કરી ટુકડીઓમાં કામકાજ કરતા હતા.
કેટલાક હોમકોંગમાં ચોકીબાન-પહેરેગીર-હતા, અને કેટલાક
વળી ખીજેજ કોઈ ધધો ચલાવતા હતા એ વેળા હોમ-
કોંગમાં એક શીખ ટુકડી પધુ હતી. આ ટુકડીમાં પધુ
એમણે પોતાની સત્તા ઝમાવી

પાછા આવતા

હિન્દ પાછા ફરેલા ટેળાઓમાં ધણી ઇશિજ લશ્કરી

દુક્રીઓમાં નોંધાયેલાઓ પણ હતા. કેટલાકે વરસ, કેટલાકે દશ તો કેટલાકે છેક અગિયાર વરસ સુધી પણ લશ્કરનું લથ્થુ ખાધું હતું. ત્રણ વરસથી ઓગ અનુભવવાળો તો કોઈજ નહોતો, કારણ કાયદા મુજબ ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વરસ તો નોકરી બજાવવાને સિપાઈ બંધાયજ છે, એમનામાં ઘણા મશીનગન ચલાવનારાયે હતા—તોપચી, ગોલંદાને પણ હતા.

હિન્દુસ્તાન આવતા રસ્તે પોલિસ ખાતાના અમલદારોએ એમને હિન્દ પાછા ફરવાનાં કારણો પૂછ્યાં. કોઈ કહે, કે પરણ્યા બહુ છું; કોઈ કહે બહુ હઠાડાનો વિલોગ થયો—હવે તો સગાં વહાલાંને લેડું, વિગેરે. આગળ ઉપર અહાલતમાં મુકદ્દમા ચાલતી વેળા ન્યાયાધીશના એ જાતના સવાલોનો પણ એમણે એવોજ જવાબ વાળેલો. માત્ર એકજ જણે જુદી જાતનો જવાબ આપી ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે દેશમાં પાછા કેમ ફર્યા? તે કહે મારો સ્વદેશ છે તેથી આ પંજાબી બ્રહ્મદેવનું નામ જગતરામ હતું. એ “ઘદર” પત્રના સંપાદક તરીકે નીભાયેલો હતો. ઘદર એટલે બળવો—રાજદ્રોહ; એ જણાવવું ભૂલી ગયો છું.

અધેર

આ પાછા ફરેલા શીખોમાં કંઈ અજબ ઉત્સાહ હતો. એ ખરું, પણ તેમને કામ કરવાની માચી રીતિનીતિ તો નહોતીજ આવડતી એમાં શક નથી. એમનું નહોતું કોઈ મયક, કે નહોતી કોઈ શાખા. એક જુની દેખરેખ નીચે

૨૦ થી ૫૦ આદમી રહેતા તેને એ આદમીઓનો સરદાર કહેવામા આવતો. પણ આ મરદારો એક બીજાની સાથે કોઈવાર ભેગા મળતા કે પરસ્પર મમલત કરતા, એવું કંઈ નહોતું. મતવળ કે એકજ ભાવે કામ કરવાની ચાવી તેમની પામે નહોતી, કારણ મુખ્ય મથક તરીકે કંઈ હતુંજ નહિ. આ પ્રમાણે કેટલાયે લોકો તદ્દન અવ્યવસ્થિત રીતે દેશમા ધાધલ મચાવતા પાછા ફરતા હતા તેની ભાળ ઠાણ રાખે ? જેઓ મુલતાનમા જેલવાની હતા, તેઓ માત્ર એટલું બોલતા હવે બળવો જલ્દી શરૂ થશે અને અમે છુટી જઈશું. તેને બહાને તેમને તો એક બીજાજ જેલમા મોકલવામા આવ્યા. સમાનધર્મી એક લક્ષ્યવાળા મિત્રો એક માથે રહેવાથી જે આનન્દ પ્રાપ્ત થાય, તેમાથી પણ તેમને વચિત કરવામા આવ્યા.

આ બધા ટોળા હિન્દમા આવી બગાડાના બળવા ખોરાની શોધમા પડ્યા પણ પહેલેથીજ કોઈની સાથે સબધ નેહલો નહિ—ઓળખાણ કરેલી નહિ એટલે પાત્ર અપાત્ર જેને તેને મ્હોટે પંતગના બગવાની વાત કરવા લાગ્યા એ જમાનામા કવકતામા રસ્તાના ચાલનારને મ્હોડેથી પણ મે પંતગના થનારા બળવા વિષે વાતો સાલણી છે ! હિન્દ સરશસ્ત્ર કાયદો પસાર કરતી વેળા હારડીજ સાહેબે પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

ફેક્ટ પ્રચલન

કરતારમિંગે આ વખતે બગાડાના એક સારા પકાયેલા

પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન સાથે મુલાકાત લીધી. તેણે તેને એવી સલાહ આપી કે તમે તમારે તમારી ચગવડ અને ધારણા મુજબ કામ કર્યા કરો—બગાળા ખરી અણીને વખતે તમને મદદ કરવા નહિ ચૂકે.

હવે એમને થોડા ઘણા હુથિયારોની જરૂર જણાઈ આવી. પંજાબના લશ્કરો પર આધાર રાખવાનો હતો એ ખરું, છતાં પોતાના બચાવ ખાતર પણ બનતાં સુધી દરેક કાર્યકર્તા પાસે હુથિયાર હોવા જોઈએ—એ વિચારે થોડીક શિવોદ્ધરોની જરૂર પડી. આ હેતુથી શ્રીયુત જગતરામને થોડાક રૂપિયા આપી કાબૂલ તરફ મોકલવામાં આવ્યા. જગતરામ બાપડો પેશાવરમાંજ પકડાઈ ગયો અને જેલમાં સમડવા પડ્યો. તે પછી એની સાથે આદામાનમા મારે મુલાકાત થઈ હતી.

ભાસીવાળા પરમાનંદને પણ આજ હેતુથી બંગાળ દેશમાં રવાના કર્યો હતો પણ તેણે કામ સિદ્ધ કર્યા શિવાયજ પાછો આવ્યો.

(૪)

જુનો નેગી

આ કાવતરાંની ગોડવણી ચાલતી હતી તે વેળા કોંરીની બહારના લોકો સાથે વાગચીન મુલાકાત કરવા માટે અમે

ખાસ મકાન નક્કી કરી મૂક્યાં હતાં. પંજાબથી કેઈ મુલાકાત સાફ આવે એટલે એવાજ એક ખાસ ઘરમાં પહેલવહેલાં ઉતારે લે. ત્યાં આગળથી ખબર મળે અને દૂરથી, તેની જાણ વિના તેને નિહાળી ઓળખી લેવામાં આવે, તે પછીજ તેની સાથે મુલાકાત થતી. એક દિવસ હું કાશીમાંજ હતો, પંજાબથી કાવતરાંખાજ મંડળનોજ એક માણસ પંજાબની તૈયારીઓ વિષેની ખબર લઈને મારી પાસે આવ્યો. કાવતરામાં જોડાવા માટે જે ત્રણ હજાર રીખો મુનિશ્ચિત રીતે તૈયાર થઈ ગયા છે એ જાણી મારે અંતરાત્મા આનંદના આવેશથી જાણે નાચવા-ઉલરાવા લાગ્યો. પંજાબવાળા ઓએ એની સાથે કહેવડાવેલું કે અમને રાસખિહારીજીની જરૂર છે. દિલ્હી કાવતરા કેસના નાસી છૂટેલ આરોપી કર્મવીર રાસખિહારીનું નામ આ પ્રમાણે ઠેક અમેરિકા સુધી પંકાઈ ગયું હતું, આ શીખોએ એતુ નામ ત્યાંજ સામજેલું.

અનેક કારણોસર રાસખિહારીનું કંઈ પંજાબ જવું અને તેવું નહોતું. એટલે મારે તે સ્થળની મુલાકાત લેવી એમ ઠ્યું. વાતચીતને અતે નક્કી થયું કે પંજાબની પરિસ્થિતિ મારે જાને ચોકમાઈથી તપાસી રિપોર્ટ કરવો, અને તે બાદ આગળ શું પગલા લેવા તે ઠરાવવું.

કરતારસિંગનો પ્રથમ પરિચય

પહેલેથીજ આજુ તો નક્કી હતું કે મારે જલ-ધર જઈ ત્યાંના શીખોના આગેવાનો સાથે વાતચીત કરવી. નવે મ્થર મહિનો પૂરો થવા આવ્યો હતો. ઋતુકાલના નિયમ

પ્રમાણે ઠડી પડતી જતી હતી એ મુકતી. ગંગા હુધિયાના આવતા મારી બેઠે મુસાફરી કરનાર પેલા ભાઈની પિંછાન માનેા એક શીખ એશન પર સ્વાગત કરવા આવેનેા જણાયો પેલા ભાઈએ એની સાથે મારી ઝોળખાણુ કરાવી આપી ભાઈ કરતારસિંગ કરતારસિંગ ગાડીમા બેસી ગયો અને અમારી સંગાથે જલન્ધર તરફ તેણે પણ મુસાફરી આરંભી રસ્તે થોડાઘણી વાતચીત થઈ હુધિયાનામા તે વેળા બસો ત્રણસો માણસો ભેગા હતા એમ મને ખબર મળી. એ બધાને જુદી જુદી તરફ જુદે જુદે કામે મોકલાશે બધાય શુરદ્વારામા અધ્યયન કરવાને બધાને ભેગા થતા.

હજીયે બધુ-બધુ સાબરે છે આગગાડીના તે ખાનામા અમે ઢેદલા બધા ભેળા મળ્યા હતા પણ બધાના મનમા કંઈ કંઈ જુદી જુદીજ ભાવનાઓ ઘોળાઈ રહી હતી અમે ત્રણ જણા કંઈ કંઈ વાતો કરતા ખરા, પણ હૃદયમા જુદાજ ભાવોનુ પ્રાબલ્ય હતુ હુ તો આખે રસ્તે એજ વિચારી રહ્યો હતો કે ઠાણુ બાણે આ શીખ મડળના સભ્યો કેવીકે ભાતના હશે, તેમના અભ્યાસ બાણતર આદિની કેવી કક્ષા હશે. સાલજ્યા પ્રમાણે ઘણાક રોસ અને તેથી પણ વધારે ઉગ્મરના હતા એ બધાઓની નજરમા હુ કેવો દેખાતો હઈશ—બાવીસ વરસનો. દુધપત જીવાનિયો—મારૂં એમ નામા કંઈ વજન પડશે કે કેમ આવા મોટા, ઉન્નત, જન મડળને યથેષ્ટ પ્રજ્ઞમા રાખી મારી ધારણાઓ શી ગીતે બર લાવી શકીશ—એવા એવા સેક્ટો સવાલોથી મારૂં

હૃદય ખગલણી ઉઠ્યું હતું—અધીરું બન્યું હતું. સાથે અંતરની ઉડી ઉડી શુક્રામાંથી છાની છૂપી રીતે એક આનંદનું ઝરણું પણ વહેતું લાગતું—મનમાં થતું, કે સારાય જીવનનું સંપનું હવે સફલ થવાનું છે. જુગજુગના અધારા હિંસાતા નવજુગનાં તેજ હવે આવશે; પણ—પણ એક વાતનો વિચાર આવતાંજ મારું સારું શરીર ધૂણી ઉઠતું—મને કંપારી છૂટતી.—અંગાળ ક્યાં! સેંકડો હબરો વરસની અંગાળને કપાળે ચોટેલી કાળી ટીલાં મને હૃદયમાં ડંખ્યા કરતી. ભારે ભોરાવર ઇંચા એમ પણ થતી, કે જાઉં અંગાળે, અને ત્યાંજ કામ કરું. પણ—પણ એ તો આપણે આઠા ઉતર્યા.

હુધિયાના પછીનું બીજું સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. કા તારસિંગે “બુલેટીન” નામનું છાપું ખરીદ્યું. છાપું વાંચતાં જણાયું કે કલકત્તામાં મુસલમાન લક્ષ્મી એક ગલીમાં બે મગકાણડ બની ગયો છે. વળી જાણસ ખાતામાંના ડેપુટી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ શ્રી વસન્ત ચટ્ટોપાધ્યાયના ઘરમાં બે બોમ્બ પડ્યા છે, એક હેડ કેન્સ્ટેબલનો પણ ઉડી ગયો, કેટલાક ઘાયલ થયા, ઘરની દિવાલ વટી ફૂટી ગઈ, ઘણા સામાન સરંજામ ઉડીને બહાર પડ્યો, અને ઘરના ઓટલા આગ બનો કાનસ સ્તાળ તો ચૂરેચૂરા થઈ ગયો. વસન્તબાબુ જીવતા છૂટ્યા ખરા. હા આ વાતથી મને વણીક વાતો સમજાઈ. પંજાબનો ઇતિહાસ પ્રેરે થયો, અંગાળની ચર્ચા ઉપારવાનો છું તે પ્રસંગે આ બધી ચોગ્ય સ્વરૂપમાં તમને જણાવવા નહિ ચૂકું.

શીખ આગેવાનો

આ પ્રમાણે કામ કામ બોમ્બે પડવાથી હિંદુસ્તાનમાં થોમર દેશસેવકોમાં હોહા મચી રહી. કોઈ વિરાટ કાવતરાંની છૂપી તૈયારીના આ બહારના પરપોટાજ માત્ર છે એમ થવાને લાગ્યું—અને તેને અગે એવી જાતનાં ગુપ્ત મંડળો થાય તો માફ એવી અધૂરી પૂરી ઇચ્છા જાગ્યા વિના ન રહી. કરતારસિંગને તો આ બબર વાંચી ગગનમાં પણ આનંદ ન માય. એક બીજાની સામું જુઓ, અને આંખોમાં આનંદના ચમકારા પ્રગટાવે. એમ ને એમ જલન્ધર આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન પર કરતારસિંગજીના થોડાક લાગતા વળગતાઓ વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની સાથે એને જે વાતચીત ગોઠડી કરવાનાં હતાં, તે થઈ ગયા બાદ અમે રેલ-પાટા ઓળંગીને નજીકમાંજ આવેલી એક વાડીમાં ગયા ત્યાં આ વિદ્રોહી મંડળના કેટલાક આગેવાનો હાજર હતા. તેમને જોઈ મારા જીવમાં જીવ આવ્યો, કે અહિં માત્ર હું જ દૂધમલ બાળક ગણાઈ જવાનો નથી, મારા જેવડીજ ઉમ્મરના બીજાઓ પણ સામેલ છે ખરા. તે દિવસે હાજરમાં કરતારસિંગ, પૃથ્વીસિંગ, અમરસિંગ, રામરાખા અને બીજો કોઈ એક શીખ, એટલા હતા. કરતારસિંગજી ૧૯—૨૦ વરસના હતા, અમરસિંગ અને પૃથ્વીસિંગ બંને રાજપૂત હતા, પણ તેમનો વસવાટ પંજાબમાં હતો. તેઓની ઉમ્મર ૨૪—૨૫થી વધારે નહોતી. રામારાની પ્રાણણ લાગતો હતો અને તે પણ જીવાનીનાં આંગણમાંજ હોતો.

આ બધા બાપડા રાસબિહારીને મળવાની આશામાં ને આશામાં ઉત્સુક હૃદયે બેઠા હતા. મારી ઝોળખાણ બધાંની સાથે થઈ. તે વેળા કંઈ મેં એમનાં બધાંનાં નામઠામ પૂછ્યાં નહોતા; પરંતુ ક્રમે ક્રમે પ્રસંગોપાત મેં નામ જાણેલાં. એ મારામા એવી ભતની ઝાઝી પૂછપરછ શંકાની નજરે ભેવાતી, અને નામઠામ પૂછવા-બાણવાની ખાસ જરૂર કોઈને લાગતી નહિ. રાસબિહારી ખાસ કારણોસર ન આવી શકવાથી પોતાના જમણા હાથ જેવા આ બાળુજીને મારી સાથે મોકલ્યા છે એમ કહી પેલા કાશી તેડવા આવેલા લાઇએ મારી પિછાંન કરાવી. ઠરતારસિંગે કહ્યું: “પણ અમારે તો રાસબિહારીને મળવું જ છે.”

મેં તેને સમજ પાડી કે અહિં આવતાં પહેલાં અહિંના સંલોગથી વાકેફ થવાની તેમને જારૂર છે અને તે શિવાય હાલ તેઓ એવી અવસ્થામાં છે કે હંતુ યશુ ઘણા દહાડા તેમનાથી કાશી છોડી આ બાંલું આવવાનું નહિ જ બને.

તે બાદ મેં તેમને પંતળના હાલ વિષે બેધું પૂછ્યું; કેટલા માણસો બેઠાયા છે, તેઓ એક બીજા સાથે કેવી રીતે મળે હશે છે, તેમના સાચેસાચા આગેવાનો કેણ છે? વિગેરે વિગેરે. પછી મેં કહ્યું, “જે તમારા ખરેખરે આગેવાને હોઈ, તેની સાથે મારી મુલાકાત થવાની જરૂર છે.”

અમરસિંગ કહે, “વાંધોજ તે છે. અમારામાં કોઈ ખરેખરે પ્રભાવશાળી આગેવાન નથી, તેથી તો રાસબિહારીની

શીખ આગેવાનો

આ પ્રમાણે ઠામ ઠામ ગોખેજ પડવાથી હિંદુસ્તાનમાં થોમેર દેશસેવકોમાં હોહા મચી રહી. કેાઈ વિરાટકાવતરાંની છૂપી તૈયારીના આ ખહારના પરપોટાજ માત્ર છે એમ ઘણાને લાગ્યું—અને તેને અંગે એવી જાતનાં ગુપ્ત મંડળો થાય તો સાફ એવી અધૂરી પૂરી ઈચ્છા બગ્યા વિના ન રહી. કરતારસિંગને તો આ ખબર વાંચી ગગનમાં પણ આનંદ ન માય. એક બીજાની સામું જુએ, અને આંખોમાં આનંદના અમકારા પ્રગટાવે. એમ ને એમ જલન્ધર આવી પહોંચ્યા. રોશન પર કરતારસિંગજીના થોડાક લાગતા વળગતાઓ વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની સાથે એને જે વાતચીત ગોઠડી કરવાનાં હતાં, તે થઈ ગયા બાદ અમે 'રેલ-પાટા ઓળંગીને નજીકમાંજ આવેલી એક વાડીમાં ગયા ત્યાં આ વિદ્રોહી મંડળના કેટલાક આગેવાનો હાજર હતા. તેમને જોઈ મારા જીવમાં જીવ આંચો, કે. અહિં માત્ર હુંજ દૂધમલ બાળક ગણાઈ જવાનો નથી; મારા જેવડીજ ઉમરના બીજાઓ પણ સામેલ છે ખરા. તે દિવસે હાજરમાં કરતાર-સિંગ, પૃથ્વીસિંગ, અમરસિંગ, રામરાખા અને બીજો કેાઈ એક શીખ, એટલા હતા. કરતારસિંગજી ૧૬-૨૦ વરસના હતા, અમરસિંગ અને પૃથ્વીસિંગ બંને રાજપૂત હતા, પણ તેમનો વસવાટ પંજાબમાં હતો. તેઓની ઉમર ૨૪-૨૫થી વધારે નહોતી. રામારાની આદાણુ લાગતો હતો અને તે પણ જીવાનીનાં આંગણમાંજ હતો.

આ બધા બાપડા રાસબિહારીને મળવાની આશામાં ને આશામાં ઉત્સુકે હૃદયે બેઠા હતા. મારી ચોળખાણ બધાની સાથે થઈ. તે વેળા કઈ મેં એમનાં બધાંનાં નામકામ પૂછ્યાં નહોતા, પરંતુ ક્રમે ક્રમે પ્રસંગોપાત મેં નામ જાણેલાં. એ મારામાં એવી ભૂતની આગ્રી પૂછપરછ શંકાની નજરે નેવાતી, અને નામકામ પૂછવા-જાણવાની ખાસ જરૂર દેખતે લાગતી નહિ. રાસબિહારી ખાસ કારણોસર ન આવી શકવાથી પોતાના જમણા હાથ જેવા આ બાળુજીને મારી સાથે મોકલ્યા છે એમ કહી પેલા કાગી તેડવા આવેલા ભાઈએ મારી પિછાન કરાવી. કરતારસિંગે કહ્યું “પણ અમારે તો રાસબિહારીને મળવું જ છે.”

મેં તેને સમજ પાડી કે અહિં આવતાં પહેલાં અહિંના સન્નેગોથી વાકેફ થવાની તેમને કારે જરૂર છે અને તે શિવાય હાલ તેઓ એવી અવસ્થામાં છે કે હજુ પણ ઘણા દહાડા તેમનાથી કાશી છોડી આ બાળું આવવાનું નહિ જ બને.

તે બાદ મેં તેમને પંજગના હાલ વિષે બધું પૂછ્યું; કેટલા માણસો જોડાયા છે, તેઓ એક બીજા સાથે કેવી રીતે મળે હશે છે, તેમના સાથેસાથ આગેવાનો કોણ છે? વિગેરે વિગેરે. પછી મેં કહ્યું, “જે તમારો ખરેખરો આગેવાન હોઈ, તેની સાથે મારી મુલાકાત થવાની જરૂર છે.”

અમરસિંગ કહે, “વાધોજ તે છે. અમારામાં કોઈ ખરેખરો પ્રભાવશાળી આગેવાન નથી, તેથી તો રાસબિહારીની

જરૂર છે. અહિં અમે જે થોડા ઘણા છીએ તેમનું જ્ઞાન બિડાં જેટલું છે એટલે કોઈ બાતનું વ્યવસ્થિત કામ થઈ શકતું નથી. બંગાળાની મદદની અમને ખાસ, ખામ જરૂર છે. બંગાળામાં તમે ઘણોક વખત થયાં કામ આરંભેલું છે એટલે આપનાં જ્ઞાન અને અનુભવ ઘડાયેલાં છે.”

ઉદ્યાપનની ગંભીરતા

કરતારસિંગે પણ આ વાત કબૂલ કરી. પણ પછી અમરસિંગને કહ્યું, “દેખો ભાઈ, એસે હિમ્મત કયું હારતે હો! દેખ લેના, કામકે વખત પર તુમ્હારે હી બીતરસે કિતને છીપે ફૂએ રસ્તમ નીકલેગે !”

મતલબમાં તે દિવસની વાતચીત પરથી મને એટલું સમજાયું કે જે મહાન સ્વાતંત્ર્ય-ઉદ્યાપનનું વ્રત તેમણે ગ્રહણ કર્યું હતું, તેની મહત્તાનું તેમને પ્રજ્ઞ પ્રજ્ઞ ભાન હતું અને પોતાની શક્તિનું માપ કાઢતાં કંઈક આત્મશ્રદ્ધા ખૂટવાથી બહારના કોઈ ટેકાની તેમને ઘણી જરૂર લાગતી હતી. સાથે એ પણ વાત ધ્યાનમાં આવી, કે એમનામાં કોઈ પણ સાચેસાચો કામ કરનાર હોય તો તે કરતારસિંગ-જ. એનામાં જેટલી આત્મશ્રદ્ધા જણાતી હતી તેટલી વિના કોઈ દહાડો કોઈ માણસ મહાન કાર્ય ન ઉઠેલી શકે. ઘણી વ્યક્તિઓમાં અહંકારનો ભાવ હોય છે, પણ સાચી શુદ્ધ આત્મશ્રદ્ધા વિરલ છે. અહંકાર અને આત્મશ્રદ્ધામાં આસમાન જમીનનું અંતર છે. અહંકારમાં અન્યને ઉતારી પાડવાની વૃત્તિ રહેલી છે. જે અહંકારમાં તેવી વૃત્તિનો સ્પેજ પણ

અશ નથી તેનું નામ આત્મશ્રદ્ધા.

મુખ્ય આધાર

એ તો ઠીક. પંજાળની અવસ્થા મેં આ લોકો પાસેથી જાણી લીધી. તેમની ઘણીક વાતો આજલાં પાનાંઓમાં આવી ગઈ. વાતચીતમાં મને એ જણાઈ ગયું કે આમની કાવતરાંબાજીનો મુખ્ય આધાર પંજાળનું શીખ લશ્કર છે. કરતારસિંગ અમેરિકાથી પાછા ફરેલા શીખોની પહેલપહેલીજ દુકાનીમાં અહિં આવેલો અને સપ્ટેમ્બર મહિનાથી આ કામમાં ગૂંથાયેલો એમ તેણે જાતે મને કહ્યું.

બંગાળાની તૈયારી

૮૬

પછી કરતારસિંગે પ્રશ્ન, “બંગાળા હથિયાર ઓળારની બાબતમાં કેટલીક મદદ કરશે વાડ? ત્યાં કેટલા હજાર બંદૂકોનો સંગ્રહ છે?” (વિગેરે)

મેં સામો સવાલ કર્યો, “તમે શું ધારો છો? બંગાળાની તૈયારી બાબત તમને શું લાગે છે?”

તે કહે—“અમને તો લાગે છે કે બંગાળા પૂરતું તૈયાર છે. બંગાળામાં જોઈતા હથિયારસંગ્રહ થઈ ચૂક્યો હોવો જોઈએ. તમારી જન્મભૂમિ તો આજ ઘણા ઘણા વરસોથી આ જાતની તૈયારી કરતી આવી છે. અરે, અમારામાંના પરમાનંદને તો તેના કોઈ બંગાળી દોસ્તે ૫૦૦ રિવોલ્વર આપવાનું વચન પણ આપ્યું છે તેથી તો પરમાનંદ બંગાળા જઈ પહોંચ્યો છે.”

ખોટા ખ્યાલો

મારે સાચી સ્થિતિ તુરત સમજાવવી પડી

“જોજો, પરમાર્નદને જેણે આમ કહ્યું હશે, તે કોઈ બીજું જ માનવી દેખાય છે બગાળામા કોઈ પણ મ્યજે ૫૦૦ રિવોલ્વરનો મગ્રહ છે નહિ જેણે આમ કહ્યું છે તે કોઈ બડો જુઠો ગમ્પીદાસજ છે”

“ત્યારે તો પછી બગાળ અમને શી મદદ કરવાનું હતું ? પ્રજાબની સાથે સાથેજ બગાળામા બળવો નહિ ફાટી ઉઠે ? ત્યા તમારા હાથ પર અત્યારે કેટલાક માણસ છે ?”

બીજું કોઈ હોત—

બીજું કોઈ હોત, બીજો વખત હોત, તો આવા આટલા સવાલ હું પૂછનારને પૂછવાજ ન હેત કદાચ પૂછતજ, તો હું જવાબ દેતે, કે—

“એ બધું જાણીને તમારે શી પચાત ? એમ માની લ્યો, કે બીજે કોઈ ઠંકાણે કોઈ જાતની તૈયારી નથી એમ છતાં તમે આ યજ્ઞમા જોડાશે ખરા ? બધી વ્યવસ્થાનો પૂરેપૂરો જાર તમારેજ માથે છે એવા જ્ઞાન સાથે તમે આ પ્રગતમા જાળવા રોજ થશો ? વિગેરે”

આવોજ જાણ મે આપ્યો હોત અરે, આ તો ઠીક છે, મજુ બગાળામા તો એવા પણ મહાવીરો હતા, કે અમારે ત્યા “આવી આવી” જગી તૈયારીઓ છે એમ ખોટા ગયોડા લગાવી પોતાના મટળમા માણસો ભેગા કરવાનો

પ્રયત્ન ચલાવતાં અરુતું.

સાચો ચિતાર

કરતારસિંગે આવો સવાલ પૂછ્યો, એટલે તેને હવે જવાબ તો દેવોજ ભેળ્યો. આથી મેં કહ્યું, “જુઓ, બંગાળમાં તમારી પેઠે જ લશ્કરમાં થમવાની તક અમને મળે તેમ હોત, તો તો અમે ક્યારનીયે સારી સહતનત ઉઘલાવી પાડી હોત. બંગાળમાં મુખ્યત્વે કરી જીવાનિયાઓ અને વિદ્યાર્થી અવસ્થાના સભ્યોજ આ યોજનામાં લગેલા છે અને એ જ સભ્યો લગેલા છે તેની પૂર્વ પસંદગી અમે એવી સુદર કરેલી છે, કે તેમનામાનો એકેએક બડધી રાતે પણ મૃત્યુનો ભેટા કરવાને માટે પથારીમાથી ઉડીને ઉમે. થાય. મરણિયાઓનેજ અમે પસંદ કરેલા છે, એટલે અમારી પાસે સંખ્યાની નજર બહુ ઓછા માણસો છે. બહુ તો ભેગેક હજાર હશે.”

માયું ઉંચકીયે ત્યારે—

આમ છતાં મારી શ્રદ્ધા છે, કે જે દિવસે ખુલ્લેખુલ્લો બળવો અમે જાહેર કરીએ, તે દિવસે બીજાં હજારો માણસો અમારી સાથે આવીને લજ્યા વિના નહિ રહે. કામનું મંડાણ પંજાબમાં થાય, તો પણ એટલી વાતમાં ‘તો નિશ્ચિંતજ રહેએ, કે બંગાળ એ હાકલને ઝીલવામાં પાણુ નહિ પડે. બંગાળ કોઈ જગરદસ્ત પ્રયત્ન કરશે. ઇંગ્લેન્ડને બંગાળમાજ એટલી બધી શક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂર પડશે, કે પંજાબ તરફ તેનાથી પરતું ધ્યાન નહિજ આપી શકાય.”

દીર્ઘ દષ્ટિ

એટલું કહ્યા બાદ વળી ઉમેર્યું, “અત્યારેજ ત્રિજેરી ધૂંટવી, કે પોલિસ ઝરાખ પર હુમલો કરવો વિગેરે સાધારણ કામ તો બંગાળ કરી શકે તેમ છે. પણ તે પછી શું ? એ બાવીસો વિચાર કરીનેજ હજી સુધી બંગાળે કામ શરૂ કર્યું નથી.”

અમારી સાથે વિચાર મસલત કર્યા શિવાય કશું કરશે ! મા, એમ મેં તેને ખાસ સમજાવીને કહ્યું-તેના મગજમાં ઉંડું ઠસાવ્યું. એણે કહ્યું :

“તમે કહો છો તે વાજબી છે. આપણે બહુજ આવધ રહી કામ લેવાનું છે, જેથી આટઆટલી સંવેદની શક્તિ એણે ન જાય. થોડી ઘણી હોહાહોડધામમાં કે સંગીન કાર્ય કર્યા વિનાજ તમામ શક્તિ વેડફાઈ ન જાય એ ખાસ સંભાળવાનુંજ છે.”

વ્યવસ્થિત યાચો

મેં સલાહ આપી, કે ઘણાખરા ભાઈઓને પોતપોતાના ગામમાંજ રહેવાનું કહેજો. ફક્ત આગેવાનો અને પ્રસંગોપાત કામ ચાલુ રાખવા સાફ જરૂર પ્રેરતા માણસોનેજ સંગાથે રાખવા. બાકીનાઓના થોડાક વિભાગો પાડો દઈને દરેક વિભાગ પર એક એક મુખી નીમી દેવો, જેથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેની મારફત બધાને એકત્ર પણ કરીજ શકાય. એ રીતે છૂટીછવાઈ દુકડીઓ રૂપે વિખટા પડી ન જશે તો બહુજ થોડા વખતમાં બધાજ પકડાઈ ગયા વિના નહિ

રહે ”

વળી એમ પણ જણાવ્યું કે

“તમારામાથી એક જણ મારી સાથે ચાલે, તેને હું રાસબિહારી પાસે લઈ જઈ તેમની સાથે વાતચીત કરી તેમની મલાહ અનુસાર જે કંઈ નક્કો રરવું હશે તે થઈ શકશે.”

મારૂં આ સ્વચ્છ તેને ગમી ગયું અને તે એણે ખૂશીથી સ્વીકાર્યું એમ કહ્યું, કે પૃથ્વીસિંહ સાથે મારે લાહોરમા ફરી મુલાકાત કરવી અને પછી તેનેજ સગાયમા લઈને રાસબિહારી પાસે જવું એ ઠીક છે

હથિયારની માગણી

કરતારસિંગે મારો પાસે થોડી વધી રિવોલ્વરો શસ્ત્રો માટે માગણી કરી. પોતાનું રક્તપુ કરવા સાફ, કે કેઈ કેઈ વાર નાની ત્રિજેરી લુટવાને, પણ પાસે હથિયાર તો નોંધ્યેજ ને !

ન્યારે એ પોકે અમેરિકાથી દેશમા આવ્યા, ત્યારે જુદે જુદે સ્થળેથી થોડી થોડી બંદુકો લેતા આવેલા નામ-વર બ્રિટીશ સરકારના સમર્થ જસસખાતાની નજર ચૂકવીને પણ એ બંદુકો દેશમા પ્રવેશ કરના પાની હતી. ડોલના તળીયામા એક લાકડું કે પતરાનું ઢાકણ જેવું બનાવી તેની અંદર રિવોલ્વરો લવાતી કેલેક દહાડે આ સુકિતનું પોગળ ફૂટી ગયું. પછી ઘણોક વાર તો હિન્દુસ્તાનને બંદરે આવી પહોંચતી વેળા બલાસીઓને તેની સોપણ કરી દઈ ન્યારે તડ અને અવકાશ મળે ત્યારે તેમની પાસેથી લાવી નાખ-

વાની યુક્તિ પણ લડાવવામા આવી. આ પ્રમાણે કેટલાક હુથિયાર તેમના હાથમાં આવેલાં; પણ એટલાથી ચાલે તેમ નહોતું—ખીજની જરૂર હતી. મેં કાશીથી થોડોક રિવોલ્વર અને ગોળીઓ આણેલી હતી તે કરતારસિંગને આપી દીધી અને કહ્યું:

“હાથ ઉપર જેટલી હતી તેટલોજ આણી છે. પછી ખીજ થોડી ઘણી આપી શકાશે.”

“સાથે સાથે” એમ પણ કહ્યું, કે અમારી પાસે પણ બાંહે સરંજામ નથી, એટલે બહુ આશા રાખવા જયો તો છેતરાશો.

બોમ્બની બનાવટ

પણ બોમ્બબાણના વિષયમાં મેં તેમને જણાવ્યું, કે બંગાળીઓ એ પ્રયોગમાં એકલા બન્યા છે, એમાં શક નથી. અને જરૂર હોય તેટલા પ્રમાણમાં બોમ્બની જોગવાઈ કરી શકાશે ખરી. પંજાબીઓ પણ તે વેળા એક જાતના બોમ્બ તો બનાવતાજ હતા. તેઓ સીસા અને પિત્તળનો એક જાતનો ખડીઓ ઘડતા—એ બોમ્બનું ખોળીયું, આ ખડી યાના મોઢા પર પેચદાર ઢાકણ રહેતું અને તે ચઢાળી દીધું એટલે ખડીયો રીતસર સપ્પટ બન્ધ થઈ જાય. એમાં ભરવામાં સુરંગ (પત્થર) ફાડવામા વપરાય છે તેજ મીસ્ચર વાપરતા. (કેલોરેટ એફ પોટાશ વિગેરે) વધારામાં કાચની એક નાનકડી શીશી (ટેશીજ) બનાવતા હતા, તેમાં સદ્કુરીક એમીક ભરી તેનું મ્હોં બંધ કરી તેને પેલા ખડીયામાની બખોલમાં ગોડવવામા આવતી. સહેજ અઘડામણથી પણ

ફાટો જાય. ઘણીક વાર આજ મથાલા સાથે ખાડ પણ લેખતા. શીશી ફૂટતાજ એમીક, પોટાચ, અને ખાંડના સં-યોગથી ધડાકો થઈ જોખન ફૂટે અને પેલા ખડીયાની કચ્ચર કચ્ચર ચારે બાજુએ ઉડી પડે. આ જોખન કંઈ ખાસ ઘાતક ન ગણાય. ઘણી વાર તો ફાટતોજ નહિ અને ફાટે તોયે હુત્યા તો કરીજ નહોતો શકતો.

મે તેમને બગાળાતા જોખની વિગત સમજાવી તે તો બહુજ ભયકર વસ્તુ છે એ વાત તેમના મગજ પર મેં સારી પેઠે ઠસાવી.

કરતારસિંહને મેં કહ્યું કે “તમને જોઈએ તો પંત-બના જુદે જુદે રચણે કયા કયા કેટકેટલા જોખન રાખેલા છે તે હું કહી શકીશ.”

કેવું અંધેર !

કરતારસિંહે હરખભેર એ વાત જાણવા આગ્રહ કર્યો, એટલે મેં તેને પ્રછયુ “હવે પછી તમારી મુલાકાત કયા આગળ થશે ?

તે કહે, “હું કયા પડાવ નાખીશ એનું કંઈ ખામ નક્કી નથી.”

મે પ્રછયુ, “એવું કોઈ આપનું મથક નથી, જ્યાં જવાથી તમામ માહિતી મળી શકે ?”

“ના.”

વળી તેણે કહ્યું કે “આ બધા તો જુદે જુદે ઠેકાણે કામે ચાલ્યા જશે. અને કામ થઈ રહે ત્યારે વળી પાછા,

એક નક્કી કરેલો ઠેકાણો લેવા મળશે. પણ જો કોઈ કારણથી લેવા ન થઈ શકે તો ગુરુદ્વારામાં તપાસ કરવા શિવાય ભાગ મેળવવાનું બીજું કોઈ સાધન નહિ એ વાત પણ ખરીજ.”

આ સાંભળી મારી અભયબીનો પાર રહ્યો નહિ મને લાગ્યું, કે જુન્યો હૃદયે બધી પૂરેપૂરી વાતો મને જણાવાતી નથી કે શું ?

આવી ભાતનો શક પડવાથી મારી ખાસ ટેવ સુજબ બીજી કંઈ પણ પૂછપરછ કરવાનું મેં માડી વાળ્યું, એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ ભાતની સલાહ સૂચના પણ નજ આપી

પણ એ મારી ભૂવજ હતી બાગબ ઉપર અમારો સબધ વધારે ગાઢો બાંધ્યો ત્યારે મને, ચોકસ માલમ પડ્યું, કે એણે કહેલી બીના તદ્દન સાચીજ હતી બણ્યું, ત્યારે એવી પરિસ્થિતિ ટાળવાને પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ હું રહી ન શક્યો, પણ આ વેળા તો બ્યા આ બધી વાતચીત ચાલતી હતી તે બાગમાં આવી લાગ્યો, ત્યારથીજ હું સમજી ગય્યો, કે આ બધાનું જલન્ધરમાં પણ કંઈ ઠરીકામ મથક નથી જેઓ હાજર હતા તે બધા જલન્ધરમાં બહારથી આવીનેજ લેવા મળેલા. અને અહિં પણ એવો એ લોકોનો કોઈ અખાડો ન હોતો બ્યા જઈને તેઓ નિરાતે નચિત જીવે ભેસે.

અને—, અને આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં તેઓ રાસબિહારીને અહિં આણવા ઈચ્છતા હતા ! ગાડાના કંઈ

જુદા ગામ વસે છે ? રૂ. સાડાસાત હજારનું તો જેને પકડવા સારૂ ઇનામ જાહેર થઈ ચૂક્યું હતું તેને આમ અજાણ્યે, જરા પણ ઈરાદા વિના આ લોકો સકંજામાં લાવી મૂકતજને!

એ તો ઠીક. આ બધું સાલજ્યા બાદ મેં કરતારસિંગને અમૂક ઠેકાણે આવવા સારૂ ખબર આપી. તેણે આવવાનું કબૂલ પણ કર્યું. એમ પણ કર્યું કે તેજ દેશને મારે તેને લઈ જવો અને ત્યાં અમે બનાવી સંઘરી રાખેલા બોમ્બ આપવા.

પંજાબની રાટિયા

ઘડિયાળમાં જોયું, તો ગાગગાડીનો વખત થવા આવ્યો હતો. સૌ પોતપોતાને ઠાગે જવા માટે ઉઠ્યા. હું અને પેત્રો મારો (તેડાગર) મિત્ર બન્ને એક હોટલમાં ગયા. મારો ભાઈબધ તો મંત્રમ માસ વિજેરને ગડનોયે નથી, એમ ત્યાજ મેં જાણ્યું—આથી મારે પણ લાચારીથી ત્યાં ભાજખાઉજ બનીને બેસી રહેવું પડ્યું. પણ પંજાબની ભૂ-જેલી રાટી અને દાળ લાગ્યાયે ખરા, એ કબૂલવું જોઈએ. સુંદર વાનગી છે.

હું પણ પહેલા તો જબરો વનસ્પત્યાહારી હતો. પણ મેં એવી રીતે કેટલી વેળા માસાહાર છોડ્યો—અહો હરે તેનો તો હિસાબજ નથી રહ્યો ! એક વાત સાબરે છે તે કહી દઉં.—

વટલાયો.

એક વેળા હરદ્વારથી લગ્નાર (જલન) દેશને આવી

ત્યા હું રાસગિહારી-(દાદા) ની વાટ જોતો હતો. સાઝની ગાંડીમા દાદા આવનાર હતા જક્ષન પર સુંદર ઉપાહારગૃહ હતુંજ, એટલે આપણે હાથ મેહો ધોઈ ત્યા આગળ પધાર્યા વૈટરે પૂછ્યું, “ક્યા લાઉ ?”

હુકમ આપ્યો, “રોટી ઝૌર તરકારી લે આઓ.”

એ તો લાઓ, સુંદર દેખાવડી “રોટિયા”-ઝૌર, ઝૌર-કયા! તો કે માસ! ભોગ મારા! બહુતોજ નહોતો. કે પળબમા માસનેજ તરકારી મળોયે છે હું તો મોટી આફતમા આવી પડ્યો હવે શું કરવું? ઝોરડર આપ્યો અને આવી પડી તે વસ્તુ પાછીએ કેમ ઠેવાય? આ લોકો મારે માટે કેવા વિચાર લાવે? ખૂબ ઘોળાઘોળ બાદ ખાઈજવા તુજ ઠરાવ્યું હવે શી ગમ્મત બની તે જુઓ.

સાજે દાદા આવી લાખ્યા તેની સાથે હું તો ફરી ખાવા સાડ ગયો. તેમણે રોટી અને માસ લાવવા વરદી આપી. પણ વરદી આપ્યા બાદ તુરત અચકાઈ, મારા તરફ જોઈ ગણગણ્યા—“પણ તુ તો માસ આણે નહિ—” એમ બળડી બીજી કોઈ વસ્તુ માટે વરદી આપવા જતા હતા. એટલે મારેજ તેમને અટકાવી દેવા પડ્યા, “કઈ નહિ, જે આવે છે તે આવવા દો. હું તો સ્હવારે વટલાયેલોજ છું.” —એમ કહી સ્હવારનો અનુભવ વર્ણવીને કહ્યું કે સ્હવારેજ ખાધું છે તો વળી અત્યારે ન આવોનો દોગ શા માટે આદર? પણ દાદા કહે, “લાઈ, મનમા કઈ દિલગીર થ વાપણું રાખીશ નહિ” હું હસ્યો ત્યારથી મત વટ્યું અને

મે માસ ખાવુ શરૂ કર્યું. માસ પણ ખાતો, અને બોમ્બ
ગોળા હાથમાં લઈને આમતેમ દોડધામે મચાવતો, છતાં હું
ફર તો નથીજ.

મારે મથકે

એ તો ઠીક. ચોખાની રોટી અને દાળ ખાધા બાદ-
પેટાબાને સંતુષ્ટ કરી તાંબેમાને થઈ કરતારસિંગને માટે
બોમ્બ લેગા કરવાને હું રવાના થયો અને મારી સાથેનો
પેલો પંતબી વીર લાહોર તરફ ઉપડ્યો. મારે ઠામકેકાણે
પહોંચ્યા બાદ હું તો અમારા મથક પર લાગલો પહોંચ્યો.
ત્યાં અમારામાનો જે મુખ્ય હતો તેને ખીલ બધી વિગતો
તો મેં નજ નજાવી, પરંતુ એટલું તો કહ્યું કે, મારે બોમ્બ
બેઠાએ છીએ, અને એક શીખ ભાઈ આવીને તે લઈ જશે.

ચેતવણી

શીખનું નામ સાલળી રહેજ ચચળ થઈને તેણે કહ્યું,
નેને ભાઈ સાન્યાવ ! આ શીખ લોકોની સાથે ભળતાહળતા
જરા મલાળવાનું છે હો કે એમના ઉપર સરકારની ખૂબ
ખફાદાદિ છે એમની માથે વધારે ન હળવામાજ માલ છે

મે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું — આ તો ખરેખરી
આફત ! એક તો ખૂંદો લરોસોયે બેસતો નથી, અને વખી
અહિં તો સખધ પણ તજવાની લલામણ થાય છે !

બહારથી તો હા બહી, પરંતુ ઠરાવેવે વખતે હું રોશન
પર જઈ હાજર થયો.

કરતાર ક્યા ?

દેન વખતસર આવી પણ તેમાં કરતારસિંહ ન દેખાયો. તે પછીની દેનનો ટાઈમ પણ મેં સાચવ્યો. સાંઝે એશન હું ખૂદી વળ્યો-કેટલાયે લોકોના મોઢા આમું મીટ માડી ટગર ટગર ભેથું, પણ કરતાર આવ્યો હોય તોજ મળે ને !

લાચારીથી હું ઘેર પાછો ફર્યો. હવે કરતાગ્ની માથે ફરી ક્યા અને ક્યારે મુલાકાત થશે તેનો મને જરાયે ખ્યાલ નહોતો. એમના મંડળમાંના કોઈને તેનો ખ્યાલ હોય એવો પણ સંભવ ન લાગ્યો. બોમ્બ બોમ્બને ઠેકાણે રહ્યા અને હું તો રવાના થયો.

લાહોર તરફ.

ત્યાં મારા આગલા પરિચયવાળાઓ સાથે વાતચીત કરીને તેમની પાસેથી પંબજ વિષે માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો.

આ પ્રમાણે બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળેથી મેં જે રગબેરગી માહિતી એકઠી કરી, તેમાની ઘણી તો હું વાંચકને ચરણે રજુ પણ કરી ચૂક્યો.

પૃથ્વીસિંહ

સાંજે લાહોરમાં એક ખટ્ટી જગ્યાએ ઉભો રહી પૃથ્વીસિંહ મારી વાટ કામટોળે ભેઈ રહ્યો હતો. તેને મેં કરતારસિંહની ગેરહાજરી વિષે વાત કરી. અલગત એ પણ કરતાગ્ને વિષે કોઈ જાનની ખબર અતર તો આપી શકે

એમ હતુંજ નહિ. કાશી આવવાની બાબતમાં એણે જણાવ્યું કે હાલ ત્રણ ચારેક દિવસ સુધી તો મારાથી નીકળાય તેવું નથી, તે પછી બને ખરું.

પાયસી હીએમબરને ફિવમે પંજાબ મેલમાં બેસી એણે કાશી આવી પહોંચવું એમ હતું. મારં તેને રાત્રિબિહારીના રહેઠાણ આગળ લઈ જવો એમ મેં કળ્પવ્યું. પણ હજી સુધી દાદાનું નિવાસગૃહ કયે સ્થળે આવેલું છે તે વાત મેં એનાથી પૂછાવીજ.

બંગાળો વિ. ઉત્તરવાસી.

લાહોર છોડતાં પહેલાં મેં જેમની સાથે મુલાકાત કરી હતી તેમનામાંના એકને વિષે મારે અહિં થોડું ઘણું કહેવું છે. ઘણું કરી એ પંજાબી ન હતો. પહેલાં એનો વાસો ભેડીયા પ્રાંતમાંના કોઈ એક પ્રદેશમાં હતો. પણ હવે તો એ અસ્સલ પંજાબીજ થયો હતો.—એની રહેણી કરણી, આચાર વિચાર સર્વ કંઈ પંજાબી દબાઇબતાજ થઈ ગયાં હતાં. પોતે કહે ત્યાં સુધી એ પંજાબી નથી એમ પારખવું બિલકુલ અશક્ય જ હતું. એમ તો ઘણા બંગાળીઓ પણ બંગાળ બહાર વસે છે, પરંતુ તેમની ‘બંગાળવાસીતા’ તેમનામાંથી રહેલાઈથી ભૂંચાઈ જઈ શકતી નથી. ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર પેઢી સુધી—અરે તેથી પણ વધારે વિદેશમાં વસવાટ કરવા છતાં તેઓ ઠેઠ સુધી બંગાળીજ રહે છે.—ઉલટું એવે એવે સ્થળે બાંધે નાનકડાં બંગાળી મંસ્થાનોજ આમી ભાય છે. પરંતુ ઉત્તર હિંદના ઘણા પ્રદેશના લોકોને મેં

એમાં છે. તેઓ એકલવાયા બીજે સ્થળે ઘણો વખત વાસ કરવાથી પોતાનું પ્રાતિકત્વ તો વીસરીજ મથ્ય છે. જે દેશમાં રહે છે ત્યાંના લોકો સાથે તદ્દન એકાકાર બની રહે છે.

વિલક્ષણ બ્યક્તિ

કાશી પાછા જતાં પહેલાં આવા એ લાઈ સાથે થયેલી વાતચીતમાં એક બતની સંકોચવૃત્તિનો અનુભવ થવાથી મને અપાર દુઃખ થયું. જુદા જુદા વિષયો પર વાત થયા બાદ દિલ્હી કાવતરાં કેસ વિષે ચર્ચા નીકળી.

એ કહે, વસંતકુમારને માટે દ્રવ્ય અને બેરીસ્ટરની મદદ તો કરી, પરંતુ એકંદરે મામલામાં બંગાળે અમને બિટકુલ સહાય નથીજ આપી. એવા બીજા પણ તેણે બે ત્રણ આ-હ્યો બંગાળાની ઉપર કર્યાં. મને તો તે વેળાની બધી વાતો વિગતોની ખૂરેખૂરી માહિતી નહોતી. પરંતુ મને જે કંઈ માલમ હતું તેને આધારે મેં પેલા લાઈને જણાવ્યું કે મંડળ તરફથી અમે કોઈને કોઈ બતની મદદ કરીજ નથી, વસંત આણુને જે મદદ મળી હતી તે પણ તેના કોઈ આસ કે રનેહી તરફથી ખાનગી રીતે-ખાનગી ખર્ચે મળી હતી.

પળાળના આ નવા શીખ બર્જવાળોર સંપ્રદાય વિષે મેં તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. જાણે પોતે એ વિષયમાં બિટકુલજ અણવાકેફ હોય તેવી રીતે એણે જવાબ આપ્યો. એના જવાબ પરથી એટલું તો મને ખુટું સમજાયું કે એ ઘણું જાણે છે, પરંતુ મને જણાવવા માટે બિટકુલ ગણ નથી

એની પાસેથી કઠાવી શકાય, તેટલી માહિતી તો મારે

કદાવવી જ હતી. એનું કહેવું એમ હતું કે આ, મૂર્તિને, બળ-
વાખોર શીખ સંપ્રદાય કેવળ સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છે છે—કોઈની
પણ મદદની એને અભિલાષા નથી.

‘મનની મેળાશ’

એના બેલવાનો ધ્વનિ એવો હતો, કે છંદ બેળાળા !
તારે આમાં કાકું મારવાની શી જરૂર !!

મેં મારી શાંતિ બળવી. મારા મનોવિકારોનો મારા
વદન પર જરાયે પડછાયો પડવા ન દીધો, અને પૂછ્યું,
“વારૂ, રાસબિહારી અહિં આવે, તો કાચ આગળ પધાવ-
વાનું વધારે ભેરથી બને ખરું ને !”

“એની ઇચ્છા હોય, તો આવે.”

શબ્દે શબ્દે અવગણના તરતી હતી—ઉભરાતી હતી.

મને સમજ પડવા લાગી. રાસબિહારીને આ બાબત
લાવવા—તેડવા—નોતરવા એને કંઈ ખાસ હોંશ કે ઇચ્છા
ન હતી. એનો રાસબિહારી સાથે આગળનો જૂનો પરિચય
હતો, એ હું કળી જઈ ચક્રે.

કોઈ કોઈ શીખ આગેવાનો સાથે મારો મેળાપ કરાવી
આપશે ? એવી મેં માંગણી કરી ભેધ.

“એવા કોઈ ખાસ આગેવાનો સાથે મારે સંબંધ નથી.”
એણે જણાવ્યું. અને એજ—પ્રરાખર એજ—હાહા, વડે
એણે યોડીજ મિનિટો પહેલાં લાહોરમાં ભેગા કરેલા ત્રણસો
રૂપિયા એક શીખ આગેવાનને આપ્યા હોવાનું કથ્થલ કયું
હતું !

શીખ બળવા સંપ્રદાયની અનેક વિગતો એણે મારાથી
જુઘાવવા પ્રયત્ન કર્યો—લલેને, તેમ તો તેમ. મારા હૃદયને
તેથી થોડોજ કંઈ આઘાત પહોંચવાનો હતો?

માણસ માણસમાં ફેર

હૃપદને ફર ઠેલવાનો ગમે એવો પ્રયત્ન કરે. છતાં એ
કોઈ ઝીણામાં ઝીણા છિદ્ર મારફતે પ્રવેશ કરેજ છે—મારો
પોતાનો એવો અનુભવ છે. આ નરવીરના હૃદયની સંકુચિત
વૃત્તિ જોઈ મને સાથેજ દોષ થયો. પણ વાંચકને એક ચેત-
વણી આપું છું. આ નમૂનો જોઈ એમ મા ધારશો, કે
બધાય પંજાબીઓનાં મન આટલાં મેલાં હતાં—આટલાં
સંકેતો હતાં! ના, ના. જે ખરેખરા કામના કરનારા હતા
તેઓ ખીલ પ્રાંતભાઈઓ કરતાં તો બંગાળના તરફ ધણીજ
વધારે સ્નેહભાવ અને શ્રદ્ધાળુતાથી વર્તતા. આરે ખૂંદ પોતાનાં
દેશજન—પંજાબી ભાઈઓ કરતાં પણ કેટલાક શીખોને તો
બંગાળીઓ પર વધારે વહાલ ઉપજતું.

સર્વોત્તમ લક્ષણો

મને તો લાગે છે કે જેઓ ખરૂં રચનાત્મક કામ નથી
કરી શકતા, તેઓજ ખીલઓની ટીકા કર્યા કરવાનું શીખે
છે. આ, ઉપર બતાવેલા ભાઈશીએ પણ કેટલીક વેળા અમને
અમારા કામકાજમાં થોડી વણી મદદ કરેલી ખરી. પરંતુ
સરવાળે જોતાં તો તેઓ અમારાથી દુરના દુર જ રહેતા
હતા. એટલે અમારો એમની સાથે એવો ખાસ ગાઢ સંબંધ

નહોતો. પણ પંજાબની માથેસાચી અવસ્થાનું સાર્વત્રિક અવલોકન કરવાના ખાસ હેતુથી મેં બધાયની પાસેથી માહિતી લેગી કરવાનો મનમુજો કર્યો હતો. અને એટલું તો ખરૂંજ, કે આફતકાળે ગમે તેવી લાલચોને વરાવીને પણ જૂથી વાતો એ કદી નહિજ ફાડે એ બાબત અમારી ખાત્રી હતીજ. અરે, એક વાર એવો પ્રસંગ બની પણ ગયો હતો, અને ત્યારે એ અગ્નિસ્નાન કસોટીમાંથી એ અધિશુદ્ધ પાર પણ ઉતારેલોજ.

કાશી પ્રયાણ

અસ્તુ. બળવાનો એક નવો અધ્યાય શરૂ થઈ ચૂક્યો છે એમ વિચારીને આગગાડીમાં બેસી હું કાશી તરફ તુરતજ ઉપડ્યો. મનમાં ચટપટી થઈ રહી હતી કે ક્યારે કાશી સ્ટેશને ઉતરું અને ક્યારે જઈને રાજદાને સર્વ હકીકત નિવેદન કરું.

પંજાબની અવસ્થા

પંજાબની અવસ્થા જોઈ એક વાતની તો મારી સચોટ ખાતરી થતી જતી હતી—કે આ લેગી થયેલ જીવનશક્તિને બે તુરતજ સુત્રચત અને વ્યવસ્થિત કરવામાં ન આવે તો આ શીખ મરણિયાઓ તકની વાટ બેચા વિના કાળેઅકાળે એવું કંઈક કરી બેસશે, કે એ એકત્રિત થયેલી સર્વ શક્તિ કંઈ પણ કાર્યસિદ્ધિ કરવાને બદલે વ્યર્થજ છિન્નભિન્ન થઈ જશે—અરે, આખો હું સાબધ હતો, આટલો ચેતેલો હતો, તોયે અત્યંત શક્તિવાળા એ સર્વેશની ઇચ્છાએ એ શક્તિ

આખરે તો રેલાઈજ ગઈ—ઢોળાઈજ ગઈ—અલખત આ
જગતના વિકાસક્રમમા તો સર્વ કંઈને સુયોગ્ય સ્થાન છેજ,
તેમ એ પણ સાકળનો એક આકડોજ, એમ ગણીએ તો
એ એક જાદું દંદિખિંદુ ખરું. અસ્તુ

ક્યારે જાઉં બગાળે?

આમ વિચારે કરતા કરતા રસ્તેજ મેં તો કરાવેલું, કે
જેમ બને તેમ જલહી હાદાને—રાસબિહારીને—એ બાળુ
મેઝલી આપવા, એટલુંજ નહિ, પણ અમારી બાળુ તરફ
પણ સૈનિક વર્ગમા કામકાજ શરૂ કરી દેવું. આદલા દિવસ
એ તરફ ધ્યાન ન આપવાના કારણે તો આગળ બતાવીશ
મેં તો નિશ્ચય કર્યો, હાદાને પળખ મેઝલી મારે એકદમ
બગાળા તરફ દોટ થઈવી. ઘણા દિવસો થયા મેં એ બાળુ
પગ નહોતો ચૂક્યો, અને ત્યાં જઈ કામ કરવાને હૈયું કુદા
ફૂલ કરી રહ્યું હતું એ બાળુ મને જવા દેવા માટે હાદાની
પરવાનગી મેં ઘણી વાર જાહેરી, પણ એનો નન્નો તે
નન્નોજ રહેલો.

પળખ પૂરો થયો જોડીયા પ્રાતમાથી ગાડી સડમડાટ
ચાલી જાય છે સાજનું ઝંઝકળું પૂરું થવા આગ્યુ છે મારા
ડબ્બામા ગાંગા કેઈ બેસાડ્યો હતા નહિ—અમે કુવ ત્રણ
ચારેક હતા

મહાયુદ્ધ અને લશ્કરસરતી

એ જમાનામા એવું એકે સ્થાન નહોતું, કે જ્યાં વીમમી

સદીના મહા વિલક્ષણ કુરુક્ષેત્ર વિષેની ચર્ચા ન ચાલતી હોય ! અમારા વચ્ચે પણ આપસઆપસમાં વાતચીત કરતાં એજ વિષય શરૂ થયો. મેં એક સહુ—એસાડુ (આ શબ્દ ભાષામાં ઉમેરવા જેવો નથી વાડુ ?) ને પૂછ્યું:—કેમ, તમારા ગામમાં સિપાઈભરતો કેવા પાયા પર ચાલે છે !

એણે કહ્યું, “લાલચો, કાલાવાલા, અને ખટપટના તો પાર નથી; છતાં ભરતી તો નરમગરમજ ચાલે છે, એમાં શક નથી. સિપાઈઓ મેળવવાનું કામ કંઠણ થઈ પડ્યું છે. ખૂબ ભારે ભારે પગારોની, અરે, એક મહિનાનો પગાર તો પહેલેથીજ આપી દેવાની પણ લાલચો ખતાવાય છે. ખૂબ મામલતદારો અને બીજા એલ્દેદારો સિપાઈભરતીને મોટા ગામેગામ અલખ જગાવતા નીકળી પડ્યા છે. અને જેઓ વધારે પ્રમાણમાં ભરતી કરે—કરાવે છે, તેમને ખહુ સારી દલાલી પણ અપાયજ છે. પણ એટલેટલી ખટપટો છતાં લશ્કરમાં ઝાઝા નથી ભેડાતા. સિપાઈ થવાની ચોખ્ખતાવાળા જીવાનિયાઓ એક ગામથી બીજે ગામ ભાગતા કરે છે.”

“ત્યારે તો ઇચ્છા મુજબ સિપાઈઓ મળી નથી શકતા, એ વાત સાચી, કેમ ?”

“અરે, એ વાતનો ખ્યાલ તો આ વિગત તમે જાણશો ત્યારેજ આવશે, કે કેટલાક ગપેડાઓ ચોહમાં ફસાઈને નોઠાયા બાદ જ્યારે નોકરીનું ખર્ચ સ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે છોડવાની ખહુ ખહુ ઇચ્છા છતાં નોકરી છોડી શકતા નથી, અને પછી નાસવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એટલે પોલિસ મારફત

ગિરફતાર થાય છે.”

પંખખમાં પણ એવીજ ફજેતી થતી હોવાનું મેં સાલ-
વ્યું હતું.—ત્યાં પણ ભરતીનું કામ મન્દ પડી ગયું હતું.

પ્રજાની એકવૃત્તિ

પરંતુ આજ વેળાએ એક ખીલ વસ્તુ પણ મારા ધ્યા-
નમાં આવ્યા વિના રહી નહિ. અને તે એ, કે કામકામ જ્યાં
આ વાતો ચર્ચાતી, ત્યાં અભણવર્ગમાં તો શબ્દે શબ્દે ઇંગ્લેન્ડે
પ્રત્યેનો ગુસ્સો—તિરસ્કાર તરી આવતો. એક કિસ્સો વણીવું.

એક દિવસ કાશીમાં પત્યરના બાંધેલા એક ચોતરા પર
બેસી હું એક હિંદુસ્તાની સાથે કોઈક અંગત વિષયની
વાતચીત કરી રહ્યો હતો. પાસેજ એક ખેડુત ઘાસ કાપતો
હતો. અચાનક અમારી પાસે આવીને તે હસતા હસતા કહે,
“બાબુ, ઇંગ્લેન્ડનું રાજ હવે રહેશે ખરૂં ?”

મેં પૂછ્યું, “તને કેમ લાગે છે વારૂ ?”

“બાબુલ, હવે તો ઇંગ્લેન્ડનું રાજ ચાલુ રહે એમ લા
ગતું નથી.—એમનો સમય હવે ભરાઈ ચૂક્યો લાગે છે. જર
મનો ક્યારે આવશે ?”

મેં તેને દુરતજ સમજાવ્યું, કે જરમનો અહિં આવ્યા-
થી આપણને કોઈજ જાતનો ફાયદો નથી. પણ તે તો છુદ્ડજ
લઈને બેઠો, “નહિ, નહિ બાબુલ ! ઇંગ્લેન્ડ લોકોનું રાજ
ઈન્સાફી રીતે નથી ચાલતું. એ તો હવે આટલેથી પતે એજ
ઠીક છે.”

પછી મારે તેને જે સમજાવવું હતું તે મેં સમજાવ્યું

તેની ચર્ચા અહિં આપવાની જરૂર નથી બોલો. પણ એટલું ખરું, કે આવો આ અભણ ખેડુત પણ તેના વિચારોમાં “બાણ” હકાર ન કરે તો તેની ઉપર ગુસ્સો થાય—એટલી પોતાના વિચારોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો.

પોલિસનો ત્રાસ

પંતબ મૈલ બરાબર ત્રણેક વાગે કાશી આવી લાગ્યો. તે વેળા મારા ઉપર ભણસો અને ધૂપી પોલિસનો ખૂબ પ્રેમ (!) હતો. ચુવારના પહેરથી માડી લગભગ નવઠસ વાગ્યા સુધી એ હનુમાનજીએ મારા ઘરના દરવાજાની સામે અથવા તો આસપાસમાં કોઈ સ્થળે બેસી રહે અને હું ન્યાં ન્યાં ભઈ ત્યાં ત્યાં મારી પાછળ મારા પકડાયા કરતાં પણ વધારે ઝીણવટથી ફર્યા કરે. હું ઘર બહાર ન નીકળું, તો મારી મુલાકાતે આવનારાઓને પણ તેમના તરફથી કંઈને કંઈ ત્રાસ થતો તો ખરાજ. પોલિસોએ જાણવું જોઈએ કે ફલાણાની સાથે મારે ગાઢો સબંધ છે, એટલે ચર્ચ ચક્રાં; તેની દશા બરાબર મારા જેવીજ થવાની.

એ યે એક જમાનો હતો, બ્યારે મારા જેવા સાથે ભળવું હળવું એ પણ એક સરકારી ગુન્હો હતો !

પોલિસની અફલાવન ચતુરાઈ

પણ—

પણ એવા એવા કરકા સરકારી પહેરા હેઠળ પણ પ્રત્યેક જાતનું કામકાજ નિયમિત અને હરમેશની રીત સુજળ

કરતાં અમને આવડતું. એટએટલા જાપતા હેઠળજ અમે બંગાળથી જોખન રિવોલ્વર કાંચી આણેલાં અને કાચીથી પંજાબને ભુદે ભુદે મથકે પહોંચાડેલા. —કહો, સરકારી પોલિસની કેવીક ચતુરાઈ હશે ? જાસસની આંખમાં ધૂળ નાંખવી અને તેને હથેલીમાં ધોળે દિવસે પણ ચાદ બતાવવો એ કામ અમને તો બધ્યાં ખેલ જેટલું, સરળજ લાગતું.

શેરને માથે સપાશેર

કેવી રીતે અમે સરકારનો આવો કડક જાપતો પણ વટાવી દેતા તેનો સ્ટેજસાજ ખ્યાલ આપું, અને પછીજ આગળ ચાલું.

ઘરની બહાર નીકળવાનો સમય અમે બહુજ ચતુરાઈ-પૂર્વક અને વિચાર કર્યા બાદજ સાધતા, કે જેથી પહેરા પર બેઠેલા માણસને જરાયે ખબર પણ ન પડે. છતાં કોઈ કાચસર, તેમની જાણમાંજ બહાર નીકળવું પડે અને તે પીછા પકડે, તો તે વેળા ભુદીજ યુક્તિ લઢાવતા. તે વેળા મંડળતું બળવાબાણતું કામકાજજ ન કરતાં, આમ તેમ કોઈ બીજાને ત્યાંજ જઈ આવવું, કે બજારમાં આંટા મારવા, અથવા તો કંઈ બીજાંજ દુનિયાદારીનું સાહસીધુ કામ પાર પાડવું એવી જાતનો ક્રમ રાખેલો હતો. ઘરનાં લોક મનમાં વિચારે,— કે “ઓહો, આજે કંઈ ચચી ખૂબ વહેવાર બની ગયો ને !”

* તેમ ન બને તો કારમાઈકલ પુસ્તકાલયમાં જઈ ચોપડાં

ઉથલાવી કે ચોપાનિયાઓ—પેપરો વાંચી ઘેર પાછો ફરતો.

ખાસ કરીને ઉનાળામાં તો એ પ્રમાણે ખૂબ તરેહથી રખડપટ્ટી કર્યા બાદ ઘેર આવી માથામાં તેલફૂલેલ લગાવી, ચોળી, ગંગા મૈયાના પુણ્યજળમાં ફળકી મારવા પડતો, અને બાપડા હુતુમાનજીને જરા નિરાંતે કરવા દેતો. મારી પાછળ ફરતાં ભટકતાં તેના પગનો કંઈ ઓછો કૃચો થતો હતો ! !

સંતાકુકડીની રમત

એટલી વાત તો જણાવવી જોઈએ કે આ સરકારી ના-સૂસનો કોઈ જાતનો અંગત વિરોધભાવ કોઈની સાથે ન હતો; અમારી જ્યારે મામસામી “હટેદદ” મળતી અને પરસ્પર-તારામૈત્રિક રચાતું ત્યારે નવજુવાન પતિપત્ની પેઠે અમે બંને હસ્યા વિના નજ રહેતા. વળી કોઈ વાર ત્રીજા માળની બારી ઉઘાડી હું બહાર ડોકીઉં કરતો, કે જોઈ’તો ખરો, જનાબ શુ કરે છે ? તે વેળા તે જો મને જુએ તો બાપડો શરમાઇ જાય અને મન્દ હાસ્ય કરી ધીમે ધીમે આમ તેમ ફરવા-રખડવા નીકળી પડે. આવી સંતાકુકડી રમતાં અમને તો બારે મઝાજ પડતી. જ્યારે જ્યારે એની આંખમાં ધૂળ નાખવાનો પ્રયત્ન સફળ થતો ત્યારે ત્યારે ભારે ખુશાલી ઉપજ્યા શિવાય રહેતી નહિ કદાચ પ્રયત્ન નકામો જાય તો એ થોડી ઘણી રચૂજ પેદા થતી. પરંતુ કોઈકવાર તેમના પહોરાને લીધેજ કોઈ ખાસ અગત્યની યોજના લાંબી પડતી, ત્યારે તો એમના ઉપર ખરેખરો ગુસ્સો ચઢતો.

“કેવળ ગમ્મત ખાતર”

ઘણીયે વાર હું તેને સમજાવતો, કે “ભાઈરે, તું તારે દુતારી નોકરી ભલે કોઈ ઉપાયે ખડી રાખ. પણ આમ રાત-દહાડો ઘરની બહાર ફરવાજી આગળ પડ્યાપાથર્યા રહેવું એ કીક નથી ધરના માણસો. કે પાકપડોશીઓ ચો. વિચાર કરે! અને જો, નામદાર સમયેર બહાદુર સરકારને તો લાગે છે કે હું કોણુ બણે કેવાક લયંકર કામમા ગૂચવાયેલો છું. પણ તેનો એ ખ્યાલ કેવળ જુલભરેલો છે. તું ગરીબ માણસ, તારી નોકરી ભલે ચલાવ્યા કર પણ નાહક મને વારંવાર ચિઠવીશ નહિ.”

અપવાદ રૂપે—

આવા જાણસોમાંના કેટલાક તો બહુ ભલા, પરમેશ્વરનાજ માણસ હતા. તેઓ અમારી સાથે એટલી નમનતાઈથી અને માયાળુપણે વાત કરતા, કે તેમના પર મને જરાયે શુસ્સો ન ચઢતા કેવળ દયા અને અતુકમ્પાની લાગણીજ થઈ આવતી. તેઓ પણ પછી તો બહુ તકલીફ ન લેતા સાજે માત્ર હું કારીમા છું કે નહિ તલાય કરતા, અને બાકીનો વખત તો પાસેનીજ ગલીમા કે મોટા રસ્તાપરની કોઈ દુકાને બેસી ગમ્યાં સમ્યા હાક્યા કરતા અલખત, મને પાસેથી નીકળતો જુએ, તો તો તેમને પીઠે પડ્યા સિવાય ચાલતુજ નહિ.

લોગ બાપડાના!

અરે, એક તો એવો મળેલો કે બણે મારો સાત જ-

નમનો દુશ્મન ન હોય ! તેવી ચીવટતાથી જ એ મારો પીછો પકડતો. તેને ઘરાબર મેદાન આપવામાં હું પણ કંઈ ક્યાશ રાખતો નહિ. આમથી તેમ ખોટો ખોટોજ લટકાવ્યા કરતો; એક ગદ્દીમાંથી બીજીમાં, બીજીમાંથી ત્રીજીમાં, ત્રીજીમાંથી વળી કોઈ બીજેજ રસ્તે નીકળી માણસોના ટાળામાં લળી જઈ ગમે ત્યાં છેક અંતર્ધાન થઈ જતો, અને એને ડાચું વકાસીને વિચારમાં પડો જવું પડતું. અને ભોગભોગે એવી સ્થિતિમાં કોઈ દારોગાની નજર પડી—મને છૂટો, કોઈ હવું-માનજી રૂપી પૂંછડા શિવાય લટકતો દીઠો, અથવા એને એમ માયું ખંજવાળતો લાગ્યો, કે બસ ધઈ ચૂક્યું ! એને થોડો-ધણે ખાટો મીઠો સવાદ ચાખવાનું મળતું !

થોડુંખો લાલ

અને આવા જુદી જુદી તરેહના બચસોની સાથે આમ સંતાકુકડો રમવાના અનુભવને પરિણામે અમને એક બહુ સરસ લાલ થયો હતો. અમે એકજ મિનિટમાં કોઈપણ માણસ બાંધે છે કે કેમ તે જોળખી કાઢતા. હવે તો બધી વાત ખુલ્લેખુલ્લી બહાર પડી છે, પણ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે સરકારે બાંધવું જોઈએ કે સાચેજ, અમે કઠિપણ સરકારની પોલિસના એવા પહેરાને લીધે ગલરાયા નથી કે અમારું કોઈપણ કામ અટક્યું કે વિક્ષણ નીવડ્યું નથી. અમારી પાછળ ફરવાથી પોલિસને એક પણ નવા માણસનો પત્તો કે ભાળ મળ્યાં નથી. ત્યારે અમારી ઉપર તેમનો રાખત બાંધતો ચાલુ હતો ત્યારેજ જોમળા અને રિવોલ્વર લઈને કા-

શીના બુદ્ધા બુદ્ધા લતાઓમાં હું જઈ આવ્યો છું, કાશીમાં બહારથી એવી વસ્તુઓ આવી છે અને કાશીની બહાર મોકલી પણ છે.

હથેળીમા ચાલ

એક દિવસ સુવારના પહોરમાં હું ઘેર આવતો હતો. આવીને જોઉં છું તો દરવાજા પાસેજ દારોગાજી ઉભેલા, અને સાથે તેનો એક અનુચર પણ હતો.

મને જોઈ હસતા હસતાં પાસે આવીને તેઓ ઉભા, મેં પણ તેમની સાથે હાસ્યપ્રકુટલ વદનેજ વાર્તાલાપ માંડ્યો.

“કેમ ક્યા, ગયા હતા” સુવારની ઠંડકમા ફરવા નીકળ્યા હતા કે શું ?”

“હા, આ જરા લટાર મારી આવ્યો.”

“ઓહો, જોઉં જોઉં, આ શું છે ?” એમ કહી તેણે મારી પાસે એક ચોપડીઓનું જોસ્તાન હતું, તેમાની ચોપડી પ્રત્યે આંગળી ચિંધી. મેં તુરતજ તે ચોપડી કાઢી એના હાથમાં મૂકી. તેમા બીજું હતું એ શું ? નેપોલિયનના કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગુણો અને કેટલાંક બીજા મહાપુરુષોના ખાસ ચૂંટલા જીવનપ્રસંગોની વિગતો શિવાય એમાં બીજું કશું ન હતું. ચોપડીને ચૂંચીને જોયા બાદ - તેણે મને પાછી આપી અને પછી હસતા હસતા અમે છૂટા પડ્યા. બાપડાને શું ખબર, કે બરાબર એજ વખતે, મારા કોટના અંદરના નીચેના ગજવામા ગનકોટન અને એવાજ બીજા લયાનક પદાર્થો છલાછલ ભરેલા હતા!!!

જાણસ કેમ જોળખાય ?

હવે દ્વરથીજ જાણસને હું કેવી રીતે જોળખી જઈ શકું છું તે ખતાવું.

સાધારણ પોલિસ તો તેના બૂટ પરથીજ જોળખાઈ જાય છે. વળી ઘણી વાર તેના માથા પરની ટોપી, ચાલવાની લઢણ, હાથમાં લાકડી ચાલવાની પદ્ધતિ વિગેરે એવી વિશિષ્ટ પ્રકૃતિનાં હોય છે, કે અમારી ટેવાયેલી આખો સમક્ષ તે કદિ છૂપાજ ન રહી શકે. કેટલીક વાર તેમની સાથેના સો-ખતીઓ પરથી પણ તેમનો પધો પકડાઈ આવતો.

પડી ટેવ તે તો—

મોટા રસ્તા પર ચાલતી વેળા અમુક રીતે અવલોકન કરવાની ટેવ અમને એવી તો મજા પડી ગઈ હતી, કે જેલથી પાછા ફર્યા બાદ પણ ઘણો વખત સુધી અનાયાસેજ તેવી જાતનું વર્તન મારાથી થઈ જતું.

રસ્તે ચાલતા ચાલતા અચાનક એક ગ્યોજે કોઈકની સાથે વાત કરતા ઉભા રહી જવું, અને આગળ પાછળ જોવું, કે કોઈ પછવાડે આવે છે ખરૂં કે કેમ? એવી મને ટેવજ પડેલી. અરે, એ વેળાએ પણ, રસ્તે ઉભા રહીને પાછળ પાછળ તાઢીને જોવાનો મારો હેતુ કે અર્થ જે ન સમજે એવા કેડલાઓ તો મારી ઠેકડી બનાવતા અને તેમા મને રમૂજ મળતી તેમ નહિ, તો કેટલીક વાર કોઈની દુકાને કોઈ કા-મની વસ્તુ ખરીદવાને ગિરે કે એવાજ કંઈ નજીવા બહાના

હેઠળ બેસી જઈ આગલી પાછલી દુરબીન ફેકી લીધા ગિ-
વાય મને ચાલતું નહિ સદાસર્વદા મારા મનમાં એ લગની
તો રહેતીજ, કે સ્થેજઆજ ગફલત પણ થઈ, તો માત્ર એક
મૂરખને લીધે આખો બળવાખોર સપ્તદાયજ હવામાં ઉડી
જશે એ નક્કી છે.

પોલિસ—માથક

પરંતુ રસ્તે ચાલતા ચાલતા એકાદ ઠેકાણે પણ થોડી
વેળા ઉભા રહેવાનો ઠાળ ક્યાં શિવાય તો હું કદિજ પાછો
ફરતો નહિ. એકતું એક એહાણ મુખડું બે ચાર વાર ફે-
આય એટલે મને તેના ઉપર એકદમ હેત ઉભરાઈ આવતું,
અને તેની ચોક્કસ ખાતરી કરવા માટે હું એકાદ નાનકડી
નિર્જન ગલીકૃતીમા પેસી જતો. એ રીતે ક્યાં તો મારી એ
માથકનો છુરખો પડી જતો અથવા તેને પોતાનું અભિમા-
રિકાપણું તણ દેવું પડતું.

આવી રીતે ઠોઈ મગૂસ પંલમાં અપરાધ એટલે તેને
હાથતાળી આપવી એજ માફ પ્રથમ કર્તવ્ય બની રહેતું.
અને તેમ કરવા માટે મારી પામે મુક્તિ એ હતી, કે ઉભજઠ
રસ્તાઓ પર થોડો વખત હેરાફેરા કર્યા બાદ ઠોઈ ખૂબ
આવડા અને ધમાલવાળા ગંગા પર નીકળો પડી જનમંડ
બીમાં ભગી જઈ છૂપાઈ જવું. એ ગિવાય, ઘર બદાર ની
કળવાનો વખત સાધવામાં બહુ વિચારમુક્તિ નેટાવવી પડતી
અને ફેવવીક વાગ મળતે અધોગામાંજ જગાર નીકળી જવું
પડતું. એમ કરતો, ત્યારે ઘેર પાછા ફરતી વેળા માતમ

પડતું કે મારો જમૂસ હું ઘરમાજ છું માની, ઘર બહાર
બેઠો બેઠો બગાસા ખાયા કરે છે ।

પોલિસ સાથે મારો આવો સબધ હતો

કાશીની પ્રવૃત્તિ

હીક. હવે આગળ.

હું તથુ વાગે કાશી આવી પહોચ્યો અને જમૂસી નજર
ચૂકાવી ઘેર ગયો અને ત્યાંથી પાછો દાદાને મુકામે ઉપડ્યો
તે વેળા રાસબિહારી કાશીમાજ હતા પોલિસને એ વાતની
કે અમારી હિલચાલની જરા ગધ પથ નહોતી

દાદાની માથે મસલત કરતા એમ ઠરું કે ભેડીઆ પ્રા
તોના લશ્કરીઓમા બળવાનુ પ્રચારકાર્ય શરૂ કરી દેવું અને
એ બાળતની ખબર તુરતજ બગાળે પણ પહોચ્યાડવી

હવે હું ડીસેમ્બરની રાહ જોવા લાગ્યો. કારણ પૃથ્વી
સિંહની સાથે મુલાકાત થઈ ગયા બાદજ બગાળા તરફ
વિદાય થવું, એ ભાતનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો. એ દર
મિયાન કાશીના લશ્કરી બરાખોમા કેવી રીતે પગપે'સારો
મેળવવો તેની બાજી હું ખોળવા લાગ્યો

સગણના બીજ

બેએક દિવસ રહીને નીચેની વાત મેં જાણ્યોમા વાચી
કોઈ એક અમેરિકન ગીજ ટાગામા બેમી ગામ જતો
હતો. છૂપી પોલિસને શક આગ્યો તે તેની પાછળ
પડ્યા અને તેનો પકડતા તેની પાએથી રિવોલ્વરો વિગેરે

મળી આવ્યું, પણ એને પકડવાનું કામ મોંઘું તો પડી જ ગયું. તેણે ગોળી છોડવાથી એક પોલિસ સળંગ ધવાયો. પછી ખબર મળી કે એ શીખ ચોક્કસ કોઈક ત્રિજેરી લટવા સાફ નીકળી પડ્યો હતો. પણ, એનામા એાછી કુશળતા એટલે એને ભેતાંજ પોલિસને એના ઉપર શક ઉપજ્યો.

આ મામલામાં તો ગામલોકે પણ પોલિસને મદદ આપી હતી. અલગત, તેમને ખ્યાલ એવો હતો, કે પોલિસ આવા (સામાન્ય) ચોર ડાકુઓ (!) ને પકડે છે તો તેને મદદ શા સાફ ન આપવી ?

પ્યારામિહની પરહેજ

ખીલે એક કિસ્સો સુણાવું—તે વેળા તો અમારી આખીયે યોજના ધૂળમાં પણ મળી જ ગયેલી હતી.

પંજાબમાં પકડાપકડીની ધૂમ મચી રહી હતી. ભાઈ પ્યારામિહ નામના નવજુવાન પંજાબીને પકડવા માટે પોલિસની ઢોડાઢોડી ચાલુ હતી. અકસ્માત એક દિવસ એક પોલિસ ઘોડેસવાર એક જુવાનને પકડવાને તેની પાછળ વાચુ-વેગે દોડતો નજરે પડ્યો. એમ ને એમ પેલા જુવાને ત્રણ માઈલ સુધી તો ખેંચ્યું. ઘોડાની સાથે હરિકાઈમાં ટકાય એમ તો હતું જ નહિ. એટલામાં અધૂરામાં પ્રેરું તે જુવાનને કોઈ ગામભાઈ વચ્ચે કાંટા રૂપે આવીને ઝીંકાયો, અને પેલાનો રસ્તો તેણે ઘેર્યો. મિનિટ માત્રમાં તો પેલા ઘોડેસવારે ભાઈ પ્યારામિહના હાથમાં હાથકડી પહેરાવી દીધી. ન્યારે ગામલોકે જાણ્યું, કે આ પકડાવી દીધેલા માણસ કોઈ સા-

ધારણ ડાફ કે ફાંમીએ નહોતો, પણ તેમનોજ બહાસો અને સુપરિચિત લાઈ “ધ્યારે” હતો, ત્યારે તેમનાં દુઃખદરદનો પાર રહ્યા નહિ !.

આ લાઈ ધ્યારાસિંહની સાથે જે કાઈને પરિચય થયેલો, જેમને એના અમાગમનો લાલ મળેલો, તે સૌ એના ચારિત્ર્યની મીકાશ અને સ્વભાવની સુંદરતા પર દિદા થયેલાં. બધાં કહેતાં, કે એનું નામ “ધ્યારા” ખરેખર સાર્થકજ છે. એની નમ્રતાનો પાર નહોતો, અને એનો શાન્ત, મુશીલ સ્વભાવ અને તેજસ્વી પ્રતિભા બધાંને મોહ પમાડતાં. ગામ-લોક બધાં એના પર બહોલથી ઉમરાતાં-છતાં એજ ગામ-લોકને હાથે લાગ્યવિધાતાએ એ ધ્યારાસિંહને પકડાવી દેવ-ડાવ્યો ! અસ્તુ.

એકજ કાર્ય

પંજાબમાં આ પ્રમાણે પરહેજગીરીનું પ્રકરણ ચડ્યું થયેલું જોઈ હું રહેજ ગભરાયો. દરેક મિનિટ મને થતું કે આવી મહાસંધિ રહેજસાજ બલચૂક કે ગફલતથી એણે જવી નજ જોઈએ. અમારી ટાળકીમાંના એકાદ બે ચતુર જુવાન વીરોને પણ મેં આ વિષયમાં ચેતાવી દેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું અને ત્યાર બાદ બીજી કોઈ પણ બાબતો તરફ લક્ષ રાખ્યા વિના કેવળ લશ્કરને ફેડવાના કાર્યમાંજ અમારી બધી શક્તિ રેડી દેવી એમ પણ ઠરાવ કર્યો.

એક દિવસ હું અને એક મરાઠી વીર લશ્કરી બરાબ તરફ ગયા. બરાબ તરફ સીધા ન જતાં પહેલાં તો અમે

કેન્ટોનમેન્ટ સ્ટેશન પર જઈ લાગ્યા. કારણ કે કદાચ કોઈ અમારો પીછો પકડતું હોય, તો પણ અમારો ધરાખ તરફ જવાનો હેતુ તે કમી ન જાય, તેજ ઇશ. સ્ટેશને પહોંચ્યા બાદ ધીમે ધીમે રેલવેને પાઠે પાઠે અમે ધરાખ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આવી રીતે કરવાથી કોઈ પણ માથક પાછળ છે કે કેમ તે જાણી જવું બહુ સહેલું થઈ પડે એવીજ સગવડ હતી. કારણ રેલપાઠે ચાલતાં અમારી જણ શિવાય કોઈ અમારો પીછો પકડી શકે એમ તો હતુંજ નહિ. અને એ પણ ચોક્કસ, કે લશ્કરમાં જતી આવતી વેળા અમારો પીછો, કોઈ પકડતું નહોતું. રેલની લાઈન લશ્કરી ધરાખોની પાસે થઈને, મોટા ધોરી રસ્તો કાપીને આગળ ચાલી જાય છે.

બે. જીવાનો

એ ધોરી રસ્તાના વાક આગળ આવીને અમે, જોયું, તો જણાયું, કે બે શીખ નવજીવાનો લશ્કરી ધરાખમાંથી નીકળી બનતાં સુધી બજારની દિશામાં જઈ રહ્યા છે. અમે તેમની પાસે ગયા એટલે તેઓ તરતજ ઉભા થઈ રહ્યા. તેમની પાસે જઈને અમે પણ ભાતભાતની પ્રશ્નપ્રશ્ન ચલાવી તમે મૂળ કથાના તમારી પટલુ ક્યાં તમારો નાયક કોણ છે? પહેલા તમે શુ કરતા? હુમલા બદલી ફદલી થશે ખરી? વિગેરે સવાલોનો ધોધમાર અમે તેમના તરફ રેલાવ્યો. વળી ઇંગ્લિશ ધરાખોમાં કેલું લશ્કર છે, તેઓ ક્યારના મુકામ કરી પડ્યા છે, અને કેટલા દિવસ હજી પડ્યા પાથયાં રહેશે, એ જાબતની તલાત કરવા માટે અમે મુદ્દા-

સરના સવાયો પણ પૂછીજ લીધા

અમારી બધીયે વાતોનો રીતસર અને ચોથ્ય ખુલાસો કર્યા બાદ તેમણે મોઢા મલકાવીને પૂછ્યું, “કેમ, શું વિચાર ધાર્યો છે ? આટઆટલી ચોકસાઈથી તપાસ કરો છો, તે અમારા પર મધરાતે છાપો તો નથી મારવોને !”

સમજ પડી

અમેયે ખડખડ હુમ્મી પડ્યા તેમના મનમાંથી શંકા ડાકણી અમારા હાસ્ત્યને અમદારે તદનજ ઉડી જાય એવી રીતે અમે હાસ્ત્ય કર્યું. તે પછી તેઓ પોતાને રસ્તે પડ્યા, અને અમે બરાબની પાસે ઘડને ચાલવા લાગ્યા. બરાબની અંદર ધૂંસી જવાની હિમ્મત હજી ચાલતી નહોતી

ચોડી વારે એક બીજો શીખ રસ્તે મળ્યો.

“જય ગુરૂ ! જય ગુરૂ” x x x હવાલદારજીનો મુકામ કથી બાળુ હથે વાડે ?” અમે હવાલદારજી નામ લઇને તેની પાસે પૂછ્યાં કરી

“ઓહો !” તેના વદન પર સ્મિત ફરક્યું, “પિ...લે, ખૂણે ઘડને જાઓ” આગળીથી બતાવીને—“તમે બરાબર ધારેલે ઠેકાણે પહોચી જશો”

અમારો મુઠ્ઠો પાર પડ્યો એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાયું કે સામાન્ય આમવર્ગના લોકોનો પણ આ લશ્કરી બરાબોમા અવરજવર તો ચાલીજ શકે છે તે બાબતમાં કોઇ પ્રકારની બંધી છે નહિ.

છતા તે દિવસે તો હિમ્મત નજ ચાલી કેઈના સીધા

અને થોડા ઘણા પણ અંગત પરિચય શિવાય બરાબરમાં ધૂસવાનું કાવશે નહિજ એમ અમારી ખાતરી હતી. એટલે દેશી તેમજ ગોરા લશ્કર વિષે મળી શકે એટલી તમામ માહિતી મેળવીને અમે ઘર તરફ વળ્યા.

ભારે તાલ આવે !

મારા ઉત્સાહનો પાર નહોતો ! “હાં?... ત્યારે કાશી-માંયે શીખ લશ્કરની છાવણી છે ખરી !” પંજાબના મારા અનુભવે એટલું શીખ્યો હતો, કે શીખોને ઉત્તેજિત કરવાનું કામ ભારે રહેલું છે. થોડા દિવસ વધારે આ શીખોનો મુકામ અહિં ટકી રહે, તો પંજાબથી તેમનીજ નાતિના કેટલાક આગેવાનોને તેડાવી મંગાવી તેમના દ્વારા કાર્યસિદ્ધિનાં ઘણાંએક પગથિયાં ખૂશીથી પાર પાડી શકાય. બસ ! તે દિવસે તો મારી મોટામો મોટી આકાંક્ષા એજ થઈ પડી કે આ શીખ સૈન્ય હુંબુ કેટલોક કાળ આજ સ્થળે ગાળી નાંખે તો ભારે તાલ આવે ! એવી આકાંક્ષા ઉપજે એ જરા સ્વાભાવિક હતું. કારણ એ અરસામા કોઈ પણ એક ટુકડીને એકી સ્થળે વધુ ટકવા ન દેવાની નીતિનો અમલ પૂર ખૂદારમાં જારી હતો. આ ટુકડી પણ કંઈ કંઈ ગામનાં પાણી પી આવેલી હતી, એટલે ક્યી પજે તે ક્યાં ગેબ થઈ જશે, એ વિષે જરાયે બરોસો નહોતો !

એવે તો ૫ મી ડીસેમ્બર આવી પડી !

વખતસર હું તો સ્ટેશને જઈ પહોંચ્યો. ધમધમાટ પંજાબમેલે છાપરામાં પ્રવેશ કર્યો. પંજાબ મેલના ઇજનને

લોઈ મારા મનમાં પણ કંઈ કંઈ તરંગો સ્પુર્યાં. અમારી તૈયારીમાં ઈજનદેવનો પાઠ પણ કંઈ નાનાસના મહત્વનો ન ગણાય! બપુવાહને રોપનાગને બાણ સાથે ચિઠ્ઠી મોકલી, કે મર્યા પડેલા અર્જુનને સજીવન કરવા અમૃત ઘડો મોકલી આપો! આ ઈજન પણ જાણે એવું ચિઠ્ઠી વહી આણનારૂં અને યુદ્ધ જગાવનારૂં બાણ ન હોય! એમ હું વિચારી રહ્યો હતો! હમણાંજ બળવાના તણખા આ પ્રાંતમાંયે વેરાશે!

બહુ બહુ ખોળ કરી, પણ પૃથ્વીસિંહ ક્યાં?

એ રામ એના એ!

મારા ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. અરે, રામ! પંજગીએ આમજ સ્વતંત્રતા લેશે કે? હવે શું કરવું?

એની તપાસમાં તે કેટલોક વખત ગાળવો! હું પહોંચ્યો દાદા પાસે.

“કેમ શથીત! શા સમાચાર?”

“આફતના! મેલ ખાલી!...”

“ના ના!! એકસ તપાસ કરી હતી?”

“મારા સમ! એ તરફનું ચલિયું ફરક્યું નથી! કંઈ નવું ઈદતુતિયમ તો નહિ નીપજ્યું હોય ને?”

“જરે જા! કંઈ અહયણ આવી હશે; એ તો આ નહિ ને બીજી ગાદીમાં આવશે! તપાસ કરજે.”

પણ એ રામ એના એ!

એ દિવસ લાગલાગટ યેશને મેં તપાસ કર્યા કીધી પણ પરિણામે શૂન્યમ.

૬(૫)

રાસખિહારી

હાદાની સલાહ મુજબ હવે વધુ દીલ કરવી ચોખ્ખ ન
ધારી હું તો બંગાળે ઉપડ્યો.

સાચું કહીએ તો તો હાદાજ સારા ઉત્તર ભારતની
બગવાની તૈયારીના ખરેખરા આગેવાન, હોં ! 'છતાં અમારા
મંડળની ચાલતી આવેલી ર્હિ અનુસાર અમારો કાર્યક્રમ
અમારે ખીજ એક બે જણને પણ બતાવવો પડતો. રાસ-
ખિહારી, પહેલાં તો ખીજ ધણીએકની પેઠે કેવળ અતિ
સાધારણ અને હુદ્ર કાર્યવાહકજ હતા, પણ પોતાની અદ્ભુત
કાર્યક્રમશીલતા અને પ્રચંડ શક્તિને બળે ખીજઓના ધ્યાનમાં
આંવે તે પહેલાંજ એમણે કામનો મધ્યોજ્ય બોલે
પોતાને માથે ઉપાડી લીધો અને પોતાનું દૂર ચમકાવ્યું.
અમ્મુ. પણ એ તો આપણે આડા ઉનર્યા—

દલકેતાનું કામકાજ

એ વેળા અમારા મંડળનું પ્રચારકાર્ય પૂર્વ બંગાળના
ઉદ્ધા સિમાદાઓ વટાવી પંજાબ તરફ ધસારો કરવાની તૈ-
યારીમાં હતું. અમારા મુખ્ય આગેવાનો તેમજ પૂર્વ બંગા-

જના કેટલાક નેનાઓને પંતળની ચાલ પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવા સારૂ હું બંગાળે આવ્યો હતો. પણ મને કલકત્તામાં તો કોઈની સાથે મુલાકાત ન થઈ. કેવળ યોગ્ય સ્થળે મેં એટલો સદેશો પહોંચાડી દીધો, કે જેમ બને તેમ જલદી અત્રેથી એકદેક જણે કાશી આવી જવું જોઈએ. ત્યાર બાદ મધ્યકના આગેવાનો પામે જઈ પંતળની સર્વ પરિસ્થિતિઓથી મેં તેમને સંપૂર્ણ રીતે પરિચિત કર્યાં.

તેમના હૃદયમાં તો ઉત્સાહ અને ઉમંગની છાજ ઉડતી હતી, ઉમરાલી હતી. પણ મને તે ઉભરે એટલો બધો આવેશમય બાસ્યો, કે તેના ચિરસ્થાથીપણા વિષે તો મારા મનમાં બધજ પેઠા. વાતો કરતા કંઈ કંઈ રતોની રતો અમે વીતાડી.

ખરેખર જો બળવો ભગે, અને કંઈ ખાસ સંજોગોસર સામી છાતીએ જુદા કરવાનું માંડી વાળી પાછું હાથું પડે તો કયા આશરો શોધવો, એ વેળા ખાધખોરાઈ માટે શી શી જોગવાઈ કરવી, અને છૂટા છૂટા વિખરાઈ જવા છતાં એક સૂત્ર રૂપે કેવી રીતે સંજ્ઞાઈ રહેવું વિગેરે જુદા જુદા વિષયોની લાખી ચર્ચાઓ અત્રે આપવી હું દુરસ્ત નથી ધારતો. તે વેળા પણ પરદેશથી કંઈ કંઈ શીખ ટોળાં પાછાં કરતા—તે કલકત્તે ઉતરી, ઘોડા દિવસ ત્યાં ગાળી પછી પંતળ સ્વાના થતા આ શીખ ટોળાઓ સાથે ભણવા હળવાની અને તેમને આપણામાં ભેળવવાની પેરનો કેરવીજ જોઈએ એવી આગેવાનોને મેં ખાસ ક્ષલામણ કરી. અને પછી એ

ચર્ચા પણ ચલાવી, કે જલદી પુષ્કળ બોમ્બગોળા તૈયાર કરવાની અને તેને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા યોજવાની ખાસ જરૂર છે.

કુરબાનીની ચર્ચા

છેવટે જુની પુરાણી છતાંયે હુમ્મેશની નવી આત્મત્યાગની ચર્ચા પણ જામીજ. કુરબાનીના યોગની એ મહાકથા જ્યારે મહાત્મી ત્યારે તે પૂરીજ ન થતી! પંથ જૂઠા હોય, આદર્શ પણ જૂઠા હોય, પણ આ એક કથા તો સૌ ઠેાંધને મોઢે નવે નવે પોશાકે પણ એકને એક દેહ ધારણ કરી નીકળતી. એકજ ભાવનાથી રંગાયેલા, એકજ રસ્તાના મુસાફરો છતાં અમારામાં માંહોમાંહે કંઈ કંઈ વિચાર ભેદ હતા—કંઈ કંઈ તફાવત હતા. ગાનારો એકજ સ્વર આલાપી રહ્યો છે. પણ તેની જુદા જુદા સાંભળનારાઓ પર કેવી ભાતભાતની અસર પડે છે! તેમાં એકતાયે છે—લિન્નતા પણ છે. જે આદર્શથી પ્રેરાઈ અમે સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ અગત અને ભેળું જીવન ગાળી રહ્યા હતા, તેના મોળાં એકજ સ્થળેથી નીકળવા છતાં જુદી જુદી ભાતના ઘાટઘટમમાં ઉછાળા મારી રહ્યા હતા. કેટકેટલી વેળા એવું બનતું કે અમારા એ તરજો વચ્ચેનો તફાવત માહો માંહે ખૂબ ચર્ચાતો, ચર્ચાતો ને એ ચર્ચા—ચર્ચણામાં અખંડ રોત્રિ વૃદ્ધી જતી, છતાં પરસ્પર વિચારો જેના તે રહેતા. ને સહવાર પૂડી જતી એટલે બહાર જવાનું થતું, તે વેળા સમજાતું કે રત્રિ કંઈકી માથાફાડને લીધે પગ અને આંખો કવો ફડફડાટ અને બળવો આરંભે છે! અમારા શકનો પાર

ન રહેતો. ખેડાર પૂરો ફાટે તે પહેલાંજ ચૈા સૈાને રસ્તે પડના અને પછી પોતપોતાના કામમાં જોવા તો ગૂંથાઈ જતા, કે આગલી રાતની ચર્ચા તો વિસારેજ પડતી અને ફેટલાયે દિવસોના ગાળા પછી કદાચ ઉપડતી. એ પ્રમાણે હૈયામાં ઉમંગ અને કામ કરવાનો ઉત્સાહ અમારા જીવનને ચિત્રવિચિત્ર રંગે રંગતો.

(૬)

પટ્ટણુવાળા સાથે પરિચય

કાશી જાઓ તો હાહા પાસેથી ખબર મળી, કે કામ ખૂબ વેગે આગળ ધપતું જાય છે. તેમણે જણાવ્યું કે “આ-ને x x x બાગમાં સાંજે એક સિપાઈ આવનાર છે. વાત થઈ ચૂકેલી છે, ને તારે ત્યાં જવાનું છે.”

મને એમ પણ ખબર મળી કે પેલી શીખ પટ્ટણુ તો બહલી ધવાથી કાશી છોડીને ચાલી ગઈ છે, પણ તેને બદલે બીજા એક પટ્ટણુ આવીને છાવણી નાખી પડે છે.

સાંજે હું બાગમાં ગયો.

જે ભાઈની સાથે હું ત્યાં ગયેલો તેને મેં રસ્તે જતાં પૂછ્યું, “તમારો પરિચય એમની સાથે કેવી રીતે થવા પામ્યો ?”

રહેજ મહેાં મંલકાવીને તે બોલ્યો. “ઓ હો હો ! એમાં શું ? એ લોકોને ખરીદી કરવા સારૂ શહેરમાં બજાર આવવું પડેને ! એક દહાડો લાગ બેઈ તેમનામાથી કેટલાક શહેરમાં આવતા પુતા ત્યારે તેમની સાથે ભળ્યો, તંહિ વાતની વાત કાઢી ને તેમની સાથે ચાલવા માંડ્યું. પછી કાઢી આ મુરોપની મહા લડાઈની ચર્ચા. મછી તો હિન્દુ સુસલમાન, હિન્દુઓની હાલની મહા દુર્દશા, વિગેરે, વિષે ખૂબખૂબ વાતો કરી.”

એમ કહી તે રહેજ સગર્વ ખુખાર્યો.

સિપાઈઓ પર અસર

પછી પાછું આગળ ચલાવતાં બોલ્યો. “પછી મેં તેમની સાથે થોડી અંગત વાત કરવી છે, કહીને તેમનાં નામઠામ બધી લીધા. ને તે દિવસે તો એમની વિઠાય લીધી.

પણ ખીજે દિવસે વળી પાછા ગંગા, મૈયામા બોળીને પોતાનું શરીર પવિત્ર કરવા સારૂ તેઓ શહેરના આવ્યા. તે વેળા હું તેમની માથેની વાતોમાં રહેજ ઉંડા ઉતર્યો. ચાલુ મહાયુદ્ધ વિષે થોડી ઘણી વાતચીત કર્યાબાદ મેં તેમને આપણા દેશની નિયતિ ને સ્વદેશ પ્રત્યેના આપણા ધર્મ શો છે, તે વિષે થોડુંએક સમજાવ્યું.”

મેં કહ્યું, “પરદેશીઓ કાજે તમે ખુશીથી જન કુરબાન કરો છો, તો સ્વદેશની સ્વતંત્રતા માટે કેમ તમે તમારા સર્વસ્વની આફતિ ન કાપો !

મારાં વચનો તેમનાં અંતરમાં કબરો હોય, તેમના હૈયા પર સ્થાયી અસર પાડના હોય એમ મને લાગ્યું.

—અને પોતાની પવટજુમાના બીજા ફેટલાક મહુકર્મીઓ સાથે આ રિપયમા મસલત કરીને તેઓ આજે મને ફરી મળવા આવનાર છે”

એ થયો, રૂમાલ વડે મ્હો વ્હયું ને ફરની કિશા તરફ જોવા લાગ્યો.

બરાખમાં ગયા.

દશમાર મિનિટ લાગ્યેજ વીતી હશે, એટલામા તો ફેટલાક બજાર સામાન હાથમા લઈને આવતી એક વ્યક્તિ ફર નજરે પડી.

“જુઓ, પેલુ કોઈ આવે .. ! એજ હોય એમ લાગે છે”

માથાથી તે પગે મુધી “એલુ ઘોડો પહેરવેગ ધારણ કરેલો, તલુ હુલ્લની નિખાલસ ગુદ્દતાના બહાર પણ અજવાળા નીતરતાં હોયને ! હિન્દુની સ્વભાવસિદ્ધ નમ્રતા ને નરમાશ તેના મ્હેરા પર ઉભરાઈ ઉઠતી હતી. એનામા ઉત્સાહ પૂરો હતો—ખાવનાનો વેગ એનો ઓછો નહિજ,—ને છતાં દ્વિષ્ટિક ઉત્તેજના કે ખોટા ઉભરાની લાગણી મે ન જોઈ. તેની સાથે અમે તુરતજ બરાખમા ગયા અને એના નાનકડા ખાટલા પર એસી કઈકઈ વાતો કરી

અમે એના પીટલા પર એસી વાતો કરી રહ્યા હતા. એલુ તો તુરત અમારા આદરસત્કાર માટે બજારમાથી મિકાઈ મગાવવાની—પંચુ ગોઠવણ કરી !

મારા જીવનમા પહેલીજવાર ઇતિજના લરકરની બરાખમાં

હું આજે આવ્યો. જાણે એ સ્થળે શું શું હશે, એ વિષેની ઝાંખી ઝાંખી રહસ્ય-છાસા અત્યાર સુધી મારા હૃદયમાં ઉગ્યા કરતી—ને આજે એજ બરાબરમા બેઠા બેઠા પણ કંઈ અવનવી, રહસ્યજન આસપાસ ગૂંથાયેલીજ છે એમ તો થયાંજ કરતું હતું—અહા, અમારાં સૌ, સપનાં દેવાં આ બરાબરની સાથે સંકળાયેલાં છે !

લાંબી બરાબરમાં બે બાજુ ખાટલાઓની હારે પડેલી હતી. કેટલાકે ખાટલાપર પડ્યા પડ્યા પુસ્તકો વાંચતા હતા, કેટલાક ગપાટા હાંકતા હતા, કેટલાક અભિચી તેમ આવજા કર્યા કરતા હતા.

વેશ ભજવ્યો.

પિછાનવાળા પેલા લશ્કરીઓ સાથે અમે બહુ સ્ફુર્તિભર વાતો કરી રહ્યા હતા, છતાં મનમાં બહીક, આશ્ચર્ય, હરખના કંઈ કંઈ સેજભેજ ને ન સમજાય, ન કળાય એવા ભાવો તરવરી રહ્યા હતા.

અમારા મીઝબાને મિઠાઈ મંગાવવા માટેનું જે ધાંધલ મચાવ્યું તે બાબતમાં પહેલપહેલાં તો અમે ખૂબ વાંધો દર્શાવ્યો. પણ એનો સાચા હૃદયનો આગ્રહ જોઈ પછી નમતું મૂક્યું.

ખીજી બાજુ મિઠાઈ આવતાં બહુ ટીલ થઈ. અમે મનમાં ને મનમાં ખૂબ ડરવા લાગ્યા, કે, જાણે અમલદારોની પાસે અમારો બેઠ ફાડો દેવા તો કોઈ ન ગયું હોય !

એટલામાં તો આસપાસના બધા સિપાઈઓ અમારી

નજીક આવી ટાળે વળ્યા ને અમારી સાથે વાતે ચઢ્યા. અમે “રજપૂત છીએ” એવી રીતે ઓળખાણ આપી હતી. કાગીમા ફક્ત રજપૂતોને જ માટે એક નિયામ અને કોલેજ છે, તેમા કે તેના છાત્રાલયમા રજપૂત શિવાય કોઈ દાખલ કરતા નથી પહેલવહેલી જેની સાથે પિછાન થઈ હતી તે લશ્કરીની સલાહ મુજબ આ કોલેજના છાત્ર તરીકે અમે અમારી ઓળખાણ કરાવી

“તમારું નામ શું?” એકે પ્રશ્ન.

અમે અદ્વરજ ઠાકરું, “મારું નામ અમરસિંહ.”

“મારું જગતસિંહ.”

હિંવાસિંહ.

ગભરાયા વિના નામો અઠાવ્યા તો ખરા પણ વખતે પોમળ ફૂટી તો ન જાય એવી બહીક મનમા પેદા થયા વિના ન રહી. અમે પહેરવેશ તો અલખત મૂળ બગાળી ન રાખતા બદલેલોજ હતો એકે પહેરેલી પાઘડી, ને ખીખરો ટાપી પહેરણુ પણ હિન્દુસ્થાની દબછળના મને પાઘડી બ' રાખર ફાવતી નહિ, એટલે હું ટાપીમા સજ્જ હતો.

પેલા પરિચિત લશ્કરીએ અમને કહેણ કે હું એક હવાલદાર માથે તમને મેળવી આપીશ.

તેણે કહેણ, “ત્રે એ હવાલદાર સાહેબ સાથે તમારા વિષે વાતચીત કરી છે અને તેણે તમારી વાતો પ્રત્યે પોતાની સમતિ દર્શાવી છે.”

આ હવાલદાર સાહેબ, હવે, પધાર્યા

નામ એનું દિલ્લાસિંહ.

એની વાતો કરવાની પદ્ધતિ મને જરા સંકુચિત લાગી. ને વધારે તો એ બેઠો પણ નહિ. થોડી વાર પછી “હુમણું આવ્યો” કહી ગયો તે ગયોજ.

હું ગભરાયો. પહેલેથીજ મને દિલ્લાસિંહ પર જરા અણુવિશ્વાસ ઉપજેલો, ને તેમાં વળી તે આવી રીતે ગેભ ધઈ ગયો. એટલે તો મારા મનમાં સજડ ચિંતા ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ રહી, અને મેં ખૂબ લાર દઈને પેલા બાઈને પૂછ્યું, “દિલ્લાસિંહ ખરેખર ભરોસાપાત્ર તો ખરાજ ને?”

“હાં, હા, તમારે ગભરાવા જેવું નથી.” કહી તેણે દિલ્લાસો આપ્યો.

શંકાશીલ હૃદય

પણ છતાં દિલ્લાસિંહ વિષેની મારી કલ્પના જલ્પનાઓ મેં તેમનાથી જરાયે છૂપાવી નહિ ને જ્યાંસુધી દિલ્લાસિંહ ન આવ્યો ત્યાં સુધી વારે વારે ગાળે ગાળે મેં પૂછ્યા કર્યું, “કેમ, હાણ કેમ નાબ્યા!” એ વેળા અમે બે જણા એક બીજા સામું જોઈ જરા આંખો લડાવતા ને મંદ હસતા.

એ તો ઠીક આખરે તો મારું શંકાબળું વિખરાયુંજ. ઘણા વખત સુધી અમારી આંખ તણાવ્યા બાદ છેવટે તેણે પોતાનું વદનક્રમણ અમને દેખાડ્યું ખરુંજ, ને તે વેળા તો ઈશ્વરઉધરની સાધારણ વાતોમા માજ ક્યાં ને ક્યાં વીતી, ગઈ, એટલે છેવટે કંઈક ખાનગી મસલત કરવા સારૂ દિલ્લાસિંહ અને પેલા એળખીતા સૈનિક અમારી સાથે બરાબની

બહાર આવ્યાં.

દિશાસિંહની સાથે પછી પેટ ભરીને વાતો કરી. એટલે એણે કહ્યું:

“વાર ત્યારે, હું બીજાઓમાં એ વાત અને વિચારો ફેલાવવાનું માથે લઉં છું.”

ત્યારબાદ એ તો ગયો.

એ ગયો, છતાં પેલા ભાઈ થોડીવાર અમારી સાથે ગોઠડી કરતા ઉભા. તેની આગળ ફરી અમે અમારું શંકાશીલ હૈયું ઠાકવું. ફરી તેણે અમને બેધડક રહેવાને સમજાવ્યું આપી ત્યારે એક ઉંચી પાયરીનો હવાલદાર પણ છેલ્લે અમારામાં ભળ્યો છે, એમ જાણી અમને ખૂબ આનંદ થયો.

પાંખો પ્રસારી.

આ પ્રમાણે લશ્કરી બરાબોમાં અમારો પગપેસારો ને અવરજવર થયો. બેએક મહિનાના અરસામાં અમે કંઈ નહિ તો બાર તેર વાર એ સ્થળની સુલાકાત લીધી. એમાંના ઘણાએ સૈનિકો અમારે ત્યાં આવેલા; અને અમે તેમને રસ-શુભાં ને સન્દેશ ખવડાવવાનો લહાવો પણ કંઈ એણે નથી લીધો.

મને લાગે છે, કે સારા હિંદમાં એકે એનું તો શહેર નજ હોય, કે જેમાં બોમ્બમંડળોના લણકારા પણ ન વાળ્યા હોય. ને હું એ બરબરોજ એ ટોળીનો સભ્ય છું એનું પારખું બતાવવા મેં આ બધાં લશ્કરી લાઈઓને બોમ્બ, રિવોલ્વર, પિસ્તોલાદિ બતાવવામાં પાછી પાની કરી નહોતી.

ત્યારબાદ કેટલોક દિવસે પંજાબના લશ્કરીઓમાં કેવી રીતે બળવાનો આરંભ કરવામાં આવનાર છે તેની વિગતો મેં જણાવી. એમની આગળ આ વાત કરવાનું જોખમ કંઈ મારાથી અનશ્ચયું નહોતું. સરકારને કાને એક સ્ટેજ પછી અણસારો જાય, સ્ટેજ પછી ભણકારા પડે તો સાફ ચે કાવ-તરૂં ચૂંથાઈ જાય—ધૂળધાણી થઈ જાય—એ વાત મારા ધ્યાન બહાર નહોતી. પણ કહ્યા વિના ચાલે તેવું નહોતું. ને ત્યારે મેં આ વાત કરી ત્યારે વધારામાં એટલું પણ કહ્યું કે “જો તમને મારી હકીકત પર ભરોસો ન પડતો હોય, તો તમારામાંથી એકાદને—વિશ્વાસપાત્રને થોડાએક દિવસ મારી સાથે પંજાબ મોકલો, એટલે, હું તેમને અમારી સાથે ભળી ચૂકેલી ટુકડીઓ સાથે મુલાકાત કરાવી આપું” —ત્યારેજ એ લોકોનો મારા પર પ્રેરપ્રેર વિશ્વાસ બેઠો. આવી રીતે ત્રણ ચારેક જમાદાર અને કેટલાયે સિપાઈઓ સાથે અમારો સંબંધ બંધાયો.

કોટાકટીના પ્રસંગ

થઈ ખરૂં અમે સાંજે, અથવા તેથીયે મોડાજ છાવણી તરફ જતા. પણ એકાદ બે વાર દિવસે—ખરે ખપોરે પણ જવાનું થયેલું. એવી રીતે એક વેળા અમે બે જણા ગરા ખની નજીકમાંજ ઝાડોની ઘટાઓ તળે વાટ જોતા ઉભા હતા અને એક સાથી છાવણીમાં એક બે સિપાઈઓને બોલાવવા ગયો. દશ મિનિટ થઈ, પંદર થઈ, વીસ થઈ, પણ પેલાનો પતોજ ન મળે. જેમ જેમ વિલગ થતો ગયો,

તેમ તેમ અમારી ગભરામણ વધવા લાગી. કદાચ કંઈ આક્રમણ આવી હોય, માથી પકડાયો હોય, તો અહિં ઉભા રહેવું પણ આપણાતક થઈ પડે એમ લાગ્યું. ને છતાં સાથીને પણ એકલો તણ જવાનું હૃદયે માન્યું નહિ. અમને ગભરાટ થતો હતો છતાંએ તેથી અમારા બાહ્યસ્વરૂપ પર તેનાં ચિન્હો નહોતા—મારી તો શ્રદ્ધા છે કે તલમાર પણ મારા ચહેરા પર ગભરાટની ઝાંખપ કે કાલિમા નહિજ આવી હોય. ને એટલું તો ખરું, કે જેટલેટલી વાર છાવણી તરફ જતા, તેટલી ઊંધી વેળા આ એક સાહસ છે ને કદાચ જીવતા ઘેર નયે અવાય, એવી લાગણી તો મતમાં રહેતીજ; ને ઘેર જતા ત્યારે જાણે ઈડરિયો ગઢ છતાંએ એમ લાગતું, છતાંએ વળી પાછા જતા તો ખરાજ.

આજે તો વાટ જોઈ જોઈને યાક્યા પણ પેલાનો પતોજ ન મળે ! થયું, કે જરૂર કંઈ અઘટિત ઘટના બની હશે. એમ પણ લાગ્યું, કે અમે, બંગાળી જીવાનિયા, આ પ્રમાણે શંકાસ્પદ વેશે છાવણીની પાસે ઝાડોની ઘટા તળે કંઈ ધૂસ-ધૂસ કરતા, ઉભા હોઈએ, ને કોઈ લશ્કરી અમલદાર આવી થડે, તો તે શું ધારે ?

આવી આવી ઘોળાઘોળ મગજમાં ચાલી રહી હતી, ત્યાં તો પેલો સાથી જોએક સિપાઈ બન્ધુઓને લઈને આવતો દેખાયો. અમે “હા...શ” કરીને એકદમ ખેંચ્યો—જાણે મોટા પથરો હોવા પરથી ખસી ગયો.

“ભારતનું લશ્કર”

આવા આવા કંઈ કંઈ હૃદયને ડહોળનારા ને તનમનાટ ઉપભવનારા કિસ્સાઓ બનતા એક વાર સહુવારે આવેલા, ત્યારે સિપાઈઓ તાલીમ-કવાયદ કરતા હતા અમારીજ પિછાનના જમાદારો તેમને કરાવતા હતા, ત્યારે બધું “બસ, આ ટુકડો તો આપણીજ,” “બધું સ્વરાજનું—ભારત મૈયાનું લશ્કર ક્યકદમ કરી રહ્યું છે” એમ કટપી હૃદય ધનગન ધનગન નાચી રહેલું તે વેળા તો એક બે ઇંગ્લિશ અમલદારો પણ ત્યાંથી ઘોડેસવાર થઈને પસાર થયલા—પણ તેમણે અમારા તરફ લેશમાત્ર ધ્યાન ન આપ્યું—ન ઝૂકીને જોયું સુદ્ધા.

એક કિસ્સો મનમાં ખાસ્સો રમી રહ્યો છે, તે ખૂબી દઉં.

તે વેળા હું પંજાબમાં ફરી એક આટો મારી આવેતો હતો, ને બળવાની તૈયારીઓ બધી પાકી થવા આવી હતી એજ ઘટાદાર વૃક્ષો તળે ઇંગ્લિશના લશ્કરની છાવણીની નજીકમાં તેનીજ સસ્તનતને ઓલાવી નાખવાના ઘાટ બળવાખોરો ઘડી રહ્યા હતા હુએ તેમાં ખરોસ્તો નવું ચારેક જમાદાર, બે ત્રણ નાયબ જમાદાર ને કેટલાક સિપાઈઓ યે હતા પાસે પાસે થઈને રેલપાટા ને મોટા ધોરી રસ્તો પસાર થતા રસ્તાને નાકે એક ગાડ આડે, ડોઈ આવતું તો નથી તે જોવા, ને આવતું દેખાય તો ઈશારતે સૂચવવા બે ચાર સિપાઈઓને બોકીબાની પર બેસાડેલા હતા.

ડોકાં ઉડી જાત—

તે દિવસે શી ગેઠડીઓ કરી હુતી િબસ, તક પાસે આવી લાગી છે, ભારતની મુક્તિનો અવસર હવે દૂર નથી, એવી એવી લાગણીઓથી રંગાયેલા અમે કંઈ કંઈ વાતો કરી રહ્યા હતા.—વિષય તો એનો એજ ને! ૧૮૫૭ ના બળવા પછી આ દેશભરમાં તાણડવ મચાવી ચૂકનારો મહા-પ્રયોગ હવે જલદીજ આરંભવાનો છે, એ વિચારે સૈનાં શમેશમ ખડા થઈ રહ્યા હતા. સૈનિકો પોતાનાં હૈયાં ખેલી રહ્યા હતા.

—ને એ વેળા કદિ કોઈકે જઈને અમલદારોને આ મસલતને વિષે રહેજ પણ ઈશારો કર્યો હોત, તો—

—તો, સૈનાં ડોકાં, કોટ માથાંલને ન્યાયાન્યામે, ધડથી જુદાં થતાં વાર ન લાગત!

મેં તો ઘણીકવાર ના કહેલી, કે આવી રીતે વાતો કરવા બેસવું, ને વળી દૂર થોડીબાનો બેસાડવા, અને વળી શંકાની નજરે વચમાં વચમાં આમતેમ ડોકીયાં કરતાં જવું —એ બધું કદિક સત્યાનાશ વાળી નાંખશે. કારણ આવી રીતભાત સંશયનો કીટો ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેજ નહિ. આ દિવસે પણ મેં તો તેમને બેધડક ભાવે વર્તાવા ને એવી થોડીબાનીની પદ્ધતિ ટાળવા સમજાવેલું, પણ તેઓની સર-જતા, અને કોઈ પણ જાતનું જોખમ આવે, તોયે પકડેલા પંથને વળગી રહેવાની વૃત્તિ જોઈ હું ખરેખર મુગ્ધ થયો.

એમની રીતભાત સંશય ઉત્પન્ન કરે એવી રહેતી, તે

ઉપરથી તો ઉતરી ખાતરી થતી, કે એમની અમારામાની શ્રદ્ધા, ને અમારા કાર્ય પ્રત્યેની વલણ અતિ શુદ્ધ ને મંપૂર્ણ છે.

ને આ દિવસે તો એમનો સ્વાભાવિક પૂરેપૂરો પ્રેમભય ભાવ જોઈ મને જરાયે સંશય રહ્યો નહિ. એ દિવસે મારી અચૂક જાણે શ્રદ્ધા ઝેડી, કે ખરેખર સ્વતંત્રતાનો ફૂડો સ્વપ્ન દિવસ નજીકમાં જ છે !

પિંગળે

આ બાળુ જેમ અમે લશ્કરમાં પગપેંસારો કર્યો, તેમ બીજા બાળુ બંગાળમાં વળી જુદોજ રંગ ઝામી રહ્યો હતો. ત્યાં આગળ અમેરિકાથી પાછા ફરેલા એક મરાઠી નવજૂવાને આ પ્રવૃત્તિમાં બંગાળને પંજાબ સાથે માંધી લેવા માટે જખરો પ્રયત્ન કર્યો આ દક્ષિણી યુવક તે પિંગળે. એનું આખું નામ તો હાલ કંઈ સાબરતું નથી. એનું ટાણુ જ્યારે પાતાળ (અમેરિકા)થી પાછું ફર્યું, ત્યારેજ તેમણે અંદર અંદર નકકી કરેલું, કે એણે બંગાળના જઈ ત્યાંના બળવાખોરો સાથે બળીહળી તેમની પૂરી ભાગ મેળવી પાછા પંજાબ આવવું.

કલકત્તે આવી, આગલી કેટલીક પિઠાનો હતીજ, તે દ્વારા એ બાઈએ વિસ્તરમહાગમાં પ્રવેશ મેળવ્યો, અને ઘણીક મુલાકાતો લીધી. આથી પંજાબની તૈયારીઓ વિષે કલકત્તાને તો જાણે પૂરી માહિતી મળી ગઈ.

વળી પિંગળેના કેટલા સાથીઓ સાથે અમારામાંના કેટલાકને બાઈવારે હતોજ, એટલે એ રીને પણ પિંગળે અ

માગમા પૂરો લાગ્યો. તે અમારા મંડળના સંસર્ગમાં આવ્યો. કે તુરતજ તેને કારી મોકલવામાં આવ્યો. પિંગળેએ કલક-તામાં ઘણાકની પાસે બોમ્બની મદદ માંગી. એ વેળા સારા જંગાળમાં અમારું મંડળજ બોમ્બ બનાવનારું ને પૂરા પાડનારું એકલું મથક હતું. આ કારણે બોમ્બને લીધે અમારે પિંગળે સાથે જરા વધુ ગાઢો સંબંધ ઝામ્યો.

અમૃતની કુખી

બરાબર એજ, એજ સમયે મારા મનમાં પંતળ માથે બરાબર ઘાટ ખાશે કે કેમ, એવી ભાવના ડર ભ્રમત થતો હતો. પૃથ્વીસિંહ પાંચમી ઠીસેબજરે આવવાનો હતો, તે તારીખ તો વીતી ગઈ ને છતાંય ન આવ્યો, ને પંતળની ખીણ કઈ ખબર અતર પછ નથી—હવે શું?—બરાબર એ કાળે પિંગળેજીનું ફૂટી નીકળવું ખરેખર અમૃતની કુખી સમાન થઈ પડ્યું. મને હૈયે ટાંક વળો.

પિંગળેની સામર્થ્યવાળો કાયા, તેનું ગોરું પ્રસાવશાળી વદનમંડળ, તો વદન પર તરવરી રહેલી અર્ધ જુદિની લસલસતી પ્રતિભા—એ બધાની મારા મન પર ઉંડી ઉંડી છાપ પડી. એને જોઈ—એની સાથે થોડી વાતોચીતો થયા બાદ મારા અતરમાં ખરેખરી શ્રદ્ધા જન્મી કે આ માણસ અમારા પંથને દીપાવશે—મંડળનું કામ કોઈ જગરદરત અંશે આગળ ધપાવશે—પરતુ—

ધારે છે માનવી કાઈ,
ધૃતિ જાનાયની જુદી !

વોહી રંગ લગ ગયા

—ને ગીતા તો એને આખી મોઢેજ હતી એની સાથે જીદગીના આદર્શો વિષેની ચર્ચા ઉપડતા, કેાણુ જાણે કેવી રીતે ગીતા વિષે વાત નીકળી, ત્યારેજ મેં એ તો જાણ્યું.

“તમને ગીતા મોઢે છે ને !”

એણે રહેજ મ્હોં મલકાવ્યું. “અરે, આ દેહે તો ઠઈ અનુભવેા લીધા છે. આ કાયા સાધુરૂપે દુનિયાનો ત્યાગ કરી સાડું હિંદુસ્તાન પણ ધૂમી ચૂડી છે.”

“તમે દુનિયા તજેલી !”

“હા, અને એ કાળે આખી ગીતા પર મે મેળવાય તેટલો કાબુ મેળવેલો છે. ને સાડું હિન્દ ધૂમ્યો તો ધૂમ્યો, પણ અમેરિકાએ જઈ આવ્યો.”

“ત્યા શું કરતા ?”

“મિકેનિકલ ઇજનેરૂં ભણી કાઢ્યું.” તે જરા હસતાં જાણ્યો, “ને ત્યાંજ તો આ ધંદરિયાઓનો ભેટા થયો, ને ત્યારથી વોહી રંગ લગ ગયા !”

(૭)

મારો સ્વભાવ

મારા સ્વભાવ વિષે અહિં વાંચકને થોડું ધણું કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. મારા મંભારણાઓ હું આ લખું

છું, તેમાં ફેટલાકને હું એ સ્વભાવને લીધેજ પૂરતો ન્યાય કરી શકતો નથી. જે જે બનાવો, પ્રમંગો, ચર્યાઓ, વિગેરે મારા સ્વભાવને અનુકૂળ, રૂચી જાય એવાં બને છે, તેની મારા ઉપર ઘણી ઉઠી છાપ પડે છે, અને તે ઘણા લાંબા કાળ સુધી ચાલ રહે છે, પણ ખીજા મહત્વના બનાવો જેને એથી વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિના હોય તો મારા સ્મૃતિપટ પરથી લપસી જાય છે—સરી જાય છે; કદાચ કોઈક ચાલ રહે છે તો તે એવુંજ કે જેને વિષે મારે બહુ જોરથી વાંધો ઉઠાવવાનો હોય—વિરોધ દર્શાવવાનો હોય, ને તે ચે તેટલા પૂરતુંજ.

આ કારણથી આંદામાન હતો ત્યારે, રામેન્દ્ર બાણુના વિચિત્ર પ્રસંગને લઈને મારા પર અસર થવા પામી ને મેં અતુલવૃત્તાત એક નોટબુકમાં લખી રાખવા માંડ્યો. લખીને અવારનવાર ઉપેનદાને બતાવતો. તેઓ વખાણ કરે, ત્યારે હરખાતો. એ નોટબુક કેમ નાશ પામી તે વાત આગળ કાળાપાણીની કહાણી આરભીશ તેમા આવશે.

પિંગળે પંજાબમાં

પિંગળે તો કાશી આગ્યો કે તરત એક બે દિવસમાંજ એને પંજાબ મોકલવાનું થયું. એનો ખાસ આગ્રહ હતો કે પંજાબ દળને અમારે પુકળ પ્રમાણમાં જોગ્ય પૂરા પાડવા. અમે એને જવાબ આપેલો, કે, લાઈ, અમને તો કંઈ વાંધો નથી. પણ એકેક જોગ્ય પાછળ ચૌદ ચૌદ રૂપિયાનો ખર્ચ છે; અમને નાણાંચેલીની મદદ મળે તો અમારાથી તેમ

કરવાનું બની શકે. ^૧

એ ઉપરાંત મેં એને કરતારસિંગ અને પૃથ્વીસિંહ વિષે પણ મારા અનુભવની વાતો કહીને મમજાવ્યું પાડી. એટલે પિંગળે નાણાંની ગોઠવણ કરવા તેમજ એ પંતળીઓ વિષે પૂરતી ભાળ મેળવવા પંતળ ગયો. કેટલાંકનાં શરનામાં એની પાસે હતાંજ, એટલે એને મેળાપ કરવાની મુશ્કેલી નહોતી.

એકાદ અઠવાડિયામાં તો એ પાછો ફર્યો. પિંગળે આંખો એટલે રાસુદાને પણ હુવે પંતળ જવામાં અડચણ જેવું નહોતું; છતાં તેઓ ભય તે પહેલાં એકવાર હુંજ પિંગળેની સાથે તે બાબુ ઉપડ્યો.

મૂલાસિંહ

ડીસેમ્બર મહિનો ચાલતો હતો. ટાઢ તો કહે કે માફ કામ. અમે હિન્દુસ્તાની પહેરવેશ પહેર્યો હતો. શુક્રવારને પહેાદે અમે અમૃતસર ઉતર્યા. મને પંતળી બોલતાં નહોતું આવડતું,—પિંગળેજી તેમાં ઉત્સાહ હતા. અમે એક ગ્રંથદારા-એ જઈ પહોંચ્યા. અહિં મૂલાસિંહ નામના એક પંતળી આગેવાન સાથે પિંગળેએ મારી મુલાકાત કરાવી.

મૂલાસિંહ ચૌધારીમાં પોલિસખાતામાં હતો. ત્યાં એ ખાનામાં હડતાળ પડાવવામાં એણે સરદારી લીધેલી.

વર્ગી પિનાંગના પણ કેટલાક કામદારો સાથે મારે એ-જાણ્યા યઈ. ઉપરાંત, આ વેળા અત્રે ગામના સાધારણ શીખ વર્ગનો અવરજવર પણ મને ઘણો વધી ગયેલો માલમ

પડ્યો. મોટે ભાગે તેઓ મજૂર હતા, પણ ધન્ય છે શીખ સંસ્કૃતિને !-તેમનામા સ્વદેશભાવના પૂર જોશથી ઉછળતી હતી. ને શરીર તો પ્રત્યેકના બહુ ગટારગચ્છના જેવા !

આ તકે મૂલાસિંહને મેં એક મુખ્ય મધ્યસ્થ મથકની જરૂરિયાત સમજાવી. તેણે એ કામ કરવાનું માથે લીધું. પણ, અફસોસ, મૂલાસિંહે આ કામ ન ઉપાડ્યું હોત તોજ ઠીક થાત !

કામ ક્યા ?

પંતળમા જુદા જુદા જીંદગીના કાર્યવાહકો કામકાજને અભાવે અને ખાવાપીવાની અગવડને લીધે અકળાઈ ગયા હતા અને તેમનામા અસતોષના બીજ રોપાઈ ચૂક્યાં હતા એ બધાની જવાબદારી મોટે ભાગે આ મૂલાસિંહ પરજ હતી એ બધા વીરો ઠેઠ ક્યા ક્યાથી સ્ત્રી પુત્રાદિ તેમજ ઘરખાર તજીને દેશને ખાતર આટલે દૂર આવેલા હતા તેઓ હાલ કંઈ કમાતા નહોતા-તેમ કરવાની સગવડ નહોતી ને એવી હાલતમા પેટને ખાતર આગેવાનો આગળ વારંવાર તગાદાપૂર્વક ભીખ માગવી પડે તો કોઈનાથી સાખ્યું નજ નાય. બધા રહેતા'તા ગુરુદ્વારામા ને ખાતા'તા પાસેનાજ હોટલમા.

સેવકો અને પૈસો

મારે કહેવું જોઈશે કે આપણા દેશમા દેશને માટે બહાર પડનાર સેવકો ઘણી વાર કેટલીક છુટલક બાબતોને લીધે મહાદુ ખ પામે છે ને આખરે કટાણીને દેશની સેવા

તજી દે છે ધણી વાર મનમા લાગી જાય કે કે પૈસા બાબત સ્વતઃ યથા શિવાય આ કામમા માથુ મારવા જેવું નથી ને પછી પૈસાની પાછળ પડ્યા, કે દેશ વીમરાયોજ સમજી લેવો. દેશનું કામ ખૂદો આત્મા રેડીને ન કરાય, ત્યાં સુધી કંઈ થઈ શકતું નથી. વળી ઠેકલીક વાજ કામને અલાવે પણ ભેગા થયેલા મહાજ તવીકૂટીને મેદાન થઈ ગયા છે.

આ કાળે પંજાબમા જે વિપરીત હગા હતી, તે એ કે કોઈ સારા યોગ્ય નેતાને અલાવે ઘણા કામદારોના મન ઉઘા થઈ ગયા હતા કામ નથી થતું તેથી તો દેશની દશા બગડતી જાય છે—ને કામ કરવું ક્યા, કેવી રીતે, ક્યું, તે સમજાતું નથી !

પંજાબી દુકડીઓ

રાસબિહારી એકજ એવો આગેવાન હતો જે ઉત્સાહથી ઉછળતા કામ કરનારાઓને અને પ્રભને લગામમા રાખી શકે મારાથી બને તેટલે અથે આ બધો ગોટાળો મટાકવાનો પ્રયત્ન મે કીધો. મૂલાસિંહે તો મને કહ્યું કે ધણીક લશ્કરી દુકડીઓએ બળવો ચડે થતાજ દેશની હરોળમા ભરાઈ જવાનું વચન આપી દીધું છે જે દુકડીઓમા હજી અમારો સદેશો પહોંચ્યો નહોતો તેમની એક યાદિ કરીને, પંજાબવાસી જુદા જુદા કામદારોને મોકલી આપવાની મે વ્યવસ્થા કરી.

મુકતેસરનો મેળો

મૂલાસિંહની સાથે મારી ઝોળખાણ કરાવી દીધા પછી

પિંગલે પોતાના બીજા ઓખખીતા શીખ મિત્રોની ભાળમાં
મુક્તેસરના મેળા તરફ ઉપડ્યો. આ મુક્તેસરના મેળાની
આગલી પાછલી કહાણી સુણાવી દઈ નહિ ત્યાં સુધી મને
ચેતજ નહિ પડે.

આનંદપૂરના કિલ્લામાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એક વાર
પોતાના કુટુંબકબીલા સાથે લગભગ સાતેક મહિના સુધી
પૂરાઈ રહ્યા હતા. આ ઘેરામાં બંને પક્ષને પુષ્કળ મુશ્કેલીમાં
આવી જવું પડ્યું હતું. મુસલમાનો ગુરૂને કહેતા હતા કે
તમે આનંદપૂર તજી ભાગી જાઓ. પણ ગુરૂને એ કબૂલ
નહોતું. એક બે વાર નહિ, પણ ઘણીક વાર તેમણે આપું
કહેણ મોકલ્યું છતાં એમણે કંઈ દાદ ન દીધી. ગુરૂજી તો
જીદ લઈ બેઠા છે, એવું ભેદ બહાર આપ્યા જવાની લાલ-
સાવાળા શીખોએ ગુરૂમાતા ગુજરીને સમજાવી પટાવીને
બહાર જવા બાબતમાં સંમત કર્યા. છતાં ગુરૂજી તો એકના
બે ન થયા.

નાકરમાની

ઘેરાને લીધે પડતી અનેક અગવડો અને ભૂખને દુઃખે
કેટલાક શીખોની તો અધીરાઈનો પાર રહ્યો નહોતો. પેટા-
બાની બંધેરણીને લીધે તેઓ ગુરૂના ફરમાનને પણ તોડ
વાને તૈયાર થઈ ગયા.

ત્યારે ગુરૂ બોલ્યા:—

“તમે અત્યાર સુધી મારા છાયા હેઠળ હતા. હવે
ભૂખને દુઃખે તમે ભાગીને થક લોકોની બાળમાં ફૂટી પડવા

તૈયાર થયા છે, પણ મને મારી જવાબદારીમાંથી તમે છૂટા ન કરો, ત્યાં સુધી ન જવાય “તમે જવાબદાર નથી” એવું મને લખી આપીને ખુશીથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ પહોંચો.”

માત્ર ૪૦ માણસો શિવાય બીજા બધાજ આ પ્રમાણે લખી આપીને ત્યાંથી ચાલી ગયા આખરે તો ગુરૂ ગોવિન્દ સિંહને પણ એ મધક તણ નાતવું અને કામકામ ભટકવું પડ્યું પણ પેલા ૪૦ વીરોએ કેઈ પણ દિવસ ગુરૂજીનો સગ તળ્યો નહિ.

“અમે શીખ નથી!”

એમ ફરતા ગુરૂજી મદ્રદેશ આવી લાગ્યા સૌથી પહેલાં નાસીને છૂટા થયેલા પેલા શીખોમાના કેટલાક તેમને અહિં ફરી મળ્યા અને સલાહ આપવા લાગ્યા, કે શત્રુ સાથે ખેચી તાણવામાં સાર નથી, પણ તેની સાથે સલાહ કરી દેવી એજ ઠીક છે.

ગુરૂ કહે, “તમારે સુલેહ કરવી હોય તો કરો તેમનામાં જઈ ભળવું હોય તો ‘અમે શીખ નથી,’ એવું મને લખી આપી ખુશીથી ત્યાં જાઓ.

વળી ૪૦ શીખ એવા નીકળ્યા જેમણે આવું પણ લખી આપવાની ડાડાઈ કરી ગુરૂજીને તણને તેઓ ગયા, પણ થોડા દહાડા વીત્યા કેઠે તેમનું હૃદય ડખવા લાગ્યું, અને ખરેખરો પસ્તાવો થવા લાગ્યો.

અન્ય બુરખાની

બીજી બાજુ એવું બન્યું, કે ગુરૂજી પર ખેદરાના તળાવ નામના સરોવરની પડોશમાં શત્રુએ સજડ હુમલો કર્યો. લડાઈની ધૂમ સખત મચી રહી. લડતાં લડતાં ગુરૂજીએ જોયું, કે બીજીજ એક ટુકડીએ શત્રુના ઉપર બીજી બાજુથી આવી હલ્લો કર્યો છે. એ ટુકડી કોણ? કોની? તે કંઈ ગુરૂજીને સમજાયું નહિ. મુસલમાનો આ નવા હુમલાથી ગભરાઈ અકળાઈ ગયા. પણ થોડીવારમાં તેઓએ નવા હુમલાવાળાઓને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. આવી રીતે પડવામાં પેલા ભાગી છૂટેલા અ-શીખ શીખોને પસ્તાવાને પથે લાવનાર માઈભાગો નામની બાઈ પણ હતી. લડાઈ પત્યા બાદ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ, રણક્ષેત્રમાં પ્રાણની કુરબાની કરનાર મહાવીરો પાસે જઈ તેમને યથાશક્ત્ય આશ્વાસન આપી સારવાર કરી રહ્યા હતા. એવામાં હજુ થોડો થોડો પ્રાણ રહ્યો છે એવો એક શીખ-મહાસિંહ-તેમની નજર પડ્યો. તેણે માથું ખોળામાં લઈ તેના પર સમેત હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ગુરૂજીએ ‘તારી કંઈ છેલ્લી ઈચ્છા છે?’ એવો સવાલ પૂછ્યો.

મહાસિંહની આખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. તે જોલ્યો, “એટલે માત્ર વાછા રહી ગઈ—અમે શીખ નથી, એવા એપેલા અમારા પત્રો તમે ફાડી નહિ નાંખો?”

કુરબાનીનું તીર્થ

ગુરૂજી બધો ઘાટ સમજી ગયા. પેલા ફેરારી શીખોએજ

લડાઈમાં આવી ગુરુજને ખાતર પોતાનું લોહી રેડ્યું હતું. આળીસે આળીસ જણાએ કુરબાની કરી હતી ગુરુજને ત્યાજ, પેટા પત્ર ફાડી તાજ્યા ને ત્યાં ભેલા પોતાના તમામ લેલાઓને સંબોધીને બોલ્યા,

“જે ‘ખાલસા’માં આવા મહાપ્રાણ હનુ પડ્યા છે તેનો સહેજે નાશ નથી સંભવતો એકાદ પણ ભક્ત ન્યા આત્મભોગ આપે છે તે સ્વર્ગ પવિત્ર જની જય છે આટલા બધા શહીદોએ અહિં કુરબાની કરી છે, એટલે હવે પછી આ સ્વર્ગનું નામ મુક્તસર રહેશે, અને આ તળાવમાં જે ઢોલ નહાશે તે મુક્ત થશે !”

એ પ્રમાણે મુક્તસરના મેળાની મૂળ કથા અહિં શી બોનો ભારે મોટો મેળો બરાબ છે કંઈ નહિ તોયે લાખ શીખો ભેળા મળે છે શીખોના પ્રત્યેક ઉત્સવપવના મૂળમાં આવેલ ઢોલ ઢોલ પ્રેરક ઇતિહાસ રહેલો છે અને શીખ ભતિ તેનીજ પ્રેરણા પીને ઉછરે છે અને લાગે છે કે સારા ભારતની એ એક અજળજળ શક્તિવાળી પ્રજા છે

રાસુદા ક્યારે આવશે ?

ઠીક આપણે પાછા આપણી વાત પર આવી જઈએ પિંગોળ મુક્તસરના મેળામાંથી પાછા પધાર્યા, ત્યાર કર તારગ્રહ, અમરસિંહ વિગેરે તો ગુરુદ્વારામાં આવી લાયા હતા અને ભેતા કરતારસિંહનો હજી તો મય નહિ એ કદમ ખીચ્યું, “રાસુદા ક્યાં આવશે ?”

મે કહ્યું, “ક્યારે આવશે ક્યારે આવશે મુ ? તમારે

ત્યાં તેના રહેવા ચૂકવાનો ચોક્કસ બંદોબસ્ત થાય, કામકાજની પણ સુવ્યવસ્થા થાય ત્યારેસ્તો.”

એટલું કહીને મે એને મધ્યસ્થ મથકની ઉપયોગિતા અને જરૂર બરાબર સમજાવી. મૂલાસિહે એની જવાબદારી માથે લીધાં છે એમ પણ કહ્યું.

વળી મને દાદાએ પહેલેથીજ સચના આપેલી તેમ જ અમૃતસરમાં ને જ લાહોરમાં એમ ચાર ઘર એમને રહેવાને માટે લાઠે લેવા જોઈએ એ વાત મેં તેને ગળે ઉતરી.

એ વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કો કર્યું. અમૃતસરવાળું ઘર તો મેં જાતે જોઈને પસંદ કર્યું. લાહોરમાં પસંદગી કરવા ખીજા એકને મોકલી આપ્યો.

પંજાળના સંજોગો વિષે કરતારસિંહની વાતો સાંભળીને માફ આશામયું હોયું ખીલી ઉઠ્યું. “હાં, હવે બેઠો પાર!” એમ વિચારી માફ માથુ બાણે આનંદે ઠોક્યું.

વળી ખીજા એક વાત. આજ વખતે અમેરિકાથી વળી શીખોની એક ટુકડો અમૃતસર આવી લાગી એમના કેટલાક આગેવાનો સાથે મારે વાત થઈ. એમાનો એક તો એટલો ઘરડો હતો કે બાણે તેના ગાંત્રોએ મૂલી ગયાં હતાં. મને સાંભરે છે ત્યાં સુધી એજ ઘરડા શીખે આન્દામાનમાં અદ્ભુત રીતે છંદગી વીતાડી ૬૦ કે ૭૦ વર્ગસની ઉમ્મરે પ્રાણ તજેલો. ઘરડો ઘરડો પણ આન્દામાનમાં કેદીઓએ હકતાળ પુકારી, ત્યારે તેમની મંદમા રહેવામાં એ પાછો નહોતો હોયો. એણે પોતાની ઝાણીમાથી ૫૦૦ રૂપિયા પણ અમા-

રા કામમાં આખ્યા હતા.

કરતારનું કામ

કરતારસિંહના વહિતરાનો પાર નહોતો રોજ સાંઈકલ પર ૪૦-૫૦ માઈલ ઘુમી ભટકી ગામડાઓમાં એ પગપે સારો કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ વહિતરૂં કરતો, તેમ તેમ એનો જીસ્સો વધતો. એમ કરી આવ્યા પછી જે લશ્કરી ટુકડીઓ હજી બાકી રહી ગઈ હતી તે પર તેણે મોરચો માર્યો.

સરકારને સહેજ સણસારો પડેલો એટલે ઘણાકના નામ પર વારંટ તો હતાજ, તેમ કરતારસિંહને પકડવા મારૂં પછુ પોલિસને ફરમાન હતું એક વાર એને પકડવા પોલિસે એક ગામ પર ઘેરો નાખ્યો. એટલે કાર્યકુશળ કરતાર આસ પાસમાંજ હતો તે સાંઈકલ પર મવાર થઈ ત્યાં આવી લાગ્યો. પોલિસ કંઈ તેને ઓળખતી નહિ પોતાની અત્યંત મહાકાફીથી કરતાં છટકી ગયો—નહિ તો એનું આવીજ બન્ધુ હોત.

દગાબાંને

હવે અરથપાણી એટલા તો વધી ગયા હતા, કે કાળા તરીકે આવતી રકમોથી નીકળું નહોતું અને ઘાડો પાડવાની જરૂર પડવા માંડી છેકે છેવટે જણાયું કે મૂલાસિંહ ભરોસા પાન માણસ નહોતો. મડળીના પૈસા ઓછીયા કરી જવાનું નીચ કામ કરતા એ પકડાયો. એક વાર તો પીધેલો—છા કટો થયેલો નજરે પડ્યો ને પોતની અગત દુરનતાવટને

અગે એણે એક માણસને ત્યાં ચાહીચલાવી ધાડ પડાવી. આવા બેવડા દ્રોહીઓ અમને ચે નથી મળ્યા, એમ ન સમજવું. મોટી મોટી હિલચાલો ચાલે ત્યાં મનુષ્યસ્વભાવની ત્રુટીઓને લીધે એવા ઘઉંમાં કાંકરા નીકળે છે. ખૂદ લેનિનને પણ ફરિયાદ કરવી પડી છે કે મારા બોલેશેવિકોમાં ૭૬ યાદમાશ અને ૬૦ ગધેડા આવીને ભેળાયા હતા. ચરત ચેટરણ બાણુને મોઢેજ મેં સાંભળ્યું છે કે દાસબાણુ કહે છે વકીલાત કરતાં કરતાં મને પળિયાં આબ્યાં ને સોંકડો ચોટ્ટા હુમ્મ્યા મારા હાથ તળે આવી ગયા. પણ આ અસહકારની હિલચાલમાં ભરાયેલા ચોટ્ટાઓ જેવા હુરામી મેં મારા જન્મારામાં કશે ભાળ્યા નથી !

પંજાબનું પુરપાતન

આ વેળા પંજાબીઓની સાથે અઠવાડિયુંક રહી મેં તેમની રહેણીકરણી બરાબર ભાળી. આટલી ઠંડીમાં પણ સહવારે વહેલા ઉઠીને નહાઈ ધોઈ તેઓ શુરૂ અંથસાહેબનો પાઠ કરતા. પણ જમતા હોટલમાં, એટલે તે ભાતની થોડખાઈ ન મળે. આપસઆપસમાં બહુ બહુ વિવેકથી વર્તે; સરસ વિશેષણ શિવાય એકમેકને ન બોલાવે.

ભાઈ નિધાનસિંહ સાથે આ વેળા મુલાકાત યઈ. એમની ઉમ્મર પચાસેકની હશે. તેમથી ૩૦—૩૨ વરસ દેશ બહાર કાઢેલા. ચીનમાં રહી ત્યાંથી એક ચીની સુન્દરીનું પોતાને પુછકું વળંગાડી લીધેલું. પણ એની ધર્મિષ્ઠતાનો ખાર નહિ. રોશને બાપ તેા પ્લેટફોર્મ પર બેસીને ચે કંઈ ધર્મઅંથ

વાંચતાજ હોય.—લોકોને દેખાડવા સાડ નહિ, કારણ આં-
દામાનમાં કોણ જોનારું હતું? એના મુખ પર જે નૂર વિલ-
સતું તે કદિ નવજીવાનોના વદન પરે જણાયું નથી.

સામાન્ય રીતે ચારિત્ર્યની બાળતમાં પંજાબીઓ અને
ખાસ કરી શીખો છેક-દીલાદળ ને હલકી કોટિનાજ ગણાય
છે. એક તો એમની રાજસીતામસી પ્રકૃતિ ને વળી સ્ત્રી
ઓની સંખ્યા પુરુષ વર્ગ કરતાં ઘણીજ ઓછી. પરદેશી-
ઓની સાથે વારંવાર અયકામણમાં આવ્યા કરીને એ પ્રભાની
સંસ્કૃતિ મળે ચંચાઈ ગઈ છે. પણ એ પ્રભા એવી છે, કે
જેમ અવનતિમાં પડી જતાં તેને વાર ન લાગે, તેમ ચઢવા
માંડે ત્યારે સપાટામાં ઉત્તિ શિખરે પણ ચઢી જઈ શકે.
એથીજ આવા પડેલા પડેલા શીખોએ પણ, “નાનકાના
સાહેબ” આગળ આટલું ચરાતન બતાવ્યું છે.

પંજાબનું સ્ત્રીત્વ

પંજાબમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા વધારે કલંકિત
ગણાતી હોવા છતાં સતીત્વના એવા તો વિરલ દૃષ્ટાંતો હ-
મણાં પણ કોઈક વાર દેખા દે છે, કે એની કલ્પનાયે આ
હલિયુગમાં કોઈને ન આવે. લાહોર ડી. એ. વી. કોલેજના
પહેલાના પ્રો. પરમાનંદના પિતરાઈ ભાઈ બાળમુકુન્દ દિલ્હી
કાવતરાં કેસમાં પકડાયા હતા. એ બાળમુકુન્દના પેટીઓના
પૂર્વજ મોતીદાસે શીખોના અભ્યુદયકાળે “કરવતથી વહેરાઈ
પ્રાણ બચાવે” હતા. આ બાળમુકુન્દજી પકડાયા તેને આગલે
બરસેજ પરણ્યા હતા. તેમની સ્ત્રી રામરાખી—ઉમર લાયક

યુવતિ—રૂપરૂપનો અંબાર, પતિ પકડાતાં તેના દુઃખનો પાર
રહ્યો નહિ. બહુ સંયમપૂર્વક તે છંદગી વીતાડવા લાગી.
પતિને ફાંસીની સજા થયાનું સાંભળી તે તેમને મળવા ગઈ.
અકળામણના આવેશમાં તે કશી વાતોયે ન કરી શકી. ઘેર
આવી અધમૂઠ અવસ્થામાં દિવસ ગાળવા લાગી. એક દિવસ
પોતાના ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં તેને બહાર લોકોના રડવાનો
ધીમે સાદ સંભળાયો. બહાર ભેતાંજ તેને સમજાઈ ગયું,
કે બસ, સ્વામી હવે આ લોક છોડી ગયા. નીરાગી સતીસા-
ધ્વી, સ્વામીને ધ્યાને સમાધિ લગાવી બેઠી ને સ્વામીમય
થઈ ગઈ—તેનો આત્મા સ્વામીના આત્માની યોધમાં ઉડી
ગયો! ખોળીયું માત્ર પડી રહ્યું!

ક્યાં છે, કહો, દુનિયાભરમાં આવો શામાંચ ખડા કદે
તેવો આત્મિક પ્રેમ! કેવો એ સ્વામી, કેવી એ સ્ત્રી! પશુ
હાય, ભારત! એ તારાં નસીબમાં નહોતાં! એ તો સ્વર્ગનાં
અધિષ્ઠાતા થવા આલ્યાં ગયાં!

(૮)

કારી

પંતબની નવઉત્સાહભેર હું કારી રૂંધે એટલે મુરત
યયું, કે બાંધે અધેર અભ્યવસ્થામાંથી છૂટ્યો. કારીની શી

મઝા ! એની પવિત્રતા મને ખૂબ ખેંચવા લાગી. એ કેમ બન્યું એ સમજતું નથી. કાશીમાં બહુ રહ્યો. પણ એવી લાગણી ફરી પાછી થઈ નથી. પણ આ વેળા તો કાશીનો પવન વાયો, કે તુરતજ બધો દેહ શુદ્ધ થઈ જતો લાગ્યો. મનમાંથી જ્ઞાનિ દૂર લાગતી ભાસી કાવતરું ભાગી પડ્યા. બાદ રામુદા જ્યારે કાશી આવ્યા, ત્યારે તેને પણ કંઈક આવી લાગણી થયેલી ખરી.

યતીન-દા

કાશીમાં પૂર્વ બગાણાના એક આગેવાન બેડે વાતચીત થઈ. તે વેળા ખીબા ઘણાક સાથીઓ પકડાઈને જેલ જઈ બેઠા હતા, તે બહુ સાલતુ હતુ. શ્રીયુત યતીન્દ્રનાથ મુખો-પાધ્યાય કલકત્તાના આગેવાનોમાજ ગણાય વિશ્વવયુગમા એમનો ફાળો નાનોસનો ન સમજવો. તમામ દેશોના ઇતિહાસ સાક્ષી ખરશે, કે જ્યારે રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા કાળેના મોટા અદિાલન ઉભા થાય છે ત્યારે તે ઉભા કરનાર મૂળ વ્યક્તિ એાનું ચારિત્ર્યબળ અખૂટ હોય છે, ને તેથીજ તેના પથ કે મંડળનો પ્રભાવ ભારે પડી શકે છે. યતીન્દ્રબાપુ વિશ્વવયુગના આત્મા સમા હતા, ને એમના ચારિત્ર્યબળ વડે એમણે કેટલાયે જુદા જુદા મંપ્રદાયો પર સત્તા ઝમાવી હતી આવી બળવાની તૈયારીઓનું કામકાજ હુમેશા છાની છપી રીતે ચતુ હોવાથી એવા મહાપ્રભાવશાળી વીરોની છાયા હેઠળ જુદા જુદા કેટલાયે મડળો અપાયા હશે તે બધાનો ઇતિહાસ મળી શકવો મુશ્કેલ છે. એ ઠીક કે નહિ,

તેથી મને તો હજી નથી સમજાતું. એવાં વિવિધ મંડળોને ભેગાં કરીને મોટું એકત્ર વિરાટ દળ બનાવવા સાડ બહુ બહુ પ્રયત્ન થયેલો, પણ કોઈ તેવા લાયક અને પૂરવી પ્રતિભાવાળા આગેવાનને અભાવે તે તો જન્મું નહિ—પોતપોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવા કોઈ રાજી નહોતું. વળી આગેવાનોને પણ પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવી હતી. કોઈ નૂતન આદર્શથી માણસ પ્રેરાઈ ઉઠે છે ત્યારે તે અદ્ભુત આપસોગ આપી દે છે, પણ છતાં નાની નાની બાબતોમા અહંતા અને સ્વાર્થ તેને સતાવ્યા વિના નથી રહેતા એવો મારો અનુભવ છે.

પણ યતીન્દ્રબાણની આગેવાની હેઠળ બંગાળના ઘણા ઘણા મહાન લેખા મળવાનું થઈ શક્યું હતું. પોતે કંઈ એવા લઘુલા કે વિદ્વાન નહોતા, પરંતુ ઘણા લઘુલાઓને નમાવી શકના. એમની સાહસિક વૃત્તિ, અને નિખાલસ ઉદારતા, સૌને એમના તરફ ખેંચતી. ને જ્યારે પંજબ ને બંગાળ બન્નેના ચિત્રવિચિત્ર લેખાઓના શબ્દમેળો એકઠા થયો ત્યારે પણ પોતાનું વર્થસ્વ એમણે ટકાવ્યું, એ જેવી તેવી શક્તિની વાત નહોતી!

બે મહાળો

સાચું પૂછો તો બંગાળામા એ વેળા જિજ્ઞાસુ બનવા મંડળીઓ હતી. એકના પ્રમુખમા આપણા યતીન્દ્રબાણ. બીજાના બે લાગ પાડી શકાય. એક બંગાળની બહાર કામ કરનારો અને બીજો તેના ભીતરમાંજ પાંખ પ્રસારનારો. તેમા આગલા વર્ગની ઝૂસરી રાસજિહારીને માથે હતી.

પાછલાના આગેવાન જેવું કોઈ નહોતું.

આવે વખતે આખા ઉત્તર હિન્દને એક સાંકળે ગૂંથી લેવાના ઇરાદાથી યતીન્દ્રબાણુને કાશી ખોલાવ્યા. પંજાબથી માંડી ઠેઠ આસામના સીમાડાઓ સુધી દેશ બદલાવે માટે પ્રયત્ન તૈયાર થઈ ગયેલો હતો. ને પંજાબના સિપાઈઓની અધીરાઈનું તો પ્રયોજન માં. એમને કાબૂમાં રાખવા પડતા તેથી લાભ થયો કે જુકસાન તે તો ઇશ્વર બાણે, પણ અમે ન અટકાવ્યા હોત તો તેમણે કાચું પાકું કામ ઠક્કણાવી દીધું હોત—પરિણામ શું આવત, તે કોને ખબર? બધે એક સામટો ટંકાર કરવા સાફ અમે તેમને હાથી રાખતા.

પુસ્તકનો વિષય

યતીન્દ્રબાણુ કાશી આવ્યા તે વિષે સરકારને કાચીપાકી કંઈ ખબર હતી કે નહિ તે મને માલુમ નથી. એ વાત કેમ છોડવી પડી તે કહું. હજી સુધી આ લખ્યું તેમાં જૂની તો મેં એક વાત નથી બતાવી જે વાતો કાવતરું ફટી જતાં ને અઢાલતે ચર્ચાતાં બહાર આવેલી અને પ્રવાર થયેલી તેટલીજ માત્ર મેં જણાવી છે. જે વાતો પ્રવાર કરવાને સરકાર પાસે કંઈ સાધન નથી તેવી વાતો સરકારને માલુમ છે, છતાં તે મેં જવા દીધી છે. જે વાતો પ્રગટ કરવાથી કોઈને કંઈ જુકસાન થવાનો સંભવ નથી, ને જે સરકારને પ્રેરપ્રેરી માલુમ હોવા છતાં, દેશવાસીઓને આખા ખ્યાલ રૂપે પણ અડધીઅધુરીજ માહિત છે તેવી વાતો મેં મોટે ભાગે આપી છે.—મારી અદના શક્તિ સુજળ.

રાઉલાટ અહેવાલ

કાવતરાંઓના ખટલા ઘણીકવાર તો જેલમાં જ ચાલ્યા હતા, તેથી આમવર્ગને તે વિષે ઝાઝી વાકેફગારી થવા પામેલી નહિ. કેમકે ગમે તેવી જાહેર પૂરવાર થયેલી ખીનાં પછુ પોલિસની ઇચ્છા ન હોય, તો મકદ્દર રી કે બહાર આવી શકે, લોકોની આંખે અથડાઈ શકે ! મને એવી ખાસ ઇચ્છા થઈ છે કે સરકાર જાણે છે તે મારા હેતુઓ. પણ જાણે તો સાફ. હેતુના ઇતિહાસનું સાચું વિવરણ વાંચી પોતાની ખાતરી, ઉણપ, ને શક્તિ સમજાયે—શ્રદ્ધા અને ડહાપણ એય વધાયે. બળવો વિરાટ પાયા પર ચલાયેલો—તે કેમ, ક્યાં, કેવી રીતે ચાલ્યોલો એ જાણે સૌ જાણે, ને ચર્ચે. મારું આખું લખાણ વાંચ્યે તેઓ સમજાયે કે એ કંઈ થોડા જુવાનિયા, ઉપમાતીઓએ જુવાનીના ઉત્સાહની છાજ વડે કરેલી ખોટી ધાધલ કે ધમાધમ નહોતી. તેમ રાઉલાટ કમિટીના અહેવાલમાં આખા મુજબની એ અધે-રિયા પ્રવૃત્તિયે નહોતી. રાઉલાટ કમિટીમાં એક અમૂક મુઠ્ઠો ધ્યાનમાં રાખીને બધું લખ્યું છે. તે મુઠ્ઠો એ, કે એ વાંચીને લોકોમાં આત્મશ્રદ્ધાનું જળ સ્પુરવું ન જોઈએ. જા-તોને એવી રીતે રંગી છે કે બળવાખોરોની ઠેકઠી કરવાનું જ વાંચનારને મન ચાય. હિન્દીઓના હૃદયમાં જે વાંચી આગ્રા ને શ્રદ્ધાના ફૂલ ખીલી ઉઠે એમ લાગે તે વાતને દાખીજ દેવાનો એમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કેટકેટલું દુઃખ લોગવી, અપાર સંકેત વેઠી, કેવાં કેવાં પરાક્રમ કરીને કેવાં

રત્નો ભેગા કરેલા, ને એ રત્નો પણ કેવી કસોટીમાથી પસાર થયેલા, એ કંઈ રાઉવાટ બહેવાલ વાન્યે ન સમજાય દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે એ બધી આખી ક્વા કહેવાની તો મારી તત્પરતા નથી, પણ જેટલું બને તેટલું આપું છું

સરકારને શિખામણ

ઘણાકને એમ લાગે છે, કે આ રીતે આવી બધી વાતોને બહાર પાડવી એ ઠીક નથી (બાલે બધું હલ્લુ છાતુમાનુજ રહ્યું હોયને, તેમ!) એમ થવાથી મન્કારને પોતાનો જીવમ વધારવાની તક મળે છે આના જવાબમા મારે કહેવાનું એટલું જ કે જે બળવાની આગ એક વેળા કેવળ બગાડ માત્ર ધૂમાટા કરતી હતી, તેના તલુખા આજ સેવા સત્તર વરસમા એજ જીવમ નીતિને પ્રતાપે ઠંડ રાવળપિંડી ને પેગા વર પર્યાંત જઈ વેરાયા છે અને જેઓ સરકારની આ જીવમનીતિને ફર કરવા ઇચ્છે છે, તેમને માફ કહેવું છે, કે ગયા દાયકાના એ બળવાના પ્રયાસોને હુમ્મી કાઢવામા કે તેમની અગત્ય જોઈ લેખવામા કાયદો નથી પરંતુ તેને બદલે સરકારના મગજમા એવું કમાવવાની જરૂર છે, કે દેશની આથી અભિવાધાઓને દાખી દેવાના પ્રયત્નો કરવાથી અથવા કાયદેસરની ચળવળોની ગતિ અડકાવવાથી આવી ધૂપી ચળવળો અવશ્ય પેદા થશે, થશે ને થશેજ ને એન પત્ર ન ધારવું, કે જુ ટી કાયદેસરની ચળવળ કત્તા ધૂપી ચળવળો કોઈ ગીતે જોઈ જેરાવ કે સાધન સામગ્રીવાળી હશે

વિલાયતમાં ખુલ્લી ચળવળને પ્રત્યું રથાન છે, અને હરેક માણસ તેમાં છૂટથી ભાગ લઈ શકે છે. એજ કારણે યુરોપના ક્રાન્સ રૂશિયા આદિ દેશો કરતા તેમાં છૂપી ચળવળોનું પ્રમાણ ઘણું અધિક છે. જુલમનીતિથી અસ્ત પામતી જતી પ્રજાને જેર કરી શકાય, પરંતુ ઉત્પત્તિને પણ ધપતી જતિના આત્મસાક્ષાત્કારના યત્નોને દાબી શકાય નહિ. એ વાત દેશ-જનો તેમજ સરકાર બંનેએ યોગ્યતા મગજમાં ઠસાવવાની છે.

યતીન બાબુની યોજના

આજે યતીન્દ્રબાબુ હુવાત નથી, એટલે તેમને વિશે લખતાં હવે સંકેત યતો નથી. એ વેળા એક સામ્રાજ્ય આખું ઉત્તર હિન્દ એકજ દિશામાં કામ કરી રહ્યું હતું તે ઘણાકને, ખૂદ કેટલાક બગાળી બળવાખોરોનેયે ખબર નહોતું.

યતીન્દ્રબાબુનો ખાસ આગ્રહ એવો હતો, કે બળવની તારીખને પાછળ હટાવવી, મોડું કરવું. તે દરમિયાન યોતે બાંગાળે જઈને એએક મહિના કમ્મર કસી કામ કરે ને પૈસા પણ ભેગા કરે. તેમનો એવો ખાસ મત હતો, કે પૈસાના પ્રતાપથી વિના આ બાજી ખેલવી ઠીક નથી. પણ “પ્રતાપથી”નો તેમનો ખ્યાલ કંઈ અજબ ભારે હતો—તેટલા કદિ મળે નહિ, ને કામ ચાલ નહિ!—એટલે છેવટે તો એટલી બધી આશા ન રાખવાનું યતીન્દ્રબાબુએ પણ કબૂલેલું.

પંજાબી સિપાઈઓની અધીરાઈ

પણ તેઓ પંજાબની સ્થિતિ બરાબર સમજી ન શક્યા.

પંજાબી સિપાઈઓ હવે છેક અધીરા ને આકળા બન્યા હતા. તેમ બનવાનું કારણ એ હતું, કે તેમને પશ્ચિમના રણમેદાન પર રેસાવાને ક્યારે ધકેલી દેવામાં આવશે તેની જરાયે ચોક્કસ માહિતી નહોતી. હિન્દમાં ને હિન્દમાં તો લશ્કરી ટુકડીઓની એકથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે ઠેકાણે અઢસી બઢસી ચયાંજ કરતી હતી. એટલે જો અણી ચૂકયા, ને કોઈક દક્ષિણને મથકે જઈ પડયા, તો બધી મહેનત છૂટી પડશે, એમ તેમને લાગતું હતું.

આ રીતે પંજાબના લશ્કરી ગુરુસાને દાબી રાખવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું, વળી એ સિપાઈઓને બીજે કશે મોકલી દેવાય તો અમારું કામ કયળી જાય એ જહીક અમને પણ લાગે હતી આ બધા કારણોને લીધે યતીન્દ્ર-બાબુના આગ્રહને માન આપી ન શકાયું. ખુદ મારે માટે પૂછો તો હું પણ આ સોનેરી તક જવા દેવાની તરફેણમાં નહોતો. એટલે એક બાબુ સિપાઈઓને શાન્ત રાખવા પ્રયત્ન કરતો, છતાં બીજી બાબુથી આખો બજવો સામટો જેમ બને તેમ સત્વર પ્રજ્વળી ઉઠે તેમ કરવાને માટે પણ તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો. ચાવટથી સમજાવ્યું, એટલે યતીન્દ્ર-બાબુ પણ મારા મતનાજ થયા.

પરદેશી મદદની સંતલસ

મારો હુમ્મશનો એવો ખ્યાલ ખરો, કે અલણ આમ-વર્ગને ઉરકેરી તેને કૂદાવવો એ રમત જેવું કામ છે. જો કે તેમ કૂદાવવાથી કંઈ અમારું કારજ સરી જાય કે ગઢ સર

થાય, એવી બ્રમણા મને નહોતી. તે તરફ મેં લક્ષ્ય પણ નહિ આપેલું. મને થતું કે દેશનો લાભોલો નવજીવાન વર્ગ જે બરાબર સંગઠિત થઈ જાય, ને પછી દેશો સિંધાઈએને વટલાવી લેવાય, તો બળવાનો ધડાકો ખૂબ જોશથી ફૂટી શકે. પણ સાથે સાથે કોઈ બીજી પરદેશી પ્રજા સાથે સંતલસ ન રાખી હોય, તો બધું કેવળ નકામું !

સરંભમની ગોઠવણ.

સૌથી મોટી ભૂલજ એ. ઘણી વાર માંહોમાંહેયે અમારે ચર્ચાવું પડેલું કે આ બળવાની સાથે સાથે જે મોટા પ્રમાણમાં લશ્કરી સરંભમ હુચિયાર એબર વિગેરે બહારથી ટાંકણાસર આવી લાગે એવો બન્દોબસ્ત થાય તો ઠીક; છતાં આગેવાનો બધાજ એ બાબત પ્રત્યે બેઠરકાર દીસતા હતા. તેઓ કહેતા, કે હજી એનો વખત આવ્યો નથી. પણ આગ લાગે ત્યારે તે કુવો ખોદાતો હશે ? જ્યારે એનો સમય આવ્યો, ત્યારે પછી તક મળે શાની, ને જોગ બેસે શાનો ? આખો દેશ ટટાર ન થયેલો એ ખરું, છતાં બંગાળ ને પંજાબના જીવાનવર્ગનો જે આ જમાવ થયો હતો તે બહુ વ્યાપક ને મોટા પાયા પર હતો. તેમાં બંગાળની તૈયારી તો અપ્રતિમજ હતી, જોમ કહેવું પડશે. ગમે એટલી માથાફટ વડે ન ચાત, તેવી જમાવટ પસ્પરના ઉત્સાહ અને સહકારને લીધે થઈ ગઈ હતી. એટલે ખરેખરી સંઘશક્તિ બંગાળમાંજ એકઠી થઈ હતી—પંજાબમાં તો મોટે ભાગે પરદેશથી પાછા ફરેલા શીખોનીજ એમા સામેલગીરી હતી.

દેશના આમવર્ગ સાથે તેમનો બહુ ઓછો પરિચય (આ નજરે) હતો ને આમવર્ગ પણ તેમના પ્રત્યે બેદરકાર હતો. બંગાળની પ્રબલને છેક તેવું મરટીફીકેટ ન આપી દેવાય.

કેાઈ પણ મંડળના માણસો જેટલા ભાવનાશાળી ને ચારિત્ર્યશીલ તેટલું તે મંડળનું મામરું વધારે. તે જોતાં બંગાળનો જોટો ક્યાથીજ મળે ? ને તેમાં એજ પ્રાંતના જુદા જુદા આદર્યોનાં દ્વંદ્વ આયડેલાં પણ તરેહવાર રીતોએ.

બંગાળ વિષે લખવા બેસીશ ત્યારે એ ચર્ચા આગળ ચલાવીશ. હાલ તો માત્ર બંગાળની બહારની ચળવળ વિષે લખવા બેઠો છું. બહારનું પ્રકરણ એક સાદું બળવા પ્રકરણ છે. બંગાળનું પ્રકરણ સારા ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સાથે અનેક પ્રકારે સંકળાયલું છે, ને વિશાળ ચર્ચા માગે એવું છે.

બંગાળ—પંજાબની હરિકાષ.

બંગાળીઓને ખીબ પ્રાતોની પેઠે લશ્કરી ટુકડીઓમાં સિપાઈગીરીની સગવડ મળતી હોત તો અત્યાર સુધીમાં શુંતું શું થઈ ગયું હોત. છતાં આ વેળા પંજાબમાં જે વે ગથી કામ ચાલતું હતું તે જોતાં અમને બંગાળ પાછળ પડી જશે એમ ખૂબ લાગતું. પાછલા ઇતિહાસમાં બંગાળને માથે ચોટેલી કાળી ટીલીઓ સાંભરતાંજ મને ભારે દુઃખ થતું ને ઘણીવાર ત્યાં દોઢી જઈ કામ કરવાને મન ઉચ્કેરાતું. આથી ચતીન્દ્રબાપુ બંગાળે પાછળ કર્યા ત્યારે મારી ઉત્સુકતા દાખતાં દાદાને પણ ભારે મુશ્કેલી પડી.

દાદાએ મને સમજાવતા કહ્યું.—“હું પોતે પંજાબ જ-

નાર છું. અને તારે બંગાળ-પંજાબ બેની વચ્ચેના મધ્ય પ્રદેશમાં રહી બન્ને પ્રાંતની જ્વાલા સચેત રાખવાની છે.”

લાચારીથી મારે કાશીમાંજ માફ થાનક રાખવું પડ્યું.

ધાડોનો આરંભ

બંગાળમાં હવે લૂટકાટ અને ધાડોનો આરંભ થયો. પુષ્કળ પૈસો હાથ લાગ્યો, રોડા કમ્પનીની ૫૦ પિસ્તોલો ને પચાસ હજાર કારતુસોની ચોરી કરવામાં આવી. યતીન્દ્રબાબુ કમ્મર કસીને તેમજ ખાઇપીને કામે મંડ્યા. તેને લીધે ત્યાં અદ્ભુત જોમની રેલ આવી ને ધમધોકાર કામ ચાલ્યું. એમણે પોતાની શક્તિ બતાવી-તે વડે સૌ કોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા.

બીજા બાબુ રાસબિહારી પંજાબ રવાના થયા. તેમને પકડવાને ૭૫૦૦ રૂપિયાનું ઈનામ જાહેર થયું હતું. તે છુટા હોવા કારણે સરકાર પર મહેણાં ને ઠપકાનો વરસાદ વરસ્યો જતો હતો. સરકાર ખૂબ લાંબાઘડ ને ખટપટ પણ કરીજ રહી હતી.

સરખામણી

એક બાબુ મહા દુર્દાન્ત વિકરાળ બ્રિટીશ સિંહની સારા દેશને વ્યવસ્થિત સાંકળો વડે જકડી રહેલી રાજશક્તિ-ને બીજા બાબુ અમારું ગરીબડું બળવા મંડળ !- એવું ગરીબ, કે (ધન્ય છે એ મહાવીરને) રાસબિહારીએ પકડાઈ જઈને અમારા હાથમાં ૭૫૦૦ની રકમ મૂકવાની પણ માંગણી કરેલી !-એને ગમે એટલો પ્રેમ છતાં દેશના લોકો કદિ મદદ ન કરી શકતા, (ને આગેવાનોને તો એજાબતાજ નહિ)

તેમનો સમસ્ત ભરોસો કેવળ પોતાની અમાપ દૃઢતા ને આત્મશ્રદ્ધા પર હતો ! બધી દિશામાંથી તેમના પર ભારો હોતો.

છતાં માત્ર આત્મરક્ષા કરીનેજ તેઓ શાંત ન રહેતા; સરકારને પગવવાને અને હેરાન કરવાને તેમણે કંઈ કંઈ તરફીઓ લડાવી. રાસબિહારીને સરકાર પકડી ન શકી એતું મુખ્ય કારણ અમારા મંડળની ચાલાકી; અને પાકી વ્યવસ્થા. એવી વ્યવસ્થા ન હોત તો “ બસસી ચક્કર ” માં સપડાઈ જવાનુંજ રાસબિહારીને ભાગે આવત. પણ તેમનું નસીબ સાફ ને હોંશિયારી પણ ભારે. કેટકેટલી વાર તેઓ કેવા જરાજરામાં પકડાતા છટકી નાઠેલા, તેની વાતો સાંભળીએ તો ફેવેફેવા ખડા ચઇ બચ ઇશ્વરની કૃપાજ એ, બીજું શું ?

માત્ર એમનીજ નહિ પણ બીજા કેટલાયે નવજીવાનોના છૂપા વાસની અને બસસેને હાથતાળી આપ્યાની કથાઓ લખાશે ત્યારે ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવુંજ પાતું ખુલશે. દાદાની કેટલીક વાતો હું બીજા ખંડમાં કહેવાનો છું.

ગાંડીમાં ભય

ડીક. રાસબિહારી રાતની ગાડીમાં દિલ્હી ચઇને પંજાબ રવાના થયા. એ વેળાથી અમે કોઇને કોઈ એકીબાન તરીકે એમની સંગાથે રહેતાજ. દિલ્હી સુધી કંઈ બનવા પામ્યું નહિ. પણ ગાડીએ એ રોશન છોડ્યું કે તુરત એમને પોતાનાજ ડબ્બામાં પોતાની પિછાનનો એક દારોગો (ડીટ્રિક્ટવ ખાતાનો) બેઠેલો જણાયો. હવે એમના મનની દિશાતિ

કહ્યો છેને. પણ સાચ્યણે ને પોતાની કાનઢાકણી ટાપીની મદદથી દાદા છટકી જવા પામ્યા. બીજે રોજને બીજા કબજા માં જઈ બેઠા. શાન્ત ચિ તે સઘળું જાણીજુઝીને, દાદા આ ઉકળતા તવામાં આનદે અંપલાવતા હતા.

અમૃતસર પહોંચ્યા.

લશ્કરી માહિતી

આ બાજુ જોડીઆ પ્રાંતો, બિહાર તેમજ બંગાળની જુદી જુદી લશ્કરી છાવણીઓમાં અમારા લોકોને પગરવ ચાલુ હતો. થોડા દિવસ પહોંચે કરતારસિંહ ને બીજા એક, પંજાબની ખજાણે લઈને કાશી આવી લાગ્યા. તે વેળા સારા ઉત્તર હિન્દની તમામ લશ્કરી છાવણીઓની માહિતી અમારી પાસે આવી એકત્ર થઈ હતી.

અમે જાણતા હતા, કે ગોર્ખા લશ્કર બહુ જૂનું હતું. જે હતું તેવે કાયા, નવલોહિયા દુધમલ બાળક જેવા જુવાનોનું. તેમને જોઈ હાથ અજમાવવાનો અવસર ક્યારે આવે એવી યેજ પણ અમને ખૂબ ચતી બે ત્રણ મોટી છાવણીઓ અને કાણુલના સીમાડા શિવાયને એકે સ્થળે ૩૦૦ થી વધુ ગોરા નહોતા. ને એ મોટા ચાનડોએ પણ બહુ તો હજાર પંદર-સોની ટુકડીઓ હતી.

નાની નાની છાવણીઓમાં જે હથિયાર ઓજારનો સર જામ હતો તેના વડે કંઈ નહિ તો વરસેક સુધી તો સરકારને ખુશીથી હંકારી શકાય એવું હતું. ને માલમસાલાની બધી પૂરેપૂરી વિગતો તો અમારી પાસે ખરીજ, પણ દેશી સિ

પાછાઓતું મગજ ખૂબ ચક્રોળે ચઢેલું હતું. પ્રત્યેક પળે વિલાયત, લડાઈમાં જવાની ફરજ પડશે તે ચિંતા તેમના મગજને ઘેરી રહેલી. અમારા જુવાન યાજ્ઞવાલ્યોરો તેમની પાસે જતા ત્યાં તેમની સરભરા કરી તેમની વાતો ખૂબ રમ લઈ લઈને તેઓ સાબળતા. એકવાર એક યુવકની પાસે ખૂબ ઉંચા દરજ્જાના જમાદારો શિવાય સઘળાનું ટોળું વળેલું, ને તેની સાથે તડાકા મારતું હતું. છેવટે તેમણે કહ્યું, “અમે શરૂઆતમાં તો બહુ આગળ નહિ પડીએ. પણ હાફગેળો ખીજના હાથમાં ન જાય એ વિષે સાવચેત રહીશું. ખરેખર કામ ચાલશે એટલે ચાહોમ ચૂકાવીશું.”

છાવણીમાં આવબ

હું જાતે પણ કાશીની છાવણીમાં ઘણીકવાર પાછો ગયો હતો. દિલ્લાસિંહ શિવાયના ખીજ બધા ત્યાં મળના માણસ હતા ને દેશને ખાતર આગમી ફઠી પડવા તૈયાર હતા. દિલ્લાસિંહ એકવાર કહે, “બાબુજી, દેશમાં સ્વરાજ થાય, તો મને એકાદી જગીર મળશે ખરી કે નહિ ?”

એકવાર હું ગિનકોલ્ડન લઈને તેમની પાસે ગયો. ને અમારી કરામતો દેખાડી. એનાથી કેવું અપ દઈને સઘળું બળી જાય ને રાખોડી શિવાય કશું રહે નહિ એ સમજાવ્યું. જોઈને બધા અક્ષિત થયા. એ રીતે જુદે જુદે પ્રકારે દિલ્લા સિંહ અને તેના લાગતાવળગતાઓને અમારા અંપ્રદાયમાં વટલાવવાનો હું ચત્ર કરતો.

પાછળથી પણ એ ટુકડીના કેટલાઓ માથે મારે મુલાકાત

થઈ છે. તેઓ મળે કે તરત માથું નમાવે ને ગ્રેમથી વાતો કરે. એક ડાંગ્રો તો એક વેળા કહે, “બાબુલ, મારી સાથે-વાળા બધાઓ મરણ પામ્યા. હુંજ એકલો બચ્યો છું. મોતને કોઠે આવ્યો; પણ તેનો મને ઠર નથી. તમે મારા શુદ્ધ છો, કેમકે તમેજ માઈ મન સંસારમાંથી વાળી ઈશ્વરમાં લગાડ્યું છે.”

બહી દુકડીઓ અમારી સાથે થોડું હળ્યા ભળ્યા બાદ બદલી થવાથી બીજે જતી—અને એમ અમારા તંબુખા ફર ને ફર વિખેરાઈ પડતા.

આમ વર્ગ

ઉપરાંત હવે ગામના સામાન્ય પ્રજાવર્ગમાંથી મેં પગ-પેંસારો કરવા માંડ્યો હતો. જોડાયા પ્રાતોના ઘણા ગામડા-ઓમાં માત્ર રજપુતોનો વાસો છે. તેમનામાંથી સરકાર પણ લશ્કરમાં ભરતી કરે છે. પણ આ આમવર્ગ ને જાણના આમવર્ગમાં ભારે તફાવત છે. એક તો તેઓ શરીર બળવાન છે. બીજું ભૂતકાળનું ગૌરવ હજી પણ તેઓ સગવડ સંભારે છે. અલણ ખરા, પણ રાજદારી સંસ્કારો એમના ઉંડા. જંગાળ કરતાં ધર્મ પર પ્રીતિ ને શ્રદ્ધા બહી વધારે. જો હિંસિયાર આગેવાન મળે તો એ લોકો અસંભવિતને પણ સંભવિત કરી બતાવે.

એમનામાં પણ મારી આવળ શરૂ થઈ હતી ને તેમના તરફથી જે પડવો પડતો હતો તેથે આચાર્યશ્રી હતો.

પંજબમાં દાદા સિપાઈઓની સાથે વાતચીત સુલકાતનો મસંગ પાડતા હતા. તેઓ જ્યાં રહેતા ત્યાં તો રહેણી

મળતાજ નહિ. પણ મુલાકાતીઓ માટે એક ખાસ ઘર રાખેલું હતું. લાહોરના બે સિપાઈઓની વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે તે જણાવી દઉં.

યાદગાર કિસ્સો

એકનું નામ લછમનજિગ. બીજો મુસલમાન હતો, તેનું નામ બલી ગયો હતું. બંને જમાદાર હતા. સિપાઈઓ પર લછમનનો ખુબ દોર હતો. એની દુકડીના એક સિપાઈ સાથે આંદામાનમાં મારો ભેટો થયો હતો તે કહે કે, લછમનસિંહજી ઘણા વખતથી દુકડીમાં પોતાનુંજ એક મંડળ ઉભું કરી રહ્યા હતા. બધા અવારનવાર એક ઠેકાણે ભેગા મળે અને શીખ ધર્મગ્રંથો વાંચે તથા જુદી જુદી ચર્ચાઓ કરે. ગોરા અમલદારોએ વાત જાણી ત્યારે તેમણે તે બંધ કરવા હુકમ કર્યો. વળી બંધ થાય, વળી ચાલે, એમ અવારનવાર લાગતાગટ કેટલાંએ વરસો સુધી ચાલ્યું. દુકડીમાં ચારિત્ર્ય શાળા અને ધર્મિક મઠ તરીકે લછમનનું માન ખુબ સારું હતું. લછમનને ફાંસીનો હુકમ થયો, ત્યારે પેલા બીજા મુસલમાનને જીવતદાનની લાલચ આપી કેટલીક છુપી વાતો ફાંસી દેવાને ખુબ સમજાવવામાં આવ્યો.

• “એ કાફરની સાથે તું ફાંસી જશે ?”

એ મુસ્લીમ ભાઈએ જે જવાબ દીધો તે આજના સૌ હિન્દુ મુસલમાને વિચારવા જેવો છે અંતરમાં ઠસાવવા જેવો છે “યા અલ્લાહ! કાફર!!!” જે લછમનસિંહ સાથે મને ફાંસી ચઢાવે તો તો જન્મત મારે માટે ખુલ્લુંજ છે!”

બન્ને હસતે વદને ફાંસી ચઢ્યા.

ગોઠવણ

જેમ જેમ બળવાનો દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ અમારા મનમાં ઉલ્કાપાત થવા માંડ્યો, “શું થશે ? આટલું પ્રચંડ કામ પાર પડશે ?”

ખરે, અમે કશું કરવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. અમારી શક્તિને પૈએ પૈ ખરચી નાંખી હતી. છતાં આવી કંપારી છુટતી. દાદાને પણ પંજાબ જતાં પહેલાં કેટલી વાર એવા ઉદ્ગાર કાઢતા સાંભળ્યા હતા, તો બીજાનું શું ગણું !

અમારી ગોઠવણ એવી હતી કે એકે દિવસે આખા ઉત્તર હિન્દમાં ઓચિંતા ન્યાં ન્યાં છાવણીઓ હતી ત્યાંના ગોરા સિપાઇઓ પર ત્રી પકડું ને જેઓ કબજે થાય તેને કેદ કરવા. કામ રાત્રે શરૂ કરવું ને તુરંતજ તાર તોડી, ગોરા અમલદારો વિ. ને કબજે કરી, બળનો લૂટી, જેલનાં પંખીને ઉરાડી મેલવા અને પછી શહેરની રખેવાળી એક જણને સોંપી બધાએ એકઠા થઇ પંજાબમાં જવું. અમે એવા ખોટા હુલસુલ નહેતા, કે સાચી લડાઈએ ઇંગ્લિશ સાથે છતવાની અમે આશા રાખીએ. પણ એટલી શ્રદ્ધા કંઈક હતીજ, કે અમારું કામ શરૂ થતાંજ આખા દેશમાં એ બેષ ફેલાયે અને એવી તો અંધાધુંધી ચાલુ થશે કે જે વરસેક મુઘી અમે સંસ્કારને હક્કવી શકીએ તો પરદેશી રાજા અને ઇંગ્લિશ સરકારના શત્રુઓની મદદથી દેશ જરૂર સ્વતંત્ર બની જવા પામે. આમ બનવું અશક્ય નહોતું લાગતું.

તારીખ ઠરી

એક દિવસ પંચાળથી કોઈ એક ખખર લાવ્યું કે ૨૧ મી ફેબ્રુ. ની તારીખ શરૂઆત માટે ઠરી છે.

તે દિવસે વાર રવિ હતો. રાત્રે કામ શરૂ કરવાનું હતું. ખખર સાંભળતા આખા શરીરમાં ભણે વિજળીના ધક્કાથી માથે એવો ઝણઝણાટ શરૂ થયો. નહોતો એ આનંદ, નહોતી એ ખેડીકી !—એના સમિશ્નરૂ રૂપી એ ભાવનું આશયી વણન નહિ થઈ શકે.

માત્ર એક અઠવાડિયાની લીલ હતી તમામ મથકોએ ખખર અપાઈ ગઈ હતી

બધી તૈયારીઓ ખમખોઝર ચાલી રહી હતી એ મા-જામાં અમારામાના ધણાકને તો જરૂર ખૂબ ખેડીક અને શંકા પીડતાં હતાં, હુયે અચૂક ચઢા તો નહોતો. રાખી શકતો કે ખરેખર બળવો હાર પડ્યોજ.

ખેડીક

સેકડો વરસની હીન હીન ગુલામી દશાને પ્રભાવે આત્મ ચઢા તો એવી ઉડી ગઈ હતી કે સ્વતંત્રતા શી ચીજ છે એની કલ્પના કરી શકાતી, તેને માટે વનતોડ પ્રયત્નો કરાતા, છંતા ઇન્દિયાના અટલ દુર્ગને તોડીને પણ મનમાં ખેડીક પેસી જતી કે વખતે બળવો શરૂજ નહિ થાય ! સારી છુન્દળીનેા હુખિયારો, એકએક સુખનો સુરજ ઉગે છતા જેમ માની શકતો નથી—બધેથી તબાયલા, બધાથી હીણાયલા ને પ્રેમના આધાસનને અજાણે બળીબળી રહેલાને કોઈ અચાનક બહા-

લસોયું સ્વજન મળી આવે ને તેની આંખો કહ્યું ન કરે—
—માનવાની ના પાડે, તેમ—બરાબર તેજ પ્રમાણે હિન્દનો
ભાગ્યોદય અમારાં હૈયાં બરાબર કહી નહોતાં શકતાં.

તૈયારી

કામ તો ખમધોકાર ચાલ્યું. બંગાળના નવલુવાનો માટે
અકબી પાટલનો શિવાઈ ગઈ. પંજાબમાં જંગી રાષ્ટ્રીય
વાવટો પણ તૈયાર થયો. એ વાવટામાં શીખોએ પોતાનું
ખાસ નિશાન મૂકવાનો આગ્રહ કર્યાથી હિન્દુ, સુરત્રીમ,
શીખ અને બીજા બધી જાતો માટે મળી ચાર રંગનો તૈયાર
કર્યો. સ્થળે સ્થળે ક્યા ક્યાં કેટલી મોટરો, લોરીઓ વગેરે
હતી તેની યાદીઓ તૈયાર થઈ.

આખામ ઉત્તરના બગવાબોરો પંજાબ સામે મીટ માંડી
દહાડા ગણવા લાગ્યા. ક્યારે સંકેતની સિસોડી વાગે ને
ફચકકમ શરૂ થાય—ચિતામા બળતું લગાડાય. શ્રી શ્રી પ્રભુ
જગબંધુ બોલેલા, કે બાર વરસ તપ કરીને શુદ્ધી હું
પાછો ફરીશ ત્યારે હિન્દની સ્વતંત્રતાનો યુગ આરંભાયે,
એમ નક્કી સાંભળ્યું હતું. તેઓ પણ ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆ-
રીમાં બહાર આવ્યા. તેમને અમારી તૈયારીઓ વિષે ગમે
પણ નહોતી, એ ખરું, તેઓ બહાર આવી હજી કંઈક વાર
છે, એવો ઈશારો કરી ફરી પાછા વપ કરવા લાગ્યા.

ધુળધાણી

ઈશ્વર શું ધારે છે કે ઈચ્છે છે તે કંઈ કહાતું નથી.

હજાર વરસ થયાં હિન્દની બધી મર્દાનગી બહો ધૂળ મળી છે.—પંજબનું પ્રચંડ કાવતરું—આવું મોટુંએ નિષ્ફળ નીવડ્યું! કળિ પ્રકુલિત થઈને ખીલી ફૂલ થાય તે પહેલાંજ તે ચૂંટાઈ ગઈ ને તેનું બલિદાન લેવાયું—દેવાયું. એ કહાણી હવે સાંભળો.

પંજબના છૂપી પોલીસ ખાતાના એક મુસ્લીમ ડેપુટી સુપ્રીં એ કૃપાલસિંહ નામના એક શીખને પોતાના બમ્સ-રૂપે બળવા મંડળીમાં દાખલ કરી દીધા. કૃપાલનો ફરનો કોઈ એક સગો (ભાઈ જેવો) લશ્કરમાં હતો, તે બળવામાં જોડાયેલો. ઘણું કરી તેનીજ મદદથી એ “ઢંઢા” અમારામાં ધૂસી જવા પામ્યો. થોડાજ દિવસમાં એની ચકમરી ચાલ-ચલગત પર ઘણાને વહેમ ગયો. ને પછી એના પર આંખ રાખવાનું ઠર્યા બાદ બેજ દિવસમાં માલમ પડ્યું કે એ રોજ નિયમિત રીતે પોલીસના વડાને ત્યાં જાય છે. હવે આ બાંતુ બળવાને માત્ર થોડા દિવસનીજ બીલ રહેતી છે. એ અવસ્થામાં જો એનું ખૂન કરીએ, તો એકદમ એવું મોટું ધાંધલ ઉભું થાય, કે અમારું બધું ક્યું કરાવ્યું ધૂળ મળે. એટલે એ વાત છોડી દેવી પડી. પૂર્વ અંગાળમાં હોત, તો તો એનો ઘટોલાડવો થઈ જત.

તારીખ બદલી

એ તો ઠીક. પણ ખીમે ખીમે બાણવામાં આવ્યું કે પોલિસખાતાને એકસ કરાવેલો તારીખ પણ માલમ પડી છે.—કૃપાલસિંહ દ્વારા. એટલે એમ ક્યું કે કૃપાલને હવે

ઘરની બહાર નીકળવાજ દેવો નહિ અને બળવાની તારીખ ફેરવી ૨૧ ને બદલે ૧૯ મી કરવામા આવી.

પણ હાય નસીબ ! આ નવી તારીખની બખર જે માણસ છાવણીમાં પહોચાડવા ગયો તે જ્યારે બખર આપી દાદા પાસે આવી લાગ્યો ત્યારે કૃપાલ ત્યાં બેઠો હતો. પેલાને કૃપાલ વિષે બખર નહિ, એટલે તે બિચારો નિર્દોષ ભાવે બોલી ગયો કે તા. ૨૧ ને બદલે ૧૯ કરાવ્યા બાબત ચોકસ બખર આપી આવ્યો છું ! ! !

તે દિવસે ૧૯ મી ફેબ્રુ. હતી. બપોરે પેટપૂત કરવાને બધા ઠામ ઠામ વિખરાઈ ગયા હતા. ત્યારે કૃપાલ પણ ઉઠી બહાર જવા ઉભો થયો. જે તેની પાસે બેઠો હતો તેણે ચટ દઈને તેનો હાથ પકડ્યો ને બીજી એચતાણુ ન કરતા તેની સાથે ને સાથે રહ્યો. કૃપાલ ઘર બહાર નીકળ્યો કે તુરતજ બસબસ ખાતાનો એક ચર સાઇકલ પર ત્યાં આવી લાગ્યો. કૃપાલે તેને તારીખ બદલાયાની વાત કહી દીધી.

ધરપકડ

બસ બલાસ ! ફૂટ્યુ નસીબ તારું, ભારત !

જે ચાર કલાકમાજ ધરપકડો શરૂ થઈ. જે ઘરમાં કૃપાલ હતો ત્યાંથી ૭-૮ પકડાયા, તેમા આગેવાનો સુદ્ધાં હતા. દાદાનું રહેઠાણુ તો એક જ ખાસ મજતિયા શિવાય ફોઇની બાથુમા નહતું, કારણુ તેઓ સઘળાની સુલાકાત બીજેજ સ્થળે લેતા.

આ બાબુ દારૂગોળાની લગામ દેશી સિપાઈઓના હા-

થમાંથી ફટ ફટને ગોરા લશ્કરીઓને સોંપી દેવામાં આવી. બધા ગોરા વોલંટિયરોને લડાઈને માટે તૈયાર રહેવા સૂચવાયું. છાવણી ચોક્કસ ગોઠવાઈ લડાઈના વ્યૂહશાસ્ત્રમાં જેને પિકેટ કહે છે, (સાવચેત—સાવધાન રહેવા વિશે) તેનો કંઠે વાગી ગયો. ઇંગ્લેન્ડ સિપાઈઓ રાઈટ લેફ્ટ કરતા સારા થઈ રમાં ધામધૂમથી ધૂમવા લાગ્યા. લાહોર, દિલ્હી, કિરોઝપુર—બધેજ એ પ્રમાણે સમજવું.

સાધારણ જનસમૂહમાં ઘણાને એમ લાગ્યું કે આ બધું યુદ્ધમાં ચાલતી મહા લડાઈને બંજેજ હશે. પણ દેશી સિપાઈઓ જેઓ અમારી સાથે ખરડાયેલા હતા તેઓ સમજી ગયા, કે સત્યાનારાયણ !

વળી બંગલાની તારીખ આગળ આણંવથી ગામના બધા લોક બધે ભેળા થવાનું બન્યું નહિ માત્ર કરતારસિંહ ૭૦ ૮૦ માણસને લઈને કિરોઝપુરની છાવણીમાં ઠર્યા મુજબ જઈ રહ્યું થયો, તો ત્યાં ઉપર મુજબની સ્થિતિ હતી. લાહોરમાં એમજ હતું, તેની એ બાપડાને શી ખબર !

કરતાર

બરાબર આટલી સ્થિતિ ફેરવાયેલી છતાં પણ કરતાર દેશી સૈન્યના જમાદારને જઈ મળ્યો.

તે કહે — “જાઈ, હુમલ્લા કંઈ નહિ બને, થોડા દિવસ વાટ જુઓ તો કંઈ પ્રજો. હુમલ્લા તો વગર મોતે માર્યા જઈશું.”

કરતારસિંહ સમજી ગયો કે ખલાસ. એની ચતુર

બુદ્ધિએ તુરત કળી લીધું—જે ચાર દિવસ પછી શું બનવાને નિર્માણ થયું છે તે. છતાં તેણે ઘણી માથાફાટ કરી. “ભાઈ, ને આજે કંઈ નહિ બને, તો લવિષ્યમાં તો કશુંજ નથી થવાનું!!”

જવાબમાં ડોકું ધુણાવી તેણે પેલા ગોરા પિકેટો પ્રત્યે આંગળી કરી. “હમણાં ને કંઈ કરવા જ્યો, તો ફાંફાં ફાગટ છે. ભણી બુઝીને કોઈ અજગરના કાચામાં પગ નહિ ખોસે!”
પણ હાથ!

એ દિવસે આવા વિશ્વાસઘાતના જખમને અવગણીને પણ એ બળવો કારોઠાર જામત—ને હિન્દીઓ પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં લશ્કરી સશ્જામ હોત તો, અથવા પહેલેથીજ ભણેલા અને હોશિયાર લોકો બળવાની દીક્ષા લીધા બાદ ઇંગ્રેજના લશ્કરમાં સિપાઈઓ તરીકે જઈ ધસ્યા હોત, તો પણ,

હાહાકાર

પણ, લાચાર!

હતાશ દિલે કરતાર પાછો ફર્યો. લાહોર ગયો. ઠામ ઠામ ધરપકડો ચાલી રહેલી હતી. જેઓ પકડાય છે તેમાંના કેટલાક નબળાઈ અને સ્વાર્થવૃત્તિથી બીજા પાંચને પકડામે છે. ને કેટલેક ઠેકાણે તો આખા ગામના ગામ ઇંગ્રેજ સૈનિકો ઘેરી લે છે ને જે આવ્યા તેને ધુમ પકડે છે. દેશી સિપાઈઓમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો છે. રાવલપિંડીની એક પલટણને વિખેરી નાંખાઈ. લાહોરમાં જડતી, જાતી અને

પોલિસ તપાસોની ધમાચકડી મચી રહી. શીખ નજરે પડ્યો ને રહેજ વહેમ પડ્યો, કે ફટ દઈને પકડ્યો ને ઘોંચ્યો થાણામાં ! કોક કોક કામે ગોળીબાર પણ ચાલે છે !

બહુ જૂજ સમયમાં આમ સંજોગો બદલાઈ ગયા. મંડળમાં પણ એક બીજાનો વિશ્વાસ કરવો કપરો થઈ પડ્યો. કરતારસિંહ બહુ અપજા હતો. લાહોર જઈ તે રાસબિહારીને રહેઠાણે પહોંચ્યો. તે સ્થાન સૌથી અમલદાર ને ધણુંજ સુરક્ષિત હતું.

રાસબિહારી પાસે

દાદા નિરાશ હૃદયે નિર્જીવ પ્રાણી પેઠે દીલા થઈને એક ખાટલા પર પડ્યા હતા. કરતાર જઈ શાન્તભાવે પાસેના બીજા એક ખાટ પર એવીજ રીતે જઈ ઢળી પડ્યો.

બન્ને મુંઘા બેઠા. બન્નેના અંતર જળી જતા હતાં. મારે શરીરે જાણે કોઈ તત્વારના જખમ ન કરી રહ્યું હોય, તેમાં મીઠું ન ભરી રહ્યું હોય એવી વેદના થતી હતી. આવા ભારે ઘા ખમવા તે ગાઝાનાં નસીબમાં નથી લખેલું હોતું !

હાય ! તેમની સર્વ આશાઓ વેરણુ-ખેરણુ થઈ ગઈ હતી. તેમની વિરાટ મહાયોજના પળવારમાં ખેદાન-મેદાન થઈ ગઈ હતી !

આવા શિદ્ધિ ને પ્રગતિમાન માણસ પર આટલી અસર થાય, તો પછી અબણ સિપાઈઓનું તો પ્રભુત્વ શું ! તેમને લાગ્યું કે મહાયુદ્ધના આવા સરમ ટાંકણે પણ આવો બળવો આ લોકો ન નિભાવી શક્યા ! તક ગઈ,.....ગઈ !

પુનઃશ્રી હરિ ઋ

ને છતા—આવો વાર સદા બાદ પણ ફરી કમ્મર કરી તેઓ કામે વળગ્યા. તેમનું હૃદયબળ, તેમની આશા, અખૂટ હતા. અધકારથી છવાયેલા જીવનપથ પર ફરી તેમણે યાત્રા શરૂ કરી. માનસિક આઘાત જળરો હતો છતા તેમના ઉત્સાહને તે કેવળ કચડી ન શક્યો.

ખરેજ! એટલું હૃદયબળ કોઈકનું જ હો !

વીરજ વીરની કંઠર કરી શકે છે. એ બળવા સંગ્રહાય તરફ ધમ્મિને જે નજરે નિહાળે છે તે નજરે હિન્દીઓ ક્યારે જોઈ શકશે ? સદાસર્વદા તેના તરફ હિન્દીઓ તો બેઠરકારજ રહ્યા છે. એમની એ બેઠરકારી ઉત્સાહભર્યા અમારા નવ-જીવાનેની કમ્મર ખચકાવી નાખતી, તેમના ટાટીયાનું જોર થૂંથી નાખતી ! જેઓની પાસેથી તો સહાનુભૂતિની આશા, તેજ કેવળ તિરસ્કાર કરે, એટલે પછી ગમે એવું સખળું હૃદય પણ નિરાશાની રેલમા ફળી જાય છે.

ને અમારો પ્રાણ તો કઈ કઈ સ્વપ્ના નીરખી રહ્યો હતો. તેને કોઈની પરવા નહોતી કોઈના પર શ્રદ્ધા નહોતી.

આ ચળવળ ભલે નિષ્ફળ નીવડી—પણ પરિણામ પરથી ચળવળોનાં માપ નથી અંકાતા—નથી આકવાના ! એની પાછળ કેવા મોટા આદર્શો રહેલા હતા, અને એ આદર્શોને મિલ્લ કરવાને કેવા કેવા વિરલ ત્યાગભોગ અપાયા હતા એ સૌ કોઈએ લક્ષમા રાખવું ઘટે.

કેરીના બાળ્યાંનું એક ચિત્ર

કિંમત

ત્રણ આના

ઉંદરડા, ખીસકોલી, સસલા કણુતરની ફુનિયાની
અત્યંત રમુજી ને બોધક વાર્તા એક ખાઉધરા
કણુતરની ઢેવી ફબેલી યાદ છે તેનું એમાં બહુ
રસભરું વર્ણન છે જરૂર તમારા બાળકોને વચ્ચાવો.
કિ. માત્ર આના ત્રણ આવા પુષ્કળ ચિત્રો ...ગાઢીજી.

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું

અથવા

બ્રિટીશ સત્તાનત

સામે

ખુલ્લા બળવાની તૈયારી

ખંડ બીજો

બાળસાહિત્યનો ગાંડીવ ટંકાર

૧ ટાઈસ્ટોયની ત્રણ વાતો	૦-૫-૦	૧૫ કૃષ્ણળી	૦-૪-૦
૨ બકુલ	૦-૬-૦	૧૬ બાળવિદ્યાર (૨)	૦-૬-૦
૩ ખીરબલનો બન્યું	૦-૮-૦	૧૭ મોલીના દાણા	૦-૫-૦
૪ મૂરખરાજ (ટાઈસ્ટોય)	૦-૮-૦	૧૮ એક હોતો ફૂલો—	૦-૪-૦
૫ નીલમ	૦-૬-૦	૧૯ ફેરીનાં બચ્યાં	૦-૩-૦
૬ બીખ અને યુધિષ્ઠિર	૦-૪-૦	૨૦ નવનીત	૦-૩-૦
૭ બાળવિદ્યાર (૧)	૦ ૧૨ ૦	૨૧ મેધધનુષ	૦-૪-૦
૮ જય બમરંગ	૦-૬-૦	૨૨ મિયાઈ	૦-૧-૦
૯ વાંધાનું વન	૦-૪-૦	૨૩ હાથી ધમધમ ચાલે	૦-૧-૦
૧૦ ભકુલ દાર	૦-૪-૦	૨૪ બાળકામરી	૦-૩-૦
૧૧ બરફીપુરી	૦-૪-૦	૨૫ ચાપચાની ચતુરાઈ	૦-૪-૦
૧૨ સોનાકુમારી	૦-૪-૦	૨૬ મહેડાનું રાજ	૦-૧-૦
૧૩ તોફાની દીપુડો	૦-૬-૦	૨૭ રમડાની કુમાન	૦-૧-૦
૧૪ ન્યુંબર	૦-૩-૦	૨૮ ભકુલ જમરખ	૦-૧-૦

સીંચાના હુકમનું અમૃત જેમાં ટપકે જીવે
સુંદર, હૃદયસ્પર્શી નાનકડાં લોકો પોતે

ખાંચણાં

સ પાઠક ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા

લોક સાહિત્યના બેબધારી મેનાણીજીએ લખેલા વિસ્તૃત પરિચય
સાથે બે ત્રણ સુંદર ચિત્રો હતાં પ્રિંટ ૦-૫-૦ પોસ્ટેજ ૦-૧-૦

સાહિત્ય લખે છે ચાકીવની તો ચોપડી
જોમા આ પહેલું સ્થાન મેળવે છે

ગાંડી વ

(૧)

વાંચકના કાનમાં—

આપણામાથી કેટલાયે વિચાર્યું હશે,—આપણું હિન્દી-વાનોતું સારું જીવનજ બન્દીવાન જેવું છે— મુક્ત નથી, તે! આપણી જીવનપાત્રાની મિનિટ મિનિટ, આપણા ધર્મ કર્મ ને સમાજવહેવારમાં આપણા લાણતર ને રણતરમાં, રે, આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનેયે પ્રત્યેક પગથિયે આપણે મુક્તિના ખેત્ર ખેત્રીયે છીએ કે ગુલામીના, એ વિચારવાની ગત આપણુ માતા કેટલાને હશે? મુક્તિનો—સ્વતંત્રતાનો મીઠા સ્વાદ આપણે ચાખ્યો નથી, એ વસ્તુ મુક્તિ મેળવવા ઇચ્છનાર ગુલામના હૃદયમાં સોસરી ને સચોટ પેસવી જોઈએ—નેને વિષેની વાસના તેના અંતરમાં ઉલરાઈ ઉઠે એટલું તો ચૈ પહેલું થવુંજ જોઈએ તો એવી રીતે મુક્તિના સ્વાદ ચાખવાની બ્યાકુલતા જેને રામેરામ પ્રકટેલી, પ્રજાના જીવનમાં એતન રેડવાનો પ્રયત્ન કરતા જેમણે પોતાનો જાન

પણ કુરબાન કર્યો, ભારતનાં સઘળાં બંધનોને બસ તોડી ફેડી મેદાન કરવામાં જેને પોતાના જીવનની સાર્થકતા લાગેલી—એવાજ—એવાજ ભારતના ફેટલાક બળવાખોરોની પ્રજાને પિછાન કરાવવા સાડૂ મારો આ લેખ લખાય છે.

ગયા મહાચુદ્ધ વેળા સારા ઉત્તર હિન્દમાં એક સામટી બળવો ઉઠાવવાની જે જળરદસ્ત બાજી રચાઈ હતી તેનો ખ્યાલ આપવાનો મેં પહેલા ખંડમાં પ્રયાસ કર્યો છે. આ બીજા ભાગમાં હું હવે આગળ ચાલીશ. પંજાબની બાજી ધુળ મળ્યા બાદ ફરી કાવતરું કેમ રચાયું ને વળી વિશ્વાસ ઘાતના રાહુએ તેનો આસ કેમ કર્યો, અમારે છાનાછપા કેવું ભટકવું પડ્યું—એ બધી રહસ્યમય કહાણી હું હવેજ સંભળાવીશ. આ ભાગમાં વળી લાહોર, કાશી, કલકત્તા ને આંદામાનની જેલોની કથનીઓ પણ વિગતવાર જણાવીશ. જુદા જુદા પ્રાંતવાસીઓના પરાક્રમે વર્ણવવા ઉપરાંત જેલની આબોહવાએ અમારા જીવનમાં કેવું ઝેર રેડ્યું તેનો ખ્યાલ પણ આપવા ધારું છું. આ ફાની દુનિયાની આસપાસજ બીજી કેવી અતિ વિચિત્ર ને બ્રહ્માની રચેલી આ આલમથી જુદી જાતની સૃષ્ટિ છે તેનો—મરણની પેલી પારની બાજુનો પણ મને જે કંઈ જાણો ને દર્શાયો આસાસમય અનુભવ થયો છે, તે ચે, વાંચક! તારી બાજુ મટિ હું પ્રગટ કરવા ધારું છું.

નવો દાવ

પંજાબની બાજી ધુળ મળી, પણ તેથી કંઈ હિન્દુસ્તા-

નમાં કાવતરાં રચાતાં અટક્યાં નહિ. એક પછી એક બળવા-
ખોરોનાં પાસા ઉઘા પડ્યા, એક એક કરતાં કેટલાયે હસતે
ચહેરે ફાંસીને લાકડે ચઢ્યા, ને જેલમાં પ્રસાદ કેટલાયે આ-
જીવનમાંજ નરકથીયે વધારે ઉડી વેદના ચહુન કરવા લાગ્યા,
અને કેટલાંયે ઘર સ્મશાનવત વેરાન, રે, ખેદાન મેદાન
થઈ ગયાં: કેટલાની માતાઓ ગાંડી થઈ ગઈ, કેટલાયના
આપ સરકારી નોકરી જવાથી આખા કુટુંબને લઈ લીખ
માંગવા લાગ્યા—લીખના ટુકડા ચાવવા લાગ્યા—તેમની
હુનિયામાં હાહાકાર વર્તી ગયો—પણ, પણ બળવાખોરો
અટલ, અદબ, અચળ રહ્યા—કહો, એ કેમ બન્યું હશે !

હિન્દના ઇતિહાસ પ્રતિ નજર કરો—ખાસ કરી તેના
સ્વતાંત્રતાના પ્રયાસોની નવી રચાતી જતી તવારીખ પ્રતિ.
તમને માલમ પડશે કે કેાઈ કેાઈ વિશિષ્ટ ને શક્તિશાળી
આગેવાનની નિષેખાની હેઠળ ભારતે કંઈ અદ્ભુત કૃત્ય કરી
છે—કેાઈ અજબ ચમત્કારિક ને ગરવી પ્રગતિ દાખવી છે
અસંભવિતનેયે સંભવિત કરી બતાવી જગતને આશ્ચર્યમાં
ગરકાવ કરી દીધું છે. પણ હાથ, હુલાવ્ય તાદે ભારત ! જ્યારે
જ્યાં નેતા નથી હોતો, ત્યારે ત્યાં તું પાશું કુંભકરણની
ઉઘમાં પડે છે—એવું ઘોર છે, એવું પડે છે, કે જાણે એ
ભારત પેલાંથી બીજું તો નહિને, એવો બુદ્ધિબ્રમ પેદા થાય !

રણજીતસિંહની પછી શીખ કોમને આગેવાન ન મળ્યો.
એ કોમ જેમની તેમ આજસમાં અથડાય છે.

રાણા રાજસિંહના મૃત્યુ પછી રાજપૂતાના.

છત્રસાલ પાછળ જુન્દેલખંડનો પથ્રુ એજ ઘાટ. ;

આનું કારણ છે. ભારતવર્ષના પુણ્યભળે, અહિં દ્રષ્ય
જીવી પુરુષોનો જન્મ થતો હોવા છતાં તેનો જીવનપ્રવાહ
તો ટકી રહ્યો છે પણ તેમાં હલ્લુ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થવા નથી
પામી, એટલે એક પછી એક ઉપરાઉપરી મહાપુરુષો જન્મ
પામવાનું બનતું નથી.

પથ્રુ આ નવી અજબજની ખાસ મહત્તા એમાં છે કે તે
કોઈ પણ અમૂક માણસ પર નિર્ભર નથી. દેશમાં આદર
ને લોકપ્રિયતા પામેલા નાયકોનું વહેવું એક દિશામાં છે—
આધાર સહાય કે સંપત્તિ વિનાનો, કુવક સમ્રદાય અનેક
આફતોમાં થઈને—અપાર સહ્યો સહીને પણ બીજી અને
કદાચ નિષિદ્ધ દિશામાંજ વહી રહ્યો હતો અપાર બુદ્ધિશાળી
લોકમાન્યે જેલમાંથી બહાર આવ્યા બાદ પોતાના આંગણ
વિચારોમાં આદર્શજન્ય જોઈ તેમને ફેરવ્યા હતા અને
છેવટે તો, દેશ તણ જન્મની ચાલ્યા જવાનો પણ વિચાર
જાહેર કર્યો હતો. વિચારક બિપિન પાલ વિલાયતથી પાછા
ફર્યા બાદ હિન્દમાં સૃષ્ટિ સ્વતંત્રતા શક્ય છેજ નહિ એ
વિચારો ફેલાવવામાં પોતાની બધી શક્તિ ખરચવા લાગ્યા.
ઋષિ અરવિન્દ તો રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાંથી ખસી જવાની અરછી
તક સાધી ભગવાનની લીલાનું રહસ્ય ખોળવા કામે લાગી
ગયા. અને પૃથ્વી યોગનો આદર્શ, ગૃહસ્થ ધર્મ અને સ-
ન્યાસીધર્મની એકાકારતા, જગત મિથ્યા નથી પણ ઇશ્વરનું
એ સારૂ લીલાક્ષેત્ર છે વિગેરે ભાવનાઓ એમણે ફેલાવવા

માંડી.' ચાલો, હવે કેઈ રહ્યું?—કેઈજ નહિ. આ આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા આગેવાનો સૌ પૂર્વે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના આશક હતા—તે આદર્શ નજર સન્મુખ રાખતા. તેને લીધે સમાજમાં જે પ્રાણજન્યતા આવી તે જન્યતાના તરંગો હજી પણ કેટલાક અંતરાત્માને ડોલાવે છે. ઉપર ગણાંચું તેમ બે જણે જૂના આદર્શ તણ દીધા—ત્રીજાએ મૌન ધારણ કર્યું. હિન્દના રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં દિશાદર્શક કેઈ રહ્યું નહિ. ને પ્રાણ તે જાગી ઉઠેલો. એટલે નવજુવાન વર્ગે તો પોતાના મત પર મક્કમ રહ્યો. તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ આરંભતા કંઈ નાયકોની સંમતિ કે સલાહ લીધી નહોતી તેમ તેમની મદદની આશા રાખી નહોતી. આગેવાનો જે આદર્શો દેલાવતા તે સાધવાનો તેમનો પ્રયત્નજ નહોતો; એ આગેવાનો એવા, કે એક બે અપવાદો શિવાયના તો જે ઠીક લાગતું હોય તે બહાર બોલે નહિ, ને ઘણી વાર જે બોલે તે આચરણમાં મૂકે નહિ,—મતલબ કે જે આદર્શ પોતે રજૂ કરે છે તેને સાધવાને જેટલી હદ સુધી કામ કરવું જોઈએ તેટલી હદ પર્યાંત આગળ ધપતા નથી.

પણ જુવાન વર્ગને આવો મત નહિ આપી શકાય. દેશના આગેવાનો કદાચ પોતાના જન પ્રમાણે દેશનો ઉત્થતિ-ક્રમ ઘડતા હશે. પણ જુવાન વર્ગે તો પોતાના ગમનો પોતાની શક્તિનો લેશ માત્ર વિચાર કર્યો નથી—તેને તો બસ લાગી જવું જોઈએ—“આ આપણો ધર્મ”—એટલે થઈ ચૂક્યું, તેઓ તેમાં અપલાવવાનાજ.

આમ હોવાથી જુવાન વર્ગમાંથી બળવાખોરો નીપજ્યા. અને એ કારણેજ એમણે કોઈ પણ નેતા કે આગેવાનની નિષેધાનીની અથવા સફળતા નિષ્ફળતા રૂપી પરિણામની પરવા રાખી નહિ. જે ચારિત્ર્યબળ જીવનના બધા સંશોભોમાં પણ આદર્શવાદીને અટલ ટકાવી રાખે છે, તેવું અવિચળ ચારિત્ર્યબળ કોઈકે કોઈક મહાપુરુષોને ખાદ કરતાં આ બળવાખોરોમાંજ દેખાયું છે—સમાજના બીજા કોઈએ અંગજીતોમાં નહિ; અને એ હતું તેથીજ અપાર આક્રોશમાં તેઓ ટકી રહ્યા, ને ગભરાયા વિના જૂઠી શક્યા.

એથીજ પંતબનો પ્રયત્ન ધૂળ મળવા છતાં ચે બળવાનો અગ્નિ હોલવાયો નહિ. નીચ વિધાસલાતક્તાને કળે પંતબમાં બસેા ધરપકડો થવા પામી. જાણે પંતબમાં તે બળવાતું વૃક્ષ મૂળમાંથી છેદાઈ ગયું. જેઓ શિરને સાટે સધળી રમત રમી રહ્યા હતા તે કેદી બન્યા,—જીવતા મૃત્યુ. તેમની રમત બળતી આજ સાથે હતી, એ સાબીત ચર્ચ થકયું. આજના અમારા સાથી કાલે પોલિસના બંદી થઈ રહ્યા. બીજા કેટલા આજના શ્રદ્ધાળુઓ કાલે શ્રદ્ધા ખોઈ છુદ્ધ સ્વાર્થોમાં રચીપચીને દુન્યવી બન્યા. બધાં મથકો ઉઘાડા પડી ગયા. લાહોરમાં ચકલે ચકલે ને ચેરીએ ચેરીએ જાતી ને પકડા-પકડીની જુમે પડવા માંડી. કોઈક સ્થળે ભોગ્ગ, કોઈક સ્થળે રિવોલ્વર, તે બીજે ક્યાંક કારત્સો મળી આવ્યાં.

રાસબિહારીનો બ્યાં સુકામ હતો, તે સ્થાન જે ચાર ખાસ પોલીસો માણસો સિવાય કોઈ જાણતું ન હતું. એટલે

તેમને બહુ ભય ન હતો, પણ વખત સતત બદલાયા કરે છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા કળાતી નથી. ફરી પાછી બળવા માટે નવે-સરથી તૈયારીઓ થવા માંડી. ત્રણ શીખોને લાહોરની બહાર મોકલી આપવાનું હતું. એ કિસ્સો હવે સાંભળો.

ટાંગો ભાડે કરીને આ ત્રણ શીખ બંધુઓ ઉપજ્યા. એક ઠાણે રસ્તાના વાંક આગળ પોલિસે ટાંગો અટકાવ્યો—એણે તો અંદર શીખો છે. તે વેળા શીખ માત્ર સરકારનો શત્રુ લેખાતો ને તેની જડતી લેવાતી.

હવાલદારે કહ્યું: “તમારે થાણે આવવું પડશે.”

“કેમ વાર?”

“તમારું નામકામ લખાવો. પૂરતી ખાતરી આપશે એટલે જવા દઈશું.”

શીખો જરા ગભરાયા. તેમની પાસે રિવોલ્વર હતી. વળી તેઓ પોલિસને કંઈ ખાતરીદાયક ઉત્તર આપી શકે તેમ હતુંજ નહિ. થાણે જવું—એ તો નાહક ખટપટ, છેવટે જેલજ મળવાની. યા અટલા! જે બને તે ખડું! ભાગ્યનો પાસો નાંખ્યો. રિવોલ્વરના બાર થયા ને પોલિસમાંના કેટલાક ધાયલ થઈ પડ્યા. એક નાકો. બીજાને રસ્તે ચાલનારા કોઈ બકા મુસદ્દાને પકડી રાખ્યો. ત્રીજો પોલિસે કબજો કર્યો. આમ ફેજ થયો.

મુસદ્દાને જેને પકડેલો એનું નામ જગતસિંહ. એ વિશાળકાય મહાવીર કદિ બલાવાનો નથી. પોલિસને નસી-હુત આપી ભાગી જઈ શાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે અને નિરાંતભાવે

તે એક જાહેર નળમાંથી પાણી પી મેહાં લૂછતો હતો. ત્યાં સો પાછળથી ફદ્દો મારી પેલા મુસલમાને તેને એવો તો જકડ્યો, કે તેનાથી આમ, કે તેમ, જરા ચસાયું નહિ ને પડી ગયો.

છેવટે એને ફાંસી મળી.

આમ ને આમ રાસબિહારીના જમણા હાથ જેવા કે-ટલાયે વિદ્યાસુ લોકોની દુર્દશા થઈ પડી. હવે લાહોરમાં તેનેયે ઠાનો આશરો ? તેની મદદમાં ફક્ત કેટલાક દુધમલ બાળકો જેવા શીખ જીવાનિયાઓ હવે બાકી હતા—બાકી બધું ચે લાંગી પડ્યું હતું !

અપાર અસુદ્રમાં જાણે સુકાન વિનાની હોડી આમતેમ વહી રહે તેવી એની સ્થિતિ હતી. જે પોલિસ સિપાઈ, મૂઝા કે ધાયલ થયા તે ચે હિંદવાસી હતા, જે પકડયા ને ફાંસીએ ચઢ્યા કે જેલમાં સડવા ગયા તે પણ હિંદવાસી હતા અને આ બંનેમાં મ હોમાંહે કોયે દ્રેષ કે વેરભાવ નહોતો.

કંઈક પહેલાં મુસલમાનોમાયે બળવાની બાજુએ ર-આવા માંડી હતી. આગળ આ મુસ્લીમ ભગૃતિ વિષે 'લ'બાજુ વિવેચન કરવું પડવાનું છે તેથી અહિં એટલુંજ જણાવવાથી ચાલી રહેશે કે તુર્કી ઇટાલીયન યુદ્ધથી હિં-દના મુસલમાનોમા એક નવીજ ભતના 'ચેતનનો' સંસાર થયો હતો. પરંતુ જે વેળાની વાત હું અહિં રજુ કરું છું તેજ વખતે મુસ્લીમ મંડળ સાથે અમારા મંડળનું જોડાણ થયું હતું. [એમની સાથે, મસલત કરી રાસબિહારીએ નક્કી

કર્યું કે પહેલાં કાપુલ જઈને આશરો લેવો અને ત્યાં ઠરી
કામ થઈને ત્યાંથીજ હિંદની બળવાબાજીને બરાબર ગોઠવવી.
એક મૌલવી પાસે કલમા પઢવાનું તેઓ શીખી ગયા, જેથી
કાપુલ શુદ્ધ મુસલમાન તરીકે ખુશીથી ચાલ્યા જવાય. થોડાક
શીખ આગેવાનો પણ રાસબિહારીની સાથે જવાના હતા.
બધુંયે નક્કી થઈ ગયું હતું અને મુસાફરી કરવાની બધી
તૈયારી થઈ હતી એટલામાં તો એક દિવસ બપોરે બે વાગે
રાસબિહારી અચાનક બોલી ઉઠ્યા: ના ભાઈ, કાપુલ આપણે
નથી જવું. મને થયાં કરે છે કે આ વેળા કાપુલની કિશામાં
જવાથી જરૂર કંઈક આશંકા આવી પડશે ને વળી ખીજ
બાજુ સાહારમાં તો એક ઘડી પણ વધારે રહેવાય એવું
છેજ નહિ, કેમકે અહિં પણ ઢીલ થઈ ગઈ તો નક્કી ફસાઈ
પડવાના છીએ.

રાસબિહારી હૃદયમાં જે હિંમત આવી પડે તેનાથી વિરુદ્ધ
કદિ ન પડે. એટલે એજ વખતે નક્કી કરી નાંખ્યું કે રાતની
ગાડીમાં કાશી તરફ રવાના થઈ જવું. કાશીના બે જુવાન
એ વેળા એમની સંગાથે હતા. એકનું નામ વિનાયકરાવ
કાપલે. એ મરાઠો હતો, પણ ઘણા દિવસ કાશીમાં વસેલો.
ખીજ જુવાનનું નામ આપણે 'ગંગારામ' રાખીશું તો
ચાલશે. (એ ઘણાં દિવસ સુધી નાસભાગમાં રહેલો) રાસબિ-
હારી અને વિનાયકરાવ રાતના આઠ વાગ્યાની ગાડી પર
રવાના થયા. એમ કર્યું હતું કે ગંગારામે થોડાક શીખ
નેતાઓને સાથે લઈને બેએક દિવસ પછી કાશી આવવું.

કરતારસિંહ, હરનામસિંહ અને બીજા થોડાક શીખ આગેવાનો એ કાબુલ જવું નક્કી કર્યું.

રાસબિહારી જે મકાનમાં રહેતા એ મકાન સાથી સલામત હતું કેમકે એની ભાળ ઘણા માણસોને નહોતી ને વળી પોતે જે મકાનોમાં જુદા જુદા લોકોની સાથે મુલાકાત મેળાપ કરતા તે સૌ મકાનો સાથે આ ગાળામાં થયો સંપર્ક ન રખાવો જોઈએ એવી રાસબિહારીની ખાસ ભલામણ હતી. એમ છતા ગંગારામે રાસબિહારીને શેશન પર પહોંચાડા પાછા ફરતી વેળા એ જુના મકાનમાં ઠોકીઉં કરવું—એવી ઈચ્છાથી કે કંઈ વાધોવચકો ન પડે તેમ હોય તો પોતાના ઘણાક કપડાં ત્યાં પડેલા તે ત્યાંથી લઈ જવા પરંતુ પોલીસે પહેલેથીજ આ બધા મકાનોની ચોમેર પોતાના માણસો ફરતા રાખેલા હતા. ગંગારામે એ મકાનની પાસે જઈ ઠોકીઉં કરવાનો પ્રયાસ કરતાજ પોલીસે તેને ગીરફતાર કર્યો.

પકડાયા પછી થોડાક દિવસમાં ગંગારામે પોલીસ પાસે ઘણીક વારો કબુલ કરી લીધી એના એ ખુલાસાથી જે ઘરમાં છેલ્લી વાર રાસબિહારીએ આશરો લીધેલો તેની ભાળ પણ પોલીસને મળી ગઈ તેની જડતી લેતાં પોલીસને એમના હાથના લખેલા બે કાગળ પણ મળી ગયા. આ પહેલા જેમણે ખુલાસા આપેલા તેમની પાસેથી પોલીસને એટલી વાત તો મળી ગયેલી કે રાસબિહારી ફરી પંજાબ ગયા હતા અને લાહોરમાં પણ રહેલા ગંગારામને પકડ્યા પછી તો તેમણે એ વાત પણ બહુ લીધી હતી કે લય-

કર ધરપકડના ગાળામાં પણ રાસબિહારી લાહોરમાં જ હતા. પોલીસને એ પણ જણાયું કે રાસબિહારી કાશીથી આવ્યા હતા તે પાછા કાશી આવ્યા ગયા હતા.

મોતાના જડખામાંથી પણ આ પ્રમાણે રાસબિહારી ઘણીકવાર બચ્યા હતા. બહુજ આગળની વાત છે. એક ખીજી વેળા રાસબિહારી લાહોરમાં આવેલા. તે વેળા સુધી એઓ દહેરાદુનમાં નોકરી કરતા હતા ને થોડા દહાડાની રજા લીધી હતી, તેમાં દિલ્હી થઈ લાહોર તરફના મંડળનું કામ-કાજ જોવા માટે આવેલા. આ બાબુ દિલ્હીમાં જડતીઓ લેવાનું ને ધરપકડોનું કામ ચડ્યું થઈ ગયું. રાસબિહારીને એ વિષે કશી ખબર નહોતી. દિલ્હીની જડતીઓને પરિણામે પોલીસને દીનાનાથ નામના લાહોરી જુવાનનું સરનામું મળ્યું ને એક માણસના ઘરમાંથી રાસબિહારીની ટુંક અને કપડાલતા વગેરે પણ મળી ગયું. પરંતુ લાહોરમાં રાસબિહારી પોતે નક્કી કંઈ જગાએ છે તેની ગધ સરખી પોલીસને કાને જઈ શકી નહિ. પણ દીનાનાથનું ઠંકાણું મળી ગયું હતું એટલે તેને પકડી લોધે. તોયે રાસબિહારી લાહોરમાં જ હતા. દીનાનાથ જે દિવસે પકડાયો તેને બીજે દિવસે સાંજે ડી. એ. વી. કોલેજ બોરડીગના એક વિદ્યાર્થીએ રાસબિહારીની પાત્રે જઈ તેને દીનાનાથના પકડાવાની ખબર આપી. ત્યાં સુધી એમને એ લાજ નહોતી મળી. સૌની સલાહથી ઠંકું કે એજ રાત્રે રાસબિહારીએ લાહોર તજ દેવું. તે દિલ્હી ઉપડી ગયા. આ પ્રમાણે સલાહ મસ-

લત કરવામા મોડી રાત વીતી ગયાથી પેલો વિદ્યાર્થી બોર ડીંગમા પાછો ન ફર્યો ને ત્યાજ સ્વપ્ન રહ્યો. ચુવારે તો પોલીસે મકાનને ઘેરો ઘાવ્યો અને એ ત્રણેક બુવાનિયાઓ પકડાયા. પણ રાસબિહારી તો છટકી જ ન્યા દીનાનાથ પકડાયો. તે પછી બીજે દિવસે રાત્રે તેણે પોતાની બધી વાત કબુલી લીધી એણે જો આગવે દહાડે કબુલાત આપી દીધી હોત તો રાસબિહારી પણ પોલીસના પબ્લમા આવી ગયા હોત.

બીજી બાજુ દિંદી આવી રાસબિહારી અમીરચંદના મકાન તરફ જવાનાજ હતા ત્યાં તો રસ્તામા યાણા પાસે એમણે અમીરચંદના મકાનવાળા નોકરને ક્યાક જતો દીઠા. મનમા સહેજ શક પેઠા ને તેથી નોકરને બોલાવીને પ્રશ્ન અમીરચંદ ક્યા છે ? નોકરે શેઠના મિત્રને પિછાન્યા અને તરત ગભરાટમા બોલી ઉઠ્યો. બાબુજી, અમારા મકાને ન જશે. શેઠને પોલીસ પકડી ગઈ છે ને હું તેમને માટે પોલીસ યાણા પર ખાણું લઈ ગઈ છું !

રાસબિહારી પાસે કબજતા જવાય એટલી ટિકીટ લેવા નાજ પૈસા હતા ફરીથી સ્ટેશને જઈ એકદમ અન્દ્રનગર આવ્યા ગયા એ દિવસથી રાસબિહારીનો અસાતવાસ શરૂ થાય છે તે દિવસથી ‘આ પકડાયો તે પકડાયો’ થવાથી તેઓ ક્યાના ક્યા ફર્યા કરતા તે જણાતું નહિ આ પ્રમાણે વાર-વાર વિપત્તિમા પડવા છતાં તેમથી છટકી છટકી તેઓ વળો પાછા કઈને કઈ આફતમા પડ્યાજ કરતા.

(૨)

કાશી વિભાગની કહાણી (૧)

કાશીમાં બેઠાં બેઠાં ચમને પંનખની દુર્દશાની કશીજ ખબર પડી નહતી. તો એ ઘણા દિવસ સુધી પંનખની કશી ખબર ન મળવાથી અમે ફિકર કરવા લાગ્યા. રાત્રિ બિહારી પહેલવહેલા પંનખ ગયા ત્યારે કહી ગયા હતા કે તુરતજ હું પંનખથી શીખ કાર્યકરોને મોકલી આપીશ. કેમકે શીખોની પલટણમાં કરવાનું પ્રચારકાર્ય શીખને જ હાથે થાય તો ખૂબ ફળદાયી નીવડશે. પંનખથી જ્યારે કર- તારસિંહ એક વાર કાશી આવેલા ત્યારે એમણે પણ કહેલું કે રાસુદા સત્વર કેટલાક શીખો અહિં મોકલવા હજી છે. ત્યાં સુધી કાનપુર લખનૌ ફૈનખાદ (અયોધ્યા) વગેરે શહે- રોમાં અમારા માણસો ગયા નહોતા. બળવે નક્કી ગરુ ક્યારે થશે એ બાતગી લઈ એક માણસ અમારી પાસે આવેલો, એટલુંજ. તે પછી પંનખના કથા સમાચાર મળ્યા નહોતા. પંનખથી થોડા માણસો સીધા ફૈનખાદ આવેલા ખરાં, અને કાનપુર તથા લખનૌમાં પણ જુદે જુદે વખતે પંનખથીજ માણસ મોકલાયલા. બીજી બાજુ અમે લોકો કાશીની લરકરી છાવણીમાં આવવા જવા લાગ્યા. ૨૧ મી

ફેબ્રુવારી ૧૯૧૫ ને રવિવારે બળવો શરૂ કરવાની વાત હતી ને અમે ઠેઠ શનિવારની રાત સુધી તો કાશીની છાવણીમાં આવતા ચાલુ રાખેલી. બીજી બાજુ પબ્લિકમા બળવાની તારીખ ૨૧ મીથી ફેરવીને ૧૯ મી કરી દેવામાં આવેલી તેની અમને કશી ખબર ના મળે. શનિવારે રાત્રે પણ કાશીની પલટણના હુલાલદાર નાયબ હુલાલદાર વગેરેએ અમને હુકમ આપેલી કે બળવો શરૂ થતાજ તેઓ નક્કી બળવામંડળને પોતાનો સાથ દેશે.

પરંતુ એ વેળા ઠેટલાક વિચારે અમે માનસિક ઘડમઘડ અનુભવી રહેલા અમે વિચારતા હતા કે અમે તો ઇંગ્લેન્ડની સામે બળવાનો ઝુલો ઉઠાવવા નીકળ્યા છીએ તો ત્યારે બળવો ખરેખર શરૂ થઈ જશે ત્યારે અમારા કુટુંબકબીલાને ક્યાં ને કેવી સ્થિતિમાં રાખીશું? બળવો શરૂ થતાજ બળવામંડળને દિલ્હી લઈ જઈ ત્યાંના બીજા મંડળ સાથે ભેળવી દેવું પડશે. એ દશામાં એ ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર કાશી પરજ હુમલો કરે તો અમારા કુટુંબકબીલાનું શું થાય? આ વિચારે મારા મનમાં જે તે અકામલ નહોતી થઈ.

બળવો ખરેખર શરૂ થયા પછી પલટણના સિપાઈઓ અને ચહેરના મવાલી ગુંડાઓને કાણુમાં રાખવાનું કામ કેવું મુશ્કેલ ને વિપરીત હતું એ અમે જલ્દયા નહોતા. બળવાના ગાળામાં એકઠો હજારો કુટુંબોનું ભડુંભડું થાય એની જવાબદારી પણ અમારા લોકોના માથા પરજ હતી એ વાત કદી અમારા ધ્યાન બહાર ગઈ નથી. પણ બળવો

કરવાનોજ હતો એટલે પછી એ કોયડાઓ ગમે તેવા મુશ્કેલ હોય તોયે શું? અમારે કોઈ પણ રીતે તેનું સમાધાન કરી લેવાનું હતુંજ.

એક બીજો વિચાર પણ અમને અકળાવતો હતો. અમે એ વિચારતા હતા કે જો બીજા સ્થાનોમાં બળવો શરૂ થઈ જાય અને અમારે ત્યાં ન થાય તો પોલીસની કૃપાદષ્ટિમાં અત્યાર પૂર્વેજ સખડાઈ ગયેલા એવા અમે—કેવી ભારે વિપદમાં આવી પડીશું; અને બીજો સ્થળે બળવો શરૂ થયો કે નહિ તેની ખબર પણ કેમ પડે? એ દશામાં બીજા કેન્દ્રોની વાત પાકે પાચે જાણ્યા શિવાય કાશીની પલટણને ખડી કરી દેવાનું ઠીક થઈ પડશે કે કેમ એ બહુ વિચારવા છતાંયે અમે નકકી નહોતા કરી શક્યા. અમે જાણતા હતા કે કાશીમાં અમારું મંડળ ઠીક ભેરાવર હતું ને તેથી કાશીની ઇંગ્રેજ છાવણી પર હુમલો કરી શકાય તેમ હતું. એ દશામાં દેશી પલટણને પણ કોઈ એકાદ પક્ષ લેવો તો પડેજ અને તેમાં તેઓ અમારી બાળુજ લેશે એવી અમારી ખાતરી હતી. એ રીતે અમે જાણતા હતા કે ધારીએ તો કાશીમાંયે બળવાનું મંડાણ કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ બીજા સ્થળોની ખાતરી જાણ્યા વિના—ખાસ કરીને પંતળની માહિતી મળ્યા શિવાય કશું કરવાની હિંમત નહોતી ચતી. કદાચ અમારી પાસે પૂરતા હથિયાર એજાનર હોત તો વળી સહેજસાજ હિંમત થાત. પણ એમ નહોતું. આવા બધા સંજોગોને લઈને અમે નકકી કરેલું કે રેલ્વે સ્ટેશન તથા તાર ઓફીસ

આગળ તપાસ રાખ્યા કરવી કે પબ્લિશી આવતા તારે સંબંધે કંઈ ભાગફેડ થઈ છે ? કેમકે બળવો શરૂ કરતાં પહેલાં ચોતરફ તાર કાપી નાંખવાની સંતકસ તો કરેલીજ હતી. રેશન પર આગગાડીઓની આવજામાં પણ ગોટાળો થશે એવી અમને આશા હતી.

અમે નક્કી કર્યું હતું કે આવી રીતે બીજા કંઈકોની માહિતી મળ્યા પછી જ કાશીની ઇંગ્લિશ ટુકડીઓ પર હુમલો કરવો અને રાતને વખતે મોટા મોટા ઇંગ્લિશ આગેવાનોને જેલમાં નાખી જેલના કેદીઓને છૂટા કરી દેવા. અમે ધાર્યું હતું કે આવી રીતે અમારી મદદથી છૂટેલા કેદીઓ અમને જરૂર સાથ દેશે. અત્યાર સુધી અમે જેલ તરફ ગયા નહોતા એટલે ત્યાંની અવસ્થા શી છે તે બિંદુબલ મળ્યું નહોતું. પછીથી અમને માલમ પડ્યું કે એ અમારી ગણતરી કેવી ખોટી ને વગર સમજી હતી એ મમે તેમ પણ અમારી મતલબ એ હતી કે રાત્રે દારૂગોળો અને ખજાનો હાથ કરી થોડા માણસને અલાહાબાદ તથા ફાનાપુર બંધવાના સમાચાર સાથે મોકલી દેવા અને મુવારે જાહેર સભામાં પ્રગટને બોલાવી શહેરના માલદાર વર્ગ પાસે ધનની મદદ લઈ શહેરના જુવાનોને વોલન્ટીયર બનવાની વિનંતિ કરવી. એ વેળા કાશીમાં અમારા જંગાળી લોકોની કેટલીક પ્રગટ મંડળીઓ—મમિતિઓ હતી. કાશીમાં જેટલા ભણેલા છોકરાઓ હતા તે બધા એના સભ્ય હતા. આવી મંડળીઓના મળોની સંખ્યા કમમાં કમ ૨૫૦ હતી. એટલું જ નહિ પણ એ

સર્વે લખવાવાંચવામાં રવજાવચારિત્ર્યમાં તેમજ શારીરિક સામર્થ્યમાં કાશીની ળંગાળી વસ્તીના એક ગૌરવ સમાહુતા. એ કારણથી કાશીની લણેલી ગણેલી વસ્તી એમના તરફ ઘણો ભાવ રાખતી. કોલેજના પ્રોફેસરો, શાળામાં માસ્તરો મોટા મોટા વૈદ ડાક્ટરો, મ્યુ. કમિશનર—બધા ળંગાળી હતા અને એમનો કોઈ ને કોઈ સગો આવી સમિતિમાં મેમ્બર ખરોજ. જુદા જુદા તહેવારો અને મેળાઓમાં કાશીમાં આજ સમિતિઓના સભ્યો જાત્રાળુઓના આવવા જવાની અને તેમના ભોજન સ્નાનાદિની વ્યવસ્થા એવી સરસ રાખતા કે સૌ અત્યંતીજ પામે આ સમિતિઓ દ્વારા ખાનદાન કુળની વિધવાઓને તેમની મુશ્કેલીઓમાં સહાય કરવામાં આવતી, ને એવી રાગોના સમયમાં પણ ઘેરેઘેર ફરી સભ્યો માઢાઓની સારી પેઠે માવજત કરતા. કાશીના ગરીબ નિશાળીયાઓને લણવા ગણવા માટે આજ સમિતિઓના સભ્યો નિશાળો ખોલી ચલાવતા. એ પ્રમાણે આ સમિતિઓનું વજન બહુ પડતું. તેથી અમે નકકી ક્યું હતું કે બળવાના ગાળામાં કાશીમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા રાખવાનો ભાર આજ કમિટીઓના સભ્યો પર નાખવો. એ કમિટીઓના સભ્યો અમારી ગુસ્સ મંડળીમાં કોઈપણ પ્રકારે સામેલ નહોતા, એમ છતાં તેમનામાં સ્વદેશ ભક્તિ કે સંગઠન શક્તિ ઓછી નહતી. આ પ્રમાણે જાહેર રીતે સાહિત્ય ને ઇતિહાસની ચર્ચા કરનારા અને નિત્ય નિયમિત વ્યાયામના અભ્યાસી એવા આ જુવાનો

શહેરમાં શાંતિ બાળવાનો ભાર ઉઠાવવા માટે મૈત્રી વધારે લાયક હતા. અમને આશા હતી કે બળવો શરૂ થતાં જ આમાંથી તથા શહેરના બીજા હિંદુસ્થાની યુવકોમાંથી જોઈએ તેટલા સ્વેચ્છા સેવકો મળી રહેશે, તેઓ બળવામાં ખંતથી મદદ કરશે. વળી કાગીની સ્થાનિક વ્યવસ્થા માટે કાશીમાં જ રહી બાકી એવા પશુ ઘણાક મળી રહેશે. એ વેળા કલ્પનાની આંખોથી માનસદૃષ્ટિમાં હાથમાં ગોળીબરી પિસ્તોલ ને કમ્બરે ઝૂલતા કૃપાણુવાળા સ્વયંસેવકોને કાશીની શેરીમાં ભટકતા અમે નીરખતા ત્યારે છાતી ગર્વથી ગજ ગજ કુલતી. અમે નકકી કરેલું કે અમારા સંઘના માથોદારો (બળવાનો)ના કુટુંબ કબીલાઓને કાશીમાં કેઈ એકજ ઠેકાણે રહેવાનો બંદોબસ્ત કરી રાખવો અને અમારા આ સ્વયંસેવકો જેમ કાશી સમન્તની શાંતિ બાળવે તેમજ અમારા કુટુંબ કબીલાની તરફ પણ ધ્યાન રાખે એવું કરવું.

એટલું પણ બાજુતા હતા કે બળવો શરૂ થયા કેડે સિપાઈઓ બ્યારે બાજુશે કે હથિયાર ઓગતર બધા તેમનીજ પાસે છે અને તેમની મદદ શિવ ય દેગ કેવળ નિરાધાર છે ત્યારે તેઓ કુદરતી સ્વભાવ અનુસાર સ્વેચ્છાથી બની જવાળ શિવાય ન રહે. પરંતુ બીજી બાજુ અમે એ પણ વિચારી જોયું કે એકવાર બળવામાં સાથ દીધા પછી જ્યાં સુધી કંઈ ફેંસલો નહિ થાય ત્યાં સુધી એ સિપાઈઓ શાંત પણ નહિ રહી શકે અને તેથી પોતાના સ્વાસ્થ્ય ખાતર સુદ્ધાં એમને બળવો સફળ કરવા તરફ ધ્યાન આપવું પડશે અને

એ દૃષ્ટિથી તેમને દેશના મુશિક્ષિત અને દલ વિપ્લવનેતાઓને તામે રહેવાનું ગમશે પણ ખરુંજ. એ ઉપરાંત દારૂ ગોળો હાથમાં આવી જતાંજ જેમ બને તેમ જલદી અમે અમારા આદમીઓને હથિયારબધ કરી નાખીએજ એટલે અમે પણ છેક ખીનહથિયાર નહિ રહીએ

યુદ્ધનીર્તિથી અમે બિસ્ફુલ અભાવવા હતા. એ દિશામાં જેટલો કેળવણીની ગોઠવણ કરવી જોઈએ તેટલી અમે કરી શક્યા નહતા કેમકે જર્મન યુદ્ધ આટલું જલદી સળગી ઉઠશે એવો અમને ખ્યાલ નહતો. રાસબિહારી પંખખ ગયા પછી મેં ને મારા મિત્ર વિનાયકરાવ કાપડેએ ધર્મિણ જ્ઞાનકોશ (સાષ્ટકોશીડીયા) માંથી ‘ચૂટેલ અને વોરફેર’—યુદ્ધનીર્તિને લગતા કેપો વાંચવાનો આરંભ કર્યો અને એના પહેલાં પણ છાપા ધોખાનિધાના આવતા એ વિષયના લેખો પણ અમે વાચવા રહેતા. એ પ્રમાણે બધી ચોપડોઓ વાચી નાખીએ તો પણ હોથિયાર સેનાપતિ તો નહિજ થવાય એમ અમે બાણતા હતા. જ્ઞાનકોશમાં પણ એમ લખેલું હતું કે યુદ્ધના ક્ષેત્રમાંજ સેનાપતિ તો તૈયાર થાય છે અને વળી ઇતિહાસમાં પણ એના દ્વાંત દીઠાં હતાં. આજકાલના જમાનામાં પણ એવા દાખલાઓનો અભાવ નથી. રૂશિયાની આસમાની સુલતાનીનો ઇતિહાસ જોવાથી પણ એ વાતના પ્રમાણ મળે છે. લલ્લે, આ તો અમે જે ક્યું તે લખી નાંખું છું. એમાંથી અમારી નાદાનીનો પરિચય પ્રજાને થતો હોય તો એ નાદાનીથી હું શરમાનો નથી.

એશન અને તાર ઓફીસની ખબર લખવાને માટે ૨૧ ફેબ્રુઆરી રવિવારને દિવસે હું સાઈકલ પર ચઢીને કારી કેન્ટોનમેન્ટના એશને આવ્યો. ને તપાસ કરી તો જણાયું કે ટ્રેન થા તાર બેમાથી ક્યાનો ગોટાળો થયો નહતો, ને બધું નિયમિત ચાલુ હતું. એ એશન પર એજ દિવસે સાંજે એ પલટણને એક હવાલદાર આવે એવી ગોઠવણ હતી. એની વાટ ભેતાં ભેતાં પ્લેટફોર્મ પર ફરતાં ફરતાં મન થયું કે હાલ છાપુ તો વાંચું. પાયોનિયર ખરીદીને જોયું તો ખલાસ! લાહોરમાં ધરપકડ શરૂ થઈ ગઈ છે. જોરી પલટણ શહેરમાં ઘોડી ને ફૂલ કરી રહી છે. અં થાંત લઘઈ જાહેર ન થઈ હોય તેમ સાવધ થઈ ડેરા તંબુ નાંખી પડી છે. હું સમજી ગયો કે બધું હથેલપાયલ થઈ ગયું છે. તરત શહેરમાં પાછો ફર્યો. હવે મનમાં અંદેશ ન રહ્યો કે આ વેળાની ગોઠવણ પણ પેડી ભોંગી છે પરંતુ બરાબર એજ દિવસે સિંગાપુરમાં ભેળવો શરૂ થયો. સિંગાપુર સાથે અમારે સીધા કચોળ સંબંધ નહતો એ ઇતિહાસ બીજા એક પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવશે. ને સિંગાપોર હિંદુસ્તાનમાંજ આવેલું હોત, તો તો આખા હિંદુસ્તાનમાંજ કંઈક ભયંકર ફેરફાર થઈ ગયો હોત એમાં શંકા નથી.

ને વેળા સેંકડો પલટણો રાજ પરદેશના મુદત્તેશમાં ભાગ લાતી હોય તે વેળા બજવો શરૂ થાય તો ચોટા ભોંગની દેશી પલટણ અમારી તરફેણમાં ફરી જોડે એવી અમારી ગણતરી નિમૂંજ કે જૂઠી ન હતી બધીજ પલટણોએ કંઈ એમને

આશાભરી હું આપી નહોતી એક તરફ એક શીખ પલ-
ટણના સિપાઈઓએ અમારા મંડળમાના એક બુવાનને મોઢે
બળવાની તારીખ પાત્રે આબ્યાની વાત સાંભળી અને તરત
જ ઉત્સાહ અને ચીવટથી રાતોરાત મુખીઓને બોલાવી એક
ખાતગી સજા ભરી ઠરાવ નક્કી કરી દીધો કે ચરૂઆત ન
કરવી, પણ સાથેસાથે બળવો ચરૂ થતા તો જરૂર નેચલેર
સાથ દેવો તેજ વેળા બીજી બાબત એક સ્થળની મુસલમાન
પુલ્ટણે તો સાફ સાફ સલાખાવી દીધું, કે તમે તે અમને
કંઈ છ મહિનાના ઠીકા બીકા સમજો છો? ઇંગ્લિશ સાથે
લડાઈ મારી એ કંઈ રમત બમત છે? તમારા પક્ષમા
કોઈ નવાબ કે કોઈ રાજા મહારાજા છે? તેમ ન હોય તો
મુઢી તમને નાણાની મઠક કોણ દેશે? એ ઉપરાત બળવો
શરૂ થતાજ વાયરલેસથી બીનતારી સરેશાઓ ચોમર
મોકલાયે ને થોડાજ દિવસમા ચારે બાબુથી લશકરો આવીને
તમારા ઉપર હુલો લાવશે તે વેળા કંઈ તમારાથી ટકી
શકાવાતુ છે? તમારા હાથમા હથિયાર જોભર દેટલા છે
તમે લડાયક તાલીમ દેટલીક લીધી છે? એ બધી વાતોનો
વિચાર કરી જોયો છે? અમે નથી ગડુ કે નથી બાળક,
આવી વાતો ફરી અમારી આગળ કહેવા ન આવશે હા,
ખરેખરો બળવો થશેજ તો તો અમે પણ દેશી ભાઈઓની
વિરુદ્ધ નહિ જઈશુ, પરંતુ જોજોને, કંઈ વળવાતુ નથી!

એ વેળા શીખ લોકોમા જેવો ઉત્સાહ ને જેવી ખત
જોયા તેવા રૂઝ પળાળના મુમલમાનો અને પડાણુમાજ

કેટલેક અંશે દીકાં છે. હિન્દની ધણીક જાતિઓની સાથે સમા-
ગમમાં આવ્યાથી એટલું હું જોઈ શક્યો છું કે શીખોના
જેવી મજબૂત, શક્તિવાન અને સાવનાશાળી ખીજ કોઈ
કોમ નથી. શીખ લોકોમાં ઘોડા સમયમાં જે કુદરતી ઉત્સા-
હ ને જાગૃતિ આવી જાય છે તે ઉત્સાહ ને જાગૃતિ ખીજ કોઈ
જાતિ નથી જતાવી શકતી.

રાસબિહારી જળવો વટી પડતાં પંજાબ તજી કાશી
તરફ જતા હતા ત્યારે ગાંડીમાં એક શીખ સિપાઈ સાથે
એને વાતચીત થઈ. સાદી સીધી વાતોમાંથી વિષય હિન્દની
આહુ અવસ્થા વિષે નીકળ્યો. તે વાતવાતમાં તે પેલો શીખ
એવો આવેશમાં આવી પડ્યો કે ગાંડીમાં ખીજ લોકો બેઠેલા
છે એ ખ્યાલ એને રહ્યો નહિ અને રાસબિહારી તથા એના
સાથીઓ ગભરાયા પણ ખરા કે આ કંઈક વાતનું વતેસર
કરી મૂકશે. પેલો તો એમ જોવી પણ પડ્યો કે “હું” દેશને
ખાતર મારો જાન પણ આપી દઈશ.” જેમ તેમ કરી મહા
મુશીબતે એની સાથેની આવી વાતચીત બંધ થઈ શકી.

એ વાતમાં ઘણા લોકો અંગાળીઓને માથે વાંક ઢાળે
છે. અંગાળીઓ પણ ખરેખર સાવનાવશ જાતિ છે પરંતુ
શીખ લોકો લાગણીના આવેશમાં જેવું ન કરવા, જેવું
કરી જોશે છે તેવું તો હિન્દની કોઈપણ જાત ન કરે. કેહેવું
અને કરવું એ બે વચ્ચે શીખો કંઈ ભેદજ નથી જોઈ શકતા.
એટલેજ માઈ સમજવું છે કે કોઈ ચોખ્ખા આગેવાન મળેથી
શીખો ન કરી શકે એવું કોઈજ કામ નથી. શીખ સમાજ

માં આજે માત્ર એકજ વાતની ઉણપ દેખાય છે તે તે ઉણપ કાઢી નાંખવા માટે શીખ પ્રજા ખૂબ જાગૃત થઈ ગઈ છે એટલે થોડા વખત પછી એ ઉણપ પણ રહેવાની નથી. દુનિયા અપાટાલેર જે પ્રગતિ કરી રહી છે તે પ્રગતિના જ્ઞાન માટે— દુનિયાની દોડમાં સાથેસાથ રહેવા માટે જે કેળવણી મળવી જોઈએ તે કેળવણી હજી શીખોમાં પ્રચાર પામી નથી, એજ એ ઉણપ. તેને દૂર કરવા માટે નાના નાના શીખ જમીનદારો પણ હવે પુષ્કળ આર્થિક મદદ દેવા લાગ્યા છે. બીજી કોઈ કોમમાં એવું દ્રષ્ટાંત નહિ જડે. આટલું છતાં શીખોમાં હજી જરા સાંકડાપણાની વૃત્તિ ખરી; તેથી એ પ્રજા પોતાને માટે જેટલું કરી શકે છે તેટલું તો શું, તેથી સોમે ભાગે પણ બીજી કોમને માટે નથી કરી શકતી. શીખ પ્રજામાંથી ઘણાક માને છે કે જો અમે જોઈતી શક્તિ ફરી પ્રાપ્ત કરી લઈએ તો વળી પાછા હિંદમાં અમારું સામ્રાજ્ય ખડું કરી શકીએ. ગમે તેમ, તેઓ પાછું સામ્રાજ્ય ખડું કરી શકે કે નહિ એ જુદી વાત છે, પણ એટલું તો નક્કી છે કે લવિબ્યમાં જો એ પ્રજામાં કેળવણીનો પ્રચાર નહિ થાય તો હિન્દના લલાટમાં અપાર દુઃખ લખાયાં છે એમાં કશો સંદેહ નથી.

ખેર, એ વાત જવા દો. પાછો મૂળ વિષય પર આવું. પંજાબની કફોડી હાલતની ખબર દારીમા અમને ટેવી રીતે માલમ પડી એ મેં જણાવ્યું. પાયોનિયરમાં એ માઠા સમાચાર વાંચી મને ભારે ઘા લાગ્યો. મને લાગવા માંડ્યું કે હાય ! અમ લાસ્તવાસીઓની કોઈ ઈચ્છા ચાર નહિ પડે

કે શું ! આપણે જે ઘાટ ગોઠવીએ તે કહિયે, પાર નહિ પડે અને ઇચ્છે તો જે કહેછે તે બરાબર કરીજ અંતાવશે ! કાણ જાણે, ભાગ્યવિધાતાની શી બાબ છે ?

હિન્દવાસીનું જીવન એ કેવળ બીજાઓને મરિનું રમકડું છે. જાણે એને પોતાને તો પોતાની કંઈજ ઇચ્છા કે મમતા નથી; ને કહાય. કંઈ હોય તો તે પાર પાડવાની નથી એનામાં શક્તિ હિંદીઓના બધા પ્રયત્નોનું પરિણામ જાણે મીઠુંજ આવવાનું ! હિંદનો ઇતિહાસજ આખો જાણે નિષ્ફળતા ને નિરાશાના ઘર પર રચાયો છે ! ને હિંદની બળવાની પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ પણ એક લેખે નિષ્ફળતાનું જ દાસ્તાન છે.

(૩)

કારી વિભાગની કંડાણી (૨)

દેવે રીયંતથી મુઝીતે હૈયે હું ઘર આંખે. રેરે કેટલાય સાથીઓ મારી વાટ જોઈને બેઠેલા. મહોલ્લે મહોલ્લે કોઈ કોઈ જીવાનેનાં જીવો પણ અમારા હુકમની વાટ જોઈ રહ્યા હતા એમને જાણવાની વાત માલમ નહોતી, પરંતુ એવું તો માલમ હતું કે કઈક એવું જોઈતું તોફાન ગાજવાનું જ જેમા જાનને જોખમે પણ અમારે કામ કરવું પડવાનું છે.

સાથીઓએ બધું સોંભાળ્યું. બળવો હોલ તો અટકી ગયો. એમ સમજ્યા. ને એમ છતાં બે ચાર દિવસ તો કંઈ કંઈ ઉત્કંઠા ને આતુરતા રહી. વગી જે યશું હતું તે છેકર અચાનક હતું કે એવિંતું હતું એમ ન, કહી શકાય, કેમકે આવી આક્રમણી કુશકાઓ દિલમાં, જોરથી ઉઠી પથ્થુ હતી ને તેથી ખાંચો નિયરવાળી ખાંચર વાંચી, બધું સૌ મુંઝા મુંઝા પથ્થુ બોલી ઉઠ્યા કે “નહોતા, કહેતા? એટલું બધું વહેલું તે કંઈ ભારતમાતૃ નસીબ ઉધડો જવાતું હતું?”

બે ત્રણ દિવસમાં તો લાહોરમાં પેલી ટાંગાવાળી ઘટના બનેલી તેની વાત છાપામાં વાચી ને ઠેટલાકે તો અમારા-માંથી વિચારમાં પડ્યા કે, એમ નાસવાવાળામાં રાસબિહારી તો નહિ હોય? કોઈ કોઈકે કહ્યું કે ના, રાસબિહારી તો નક્કી ત્યાં નહિ હોય, કેમકે એનું તો નસીબ ભારે ઉજળું છે ને તે એનું રક્ષણ સદાય ક્યાંજ કરે છે ને તેથી આવી આક્રમણમાં એ તો નજ આવી પડે એ શિવાય છાપામાં સાક્ષર ને ઘોઘાણુ લખેલું હતું કે ટાંગામાના મુસાફરો શીખજ હતા.

એમ ને એમ રાસબિહારીનું શું થયું હશે તે ધારવાં વિચારતા અમારા દિવસ જવા લાગ્યા. જેમ તેમ દિવસ-ને કલાક ને મિનિટો ગણતા અને રાસબિહારી સલામત કાથી આવી પહોંચે એવું ઝંખતા અમે દિવસો કાઢ્યા. પંજાબની માઠી હાલતની અસર કાશીના મંડળને પણ ન પહોંચે એ હરથી અમે ઠેટલાક કાર્યકર્તાઓ ઘર પર તો બિલકુલજ નહોતા રહેતા. માત્ર વચ્ચે વચ્ચે આવી ડોકીઉં કરી બાળ લઈ

જતા કે પોલીસની ધામધુમ વધે છે કે ઘટે છે. એ વેળા પશુ ઘર પર પોલીસનો પહેરો સારી પેઠે હતો. એની આંખોમાં ધુળ નાંખીને અમારે બધું કામ કરવું પડતું. કાશીમાં અમે એ પ્રમાણે વખત ગાળવા લાગ્યા.

ખીજી બાજુ પંજાબથી કરતારસિંહ અને હરનામસિંહ કાબુલ તરફ રવાના થયા. રસ્તામાં ઠાણે જાણે એમને શું ઉગી આવ્યું તે વળી પાછા સિપાઈઓમાં બળવાનો પ્રચાર કરવાના ઇરાદાથી છાવણીમાં ધુમી ગયા. એજ વેળા ઠામઠામ સિપાઈઓની ધરપકડો કરવાનું શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. એ કારણથી કુદરતી રીતે એ લોકોમાં ગલરામણની વૃત્તિ રહેતી જ હતી. એ સંજોગોમાં એમની વચ્ચે આવે! ઉપદેશ કંવા જવાનું કરતારસિંહ અને હરનામસિંહને માટે કહાપણ ભરેલું ન હતું. પરિણામે સિપાઈઓએજ કરતારસિંહ તથા હરનામસિંહને પકડાવી દીધા. તેમને લાહોર આણ્યા. જંજીરોમાં જકડાયેલા કરતારસિંહના વદન પર વીરત્વનું એવું નૂર બળકેતું કે એને જોઈને જામે તેવા હુશમન પશુ એના પર ફિદા થઈ જતા. લાઈપગમાનંદજીએ પોતાની “આપ વીતી” માં એ દર્શવું ભારે મર્મલેદક લાખામાં વર્ણન કર્યું છે. હિંચા દરજ્જાના ઇશિજ અમલદારો પશુ વીરને છાજતું માન આપવાનું નથી ચૂકતા. પાછલા બળવાઓની કહાણીઓ પર નજર નાખીએ એટલે એટલું તો લાગેજ છે કે ઇશિજ અધિકારીઓ ઘણીવાર હુશમન બળવાખોરોના ચરાતન તથા ખીજા અંગુણો પર ફિદા થતા.

એવામાં અચાનક એક દિવસ સાંભળ્યું કે રામુદા કાશી આવી ગયા. એમની સાથે મુલાકાત થતાંજ પંજગણી હકીકત બધી સમજાઈ ગઈ. એક તો પંજગણી ખબરે બંગાળામાં પહોંચાઈવાની ખાસ જરૂર હતી અને બીજું તો મારે કાશીમાં હવે લાંબો કાળ રહેવું સલામત પણ નહોતું તેથી દાદાએ એકદમ મને કાશીમાંથી ચાલ્યા જવા ફરમાવ્યું. અમારો એવો નિયમ હતો કે કોઈ પણ સ્થળે ધરપકડ શરૂ થતાંજ અમારી પહેલાંની ગોઠવણો બધીયે ઉત્તટપાલટ કરી દેતા કેમકે માણસના હૃદયનો ભરોસો શો ?—માણસ પોતે પોતાને પણ પૂરો પિછાની નથી શકતો એ અમે જાણતા ને તેથી કોઈક પણ પકડાયું કે તુરતજ અમે સાવધ થઈ જતા.

એ વેળા કાશીમાં પોલિસોની પ્રેમદષ્ટિ (I) એટલી બધી ગહન થવા લાગી હતી કે કોઈ પણ નવો બંગાળી પોલીસની નજર ચૂકાવીને કાશીમાં નહોતો આવી શકતો. બંગાળી વસતીવાળા દરેક મહોલ્લામાં પોલીસ ઘેરેઘેર જઈ ભાળ કાઢતી હતી કે કોઈક નવો બંગાળી આવ્યો તો નથી ? ચન્દ્રનગર અને બંગાળામાં રાસબિહારીને પિછાનવાવાળા ધૂપી પોલિસનાં જેટલાં માણસો હતાં એ બધાયને કાશીના જુદા જુદા સ્ટેશન પર ઘોડીયાતો તરીકે બેસાડી દેવામાં આવ્યા હતા. ઘોડીસે કલાક ખડો ને ખડો પહેરો રહેતો. એ ઉપરાંત કાશીમાં જે લોકો પોલિસની નજરમાં બેઠી ગયલા હતા તેમના પર રાખી શકાય તેટલો કડક પહેરો રાખવામાં પોલિસ

જરાય ન્યૂનતા નહોતી રાખતી. કોઈ પણ બંગાળી કાશીમાં આવતાજ એવું નામકામ ધંધાધોધો પોલિમ લખી લેતી અને પછી એને ઘેર જઈ બરાબર તપાસ કરી નેતી કે એ વિગતો સાચી છે કે નહિ. એવી રીતે પોલિસ કાશીમાં રાસનિહારીને મોટે ટાપોને બેઠી હતી અને એ ભયંકર અવસ્થામાં પણ રાસનિહારી સહીસલામત કાશીમાં આવી પહોંચેલા.

અમે કેટલાક તો પહેલેથીજ સાવધ હતાં એટલે કે બહુજ થોડો વખત ઘેર ગાળતા. ને જ્યાં ઝાઝો વખત ગાળતા તે સ્થળ માત્ર મંડળના આઠમીઓ શિવાય કોઈને માલમ નહોતું. વળી રાસુદા જાતે ઘેરઘેર જઈ રાતના અમારી ભાળ કાઢતા. કેમકે એમને કાશીમાં કોઈ ઝાઝું ઓળખતું નહતું. કાશીમાં અમારું મંડળ સાફ અમેકું હતું એટલે રાસનિહારી આવા સંજોગોમાં પણ કાશીમાં એક મહિનાથી વધારે અનાયાસે રહી શક્યા હતા. રાસનિહારીને પકડવા મોટે, બ્રિટીશ સરકારે કમ્બર કસી ને કાશીના મંડળને બચાવી લેવા રાસનિહારીએ કમ્બર કસી. કાશીના જીવાનિયાઓ ગુપચુપ ઘેર બેઠા ને રાસનિહારી ઘેરઘેર જઈ પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. કોને કઈ રીતે કાશીની બહાર મોકલાવી આપવો એનો ઘાટ પ્રત્યેક જીવાનને ઘેર જઈને રાસનિહારી રોજ ચોક્કસ ઘડતા. સૌથી પહેલો હું કાશી તણ ગયો. પછી એક બીજા મિત્રે બહારનો રસ્તો લીધો. એવી રીતે ધીમે ધીમે ઘણા માણસો કાશીમાંથી ખસી બંગાળામાં

આવી મંયા. તે એજ પ્રોત્તનો રહેલો. હતા. તેઓ પોતાના
સહુરો છોડી બીજે બીજે સ્થળે રહેવા આદ્યો ગયા, હાખલા
તરીકે કાશીવાળા લખનો. ગયા ને લખનોવાળા કાશી આવ્યા.

હું મંગાળે આવ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં મારાવાળા
કાશીના મકાનની જડતી લેવાઈ અને થોડાજ દિવસ પછી
કાશીના એક બીજા ભુવાનિયોના મકાનની પણ જડતી લેવાઈ.
એ ભુવાને એ વેળા કાશીમાંજ હતો. પછે પોતાને ઘર રહેતો
નહોતો. બપોરે ત્રણ વાગે પોલીસે મકાનને વેરી લીધું. પછે
બીજા હેઠાડાની સુધાર સુધીમાં કંઈ ન વળવાથી નિરાશ
થઈને થોડી ઉઠાવી લીધી. પેલા ભુવાનને રાસબિઠારી દ્વારા
ખબર મળી કે પોતાના મકાનની જડતી લેવાઈ. થોડા દિવસ
કેડે વિનાયકરાવ કાપડેના ઘરની પણ જડતી લેવાઈ. વિના-
યક એ વેળા ગંગાસ્નાન કરીને પાછો આવતો હતો. એ
રહેતો ભાડાને મકાને, પણ જમતો પોતાનેજ મકાને. મકા-
નની પાસે આવતાંજ વિનાયકે સાબરું કે ઘણાક ગોરાઓ
પોતાને મકાને પોતાની વાટ જોઈ રહ્યા છે. ખબર સાંભળતાં
જ વિનાયક ગેભ થઈ ગયા, ને પોલીસને એનો કથાય પંતો
ના મળ્યો. એજ વેળા રાસબિઠારી પણ કાશીમાંજ રહ્યા.

એ વેળા સરકારપક્ષના સોફી વિધિતિ ખાસ અદાલત
(સ્પેશીયલ ટીબ્યુનલ) માં આ બધી વાતોનું વિવેચન કરી
રહો હતો, તે વેળા અદાલતના જજ પણ આખો ફાડી
વિભૂતિની સાથે તાકી રહ્યા અને થોડા વખત સુધી નોંધે
પણ કરવાનું બીસરી ગયા. સરકારી વકીલ ને અમારા વકીલ

બારીસ્ટરો વગેરે પણ એવાજ અચંબા અને આશ્ચર્યથી મુંઝામંતર જેવા બની જઈ રાસબિહારીના અદ્ભુત કામોની કહાણી સાંભળવામાં એકતાર થઈ ગયા. માત્ર વચમાં વચમાં કોઈકે કોઈકે અમારા તરફ નોંધને ધીમે સાહે બોલી ઉઠતા હું ! એટલી બધી રાસબિહારીની હિમત !

અમે પણ એ વેળા આનંદ ને ગર્વથી ગદ્ગદ થઈ જતા. એકવાર વિભૂતિના વદન તરફ નોંધ એ શું વિચારી રહ્યો છે એ સમજવા ને પ્રયત્ન કરેલો. ને તે વેળા વિભૂતિ અમારા આનંદ ને ગર્વમાં ભાગ નથી લેતો એ વિચારે ખૂબ દુઃખ થયેલું. આવી રીતે સરકારના પક્ષને ખબરો આપ્યા પછી પાછળથી એ હરખાતો કે નહિ એ વાત અત્યારે યાદ નથી આવવી.

આવી રીતે કાશીના ઘણાક જીવાનો બગાળામાં આવી લેગા થયા. જેમને પંચબ સાથે કંઈ સંબંધ થયો નહોતો અર્થાત્ જેમના નામકામ પંચબમાં કોઈ નહોતું નાણતું એ કાશીમાંજ રહ્યા. એવા જીવાનોની સંખ્યા પણ એાછી નહોતી અને એથીજ આવા ભયકર સભેગોમાં પણ રાસ-બિહારી કાશીમાં સલામત રહી શક્યા. જે જીવાનોને કોઈ બળવાખોર રૂપે નહોતું ઓળખતું, જેના પર કોઈ જાતનો શક નહોતો એવાની સંખ્યા જેમ બળવા મુડળમાં વધારે હોય તેમ એ મંડળ વધારે બળવાન અને કાર્યકુશળ નીવડે છે

કાશીમાં અમે લોકો આ પ્રમાણે સાવધ થઈ ગયા પ-

રંતુ પંબળના નેતાઓમાંથી લગભગ બધાજ એકએક કરતાં પકડાઈ ગયા. ૩૦ મથુરાસિંહ વગેરે જે ત્રણ માણસોજ કાબુલ ભાગી જવામાં સફળ થયા. પિંગલે તો તે વેળા પણ પકડાયો નહોતો. પંબળની ધમાલ પછી એ પણ કાશી તરફજ આવેલો. રસ્તામાં એ પણ કરતારસિંહની પેઠે મિરતની છાવણીમાં બળવો ફેલાવવા ધુસ્સો. પરિણામે છાવણીના એક મુસલમાન દફ્ટાર સાથે એને વાતચીત થઈ. એ દફ્ટારે ભારે ઉત્સાહ બતાવ્યો ને ચોતે પિંગલેની સાથે ઠેક કાશી આવ્યો. પણ રાસળિહારીએ પિંગલેને એવા કામમાં હાથ નાંખતા ભાર દઈને અટકાવ્યો. એમણે કહ્યું કે હવે સિપાઈઓમાં જવાની જરૂર નથી, આમ છતાં પિંગલે નાસીપાસ ન થયો. આખરે દાદાને એ કામમાં સંમતિ દેવી પડી. પિંગલેને બહુ સારા, ઉંચામાંના દશ બોમ્બ આપીને મોકલ્યો. એ બવાય બોમ્બ એટલા ભારે હુતા કે એમાનો એક પણ ઠોઈજગાએ પડે તો ત્યાં ઠોઈ વસ્તુનું નામ નિશાન પણ રહેવા ન પામે. બરાબો પર પડે તો એકી સાથે કેટલીય બરાબો રાખોડી થઈ જાય. રાઉલાટકમિટીના રિપોર્ટમાં આ બોમ્બના સંબંધમાં લખ્યું છે કે ‘અડધી રેજીમેન્ટને ઉડાવી દે એટલા કડક એ હુતા.’ પણ આખરે રાસળિહારીનો શક વાજખી નીવડ્યો. પેલા દફ્ટારે પિંગલેને પોતાની છાવણીમાં લઈ જઈ બોમ્બો સમેત પકડાવી દીધો. મિરતના સિપાઈઓએ પણ એ પછી ફ્રાંસીને માંચડે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું.

જે વેળા પિંગળે મિરત ગયા હતા તે વેળા દાદાએ મને બંગાળમાં કહેવડાવ્યું કે તારે સીધા દિલ્હી જઈ ત્યાંના બધા મોટા મોટા ઈશિજ અમલદારોના બંગલા વચ્ચે જરાબર નોંધ તપાસી લેવા. એ વેળા દિલ્હીમાં એકાદ મોટું વોફાન જગાડવાની તજવીજ ચાલતી હતી. દાદાની સાથે થોડીક મસલત કર્યા શિવાય દિલ્હી આવ્યા જવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું. પણ મોલીસ એ વેળા મારી સજડ બાળમાં હતી. કાશી જવું મારે માટે જોખમકારક હતું. છતાંય હું તો કાશી આવ્યો. હું હંમેશાંને જોપરવા સ્વભાવનો તો ખુશાલ. મારા પર પણ આક્રિત આવી શકે છે એવી કલ્પના પણ હું ન રાખું. એવી મારી ઉછાંછળી નીડરતાથીજ આખરે હું પકે ડાઈ ગયો. દાદા નીડર હતા પણ ઉછાંછળા જરાય નહિ.

રાતે સુગલસરાયે સ્ટેશન પર એકે બસુસની સાથે મારો ભેટો થઈ ગયો. એ વેળા મારી સાથે મારા માથી હતા તેથી ભાગી છટાય એવું તો કેંઈ જવુંજ નહિ. બંગાળાનો એક જુવાન પણ મારી સાથે હતો ને તેની પાસે કેટલાકે જાગ્ય પણ હતા. એ જુવાનને તો ફો જેતાવી દીધેલો હતો કે મારી સાથે એકજ ડબ્બામાં ન ચડે તેમ સ્ટેશન પર પણ મારાથી દૂર ને દૂરજ રહે ગમે તેમ પણ સ્ટેશન પર તો કશી ધમાલ ન થઈ. માથીને કહી રાખ્યું હતું કે કદાચ જો હું પકડાઈ નહિ તો અમુક સરનામું પૂછતા પૂછતા મેર પહોંચી જવું.

કાશીની ગાંડી પ્લેટ ફોર્મ પર આવતાંજ પેલો બસુસ

મારાવાળા ડબ્બામાંજ ચડ્યો ને કાણુ જણે કેમ પેલો
 બુવાનિયો પણ એજ ડબ્બામાં આવી પડ્યો. પેલા જમુસ
 સાથે તો મારે પિછાન હતી એટલે એણે મને પૂછ્યું કે
 તમારો સાથે આ બાંધ કાણુ છે? મને મ.ચીની સાથે નિરાંતે
 ઘર તરફ જતો જોઈ જમુસને પણ જરા દિલાસો મળ્યો ને
 એણે મનમાં મનસુબો કર્યો કે કંઈ દોડધામ કરવા જેવું નથી.
 ઉપરાંત પાંછળથી માલમ પડ્યું કે એને કારીના શુભચર
 વિભાગના મુખી યતીન્દ્ર મુખોપાધ્યાય સાથે પણ સંબંધ
 હતો. એટલે કંઈ પણ ખાનગી જાતની મળી જાય તો તે
 એ યતીન્દ્ર શિવાય બીજા કોઈને ન કહે. અંદરની ગોઠવણ
 આવીજ રહી હશે તેથીજ મને લાગે છે કે એ મુમાંદરીમાં
 હું બધી ગયો.

રૂંઢવારે મળસકે ઘેર આવી પહોંચ્યો અને ઘેર જુજળાજ
 વખત ગાંળી પાછો બહાર ફરવા નીસર્યો. મારી આ બધી
 દોડધામ જોઈ ઘરનાં માણસો મારે હુંખી થયાં. ઘરમાં
 તો મેં સૈને ખુલ્લેખુલ્લું કહી દીધું કે ક્યારે હું પકડાઈ
 જઈશ તેનો કંઈ ભયોસો નથી. મારી જ્ઞેન પોતાના બંને
 કોમળ કર વડે મારા હાથ દબાવી ખૂબ કરગરતી કહેવા
 લાગી. ચચી, તું કેમ હરે છે? તને કંઈ નથી થવાનું, હું
 નક્કી કહું છું; પણ તું ઘરમાંજ રહે.

પરંતુ મેં કોઈનું કહેવું ન સાંભળ્યું. એ વેળા પહો
 ફાટવાને સહેજજ વાર હશે ચાર સાડા ચાર વાગ્યા હશે.
 ઘેરથી નીકળી રાસગિદ્દાગીને મકાને જઈ રહ્યો. બીજે દિવસે

રૂપારે કાશીથી ચાલ્યો ગયો ને તેજ રૂપારે મારા ઘરની જડતી પણ લેવાઈ. મારા ઘરની સામેજ એક બસુસ રહેતો હતો. બધાય બસુસોએ મારા ઘેર આવવાના સમાચાર સાંભળ્યા હતા, પરંતુ જડતી લેવા છતાં ઘરમાં મારી હાજરી ન દેખાયાથી તેમના અચબાને પાર ન રહ્યો ને કેટલાક તો એમજ સમજ્યા કે હું હમણાંજ નાઠો હઈશ ને તેવી સમજથી સડક પર દોડધામ પણ તેમણે કરી. પછી કલકત્તે જઈને મેં સાંભળ્યું કે “પોલિસ મને પકડવા આવી ત્યારે હું પોલિસની સામે ને સામેજ છાપરે છાપરે કુદતો નાઠો ને ગેળ થઈ ગયો ને તેઓ સૌને નજરે દેખાવા છતાં તેઓ કંઈજ કરી ન શક્યા.”

પછી રાજપુતાનાના એક જુવાનની સાથે દિલ્હી આવ્યો. ને એક અમારામાનાજ જુવાનિયાને ત્યાં મુકામ કર્યો. દિલ્હીમાં જે કરવાનું હતું તે કરી લીધું. એમ ઠરેલું કે દિલ્હીમાં પિંગોની સાથે ભેટા થયે એ વેળા હોમ મેગર સર રેજીનાલ્ડ કેડાક સાહેબ દિલ્હીમાં નહોતા ને વળી ખીજ પણ એક બે કારણોને લઈને એ વેળા દિલ્હીમાં કશું કરવામાં ન આવ્યું.

એક દહાડો દિલ્હીમાં સાઈકલ પર બેસી ફરતો હતો. સાંજ પડી ગઈ હતી. રસ્તામાં ઠામઠામ લણેલું હતું કે સાંજે રાહા છ વાગે દિવા કરવા જોઈએ. માસી સાઈકલની ખત્તો જરા ખગડી ગયેલી હતી. હું સાઈકલ પર રોકાઈ જતો હતો ને એક ગલી વળ્યો ત્યાં તો અચાનક એક ઘોડે

સવાર સામેથીજ ઘોડો દપડાવતો આવતો મળ્યો, મને
 દેખતાંજ મારા તરફ હાથ કરીને એણે ઈશારો કર્યોઃ ઠેર.
 હું તરત સાઈકલ પરથી નીચે ઉતર્યો. ઘોડેસવારે પાસે
 આવી પૂછ્યુંઃ બત્તી કેમ નથી સંજગાવી? ત્યારે મને માલમ
 પડ્યું કે બત્તી હોલવાઈ ગઈ છે. મેં કહ્યુંઃ બત્તી હમણાંજ
 ખુઝાઈ ગઈ છે. હાથ લગાવી જુઓ. હજી ગરમ છે.”

‘બત્તી સંજગાવ’ કહી ઈશારો તો ઘોડો દોડાવી મૂક્યો.
 પંથુ હું કેટલી વાર સુધી તે ગવેશાગી ઈશારો સવારની
 તરફ ટાઠ ટાઠ નોંધી રહ્યો ને કહેવા લાગ્યોઃ હાથે! આવો.
 દિવસ અમારે પણ ક્યારે આવશે? ક્યારે અમેય આમ ઘોડે
 ચઢી ઉઠે માથે છાતી કુલાવીને ફરીશું?

×

×

×

મિરતમાં પિંગલેને સફળતા મળે ન મળે. દિલ્હીમાં
 તો મારે કેટલુંક કામ કરવાનું હતું. એટલામાં છાપામાંજ
 વાંચ્યું કે મિરતની છાવણીમાં પિંગલે પકડાઈ ગયા. એજ
 વેળા હું પણ સજ્જ બિમારીમાં પટકાઈ પડ્યો. લાચારીથી
 મારે દિલ્હીમાંથી જવું પડ્યું. એ બિમારીમાં હું લાગલોગટ.
 ૧૪ દિવસ ખાંસ પડી રહ્યો. બીજા અકબીડીયે તો ન્યુમો-
 નિયાની નિશાનીઓ પણ જણાવી હતી. એ વેળાજ જીવાનો,
 એ મારી આવજત દરી હવી તેઓની મહેનત મને જીંદગી
 સુધી વીસરાવાની નથી. મારામાં ઉઠવા બેસવાની પંથુ તો કાત
 નહોતી. ને એજ જીવાનિયાઓ મારું મેલું પણ સાફ કરતા.

પેલી તરફ પંજાબમાં લાહોર કાવતરાં કેસની સુનાવણી

શરૂ થઈ. લાહોરના કેસને લગતી અનેક વિગતો જાણવા લાયક છે. પરંતુ મારે એ વિષે કંઈ ઝાઝું જણાવવાનું નથી.

પરંતુ એ પ્રસંગમાં એટલી બાબત ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે કે સો પકડાયા તેમાંથી ૧૦ જણાએ તો પોતાનો ધર્મ તોડ્યો અને બીજા ઘણાકને પકડાવવામાં પોતે કારણ બૃત થયા. આ બધા દ્રોહીઓના વિરે દેશમાં જાનજાતની ટીકાઓ થઈ તે જોતાં પણ લાગ્યું કે ઘણાખરા માણસોએ એ કાવતરાં સંબંધે બહુ હલકી ગણતરી ને નીચું મત બાધ્યા છે. પણ એક વાત યાદ રાખવી ઘટે કે ઈસુ ખ્રિસ્તના શિષ્યોમાંથી પણ આવુંજ વિશ્વાસઘાતકતાનું દૃષ્ટાંત નીકળી આવ્યું છે ખ્રિસ્ત જેવા મહાપુરુષના સમાગમમાં આવવા છતાં પણ માણસ આટલી નીચી કોટિએ જઈ શકે છે તો પછી બીજે સ્થળે તો એવું અથવા પતન નજરે ન પડે એમાં શીજ નવાઈ હોય !

* નાગપુરના રાષ્ટ્રીય વાવડાના સત્યાગ્રહમાં પણ ૧૭૬૪ સ્વયં-સેવકોમાંથી બસો કરતાં વધુ માણે માંગીને છૂટી આવ્યા હતા તેમ સાથે એ પણ ભૂલણ ન થઈ કે આ બધા સેવકોને તો સારો કેસ એકે અવાળે લેસાહ ધન્યવાદ હતો હતો ચોગેરથી પ્રસસાને ધોધમાર વરસતો હતો એમના સર્ગ સંબંધીએ એમના આ સુશત્રુન માટે ગૌરવ લેતા હતા એટલે સુધી કે સીએ અને બ્લેનો એ યુદ્ધસેનમાં હાજર હતી ને જેલમાં સાથે જવા સુધી તેવાર હતી બીજા બાબત આ સેવકો અશૂનમ રહે તો બદલામાં તેમને કેવળ બે મા ત્રણ મહિનાની સાડી મા સખત સજા થતી કાવતરાં કેસના અપરાધીઓ સંબંધે આથી હલકુંજ હલ એટલું દહેણુ એધે કે દિન્ડવાસીઓનો બરડો હજી મારે નબળો

મને તો લાગે છે બળવાનું કામ જેમ જેમ આગળ વધતું જાય તેમ તેમ આ વિશ્વાસઘાતીઓનું પ્રમાણ પણ વધતું જ જશે. આ બધા કાવતરાં કેસોમાં જેમ એક તરફ વિશ્વાસઘાતનો ઘાબલો મળી આવે છે તેમ બીજી બાજુ શ્રુતાતનની સાચી પિછાન પણ થયા વિના નથી રહેતી. લાહોર કેસની માત્ર બેજ વાત હું વાંચકો સમક્ષ રજુ કરીશ.

અઢાલતમાં કેસ ચાલતાં જવાલાસિંહ નામના શીખે તોહમતદારોની પિછાન સંબંધે એક નિવેદન રજુ કર્યું. માત્ર આજ ગુન્હા સારૂ જેલ મુખિં એ તેને ૩૦ નેતરના ફટકાની સજા કરી. ને છતાં પંજબ જેવા પ્રાંતમાંથી પણ આ વાતનો કથો વિરોધ ન થયો. કરતારસિંહ સુકદૂમો ચાલતાં અઢાલતમાં બધીજ વાતો કબુલી લીધી. પણ ગોરા જજે પહેલે દિવસે તો એની કોઈ પણ વાતની નેધિ ન લીધી. એણે કરતારસિંહને સમજાવી સમજાવેને કહ્યું કે આવી કબુલાત આપવાથી તારો પક્ષ માર્યો જાય છે ને તને શારે તુકસાન થાય છે. એમ છતાં કરતારસિંહ પોતાનો મત ન બદલ્યો. ને બધાજ કાવતરાની તમામ જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લીધી. અઢાલતને જજે કહ્યું કરતારસિંહ, આજે મેં તારું કહેવું કશું નથી લક્ષમાં લીધું, તને હજુ

છ ને તેઓ ગરદન સીધી કરીને ખડા રહેવાનું નથી સમજતા. આંધા-તિમકતાની ગમે એટલી ડીંગો તે હાકે તેથી શું થયું? નારવવ પરિસ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે કે ચારિત્ર્યગણના કુનિવાની બીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ તેનાથી અતીજ જાય છે.

૧૬૪ ગાંધીવ્રત સાહિત્ય મંદિર, સુરત

એક દિવસ વધારે આપું છું. શ્રી યોગેશ્વર વિચારકરીને કાલે જાણે કહેવું હોય તે કહેજે. જીને દિવસે પશુ કરતાં સિંહે પોતાને માથે બધી જવાબદારી લઈ લીધી. એનું શાન્ત શરાતને જોઈ સર્વે મુખે બચી. ભારતના વિશ્વ યુગને પણ કરતારસિંહે ચિરમરણીય બનાવી દીધો.

આ કાવતરા કેસમાં લાહોરના કોર્ટને વીન કેલેજન્ટ આમલા પ્રોફેસર ભાઈ પરમાનંદે પણ પુકડાઈ ગયા અને અતે એમને પણ જીવનભર કાળા પાણીની સજા થઈ. લાહોર જેલમાં તેઓ કરતારસિંહની પાસેની જ કોટડીમાં હતા. એ વેળા લગભગ બધા જ રાજદ્વારી અપરાધીને એક જ બરાખમાં ગોંધી રાખતા. રાતના તેઓ ત્રીણ પોતપોતાની કોટડીમાં બેઠા બેઠા એક બીજાની સાથે બાપાંસપાંતમારતા કહે છે. કે એક દહાડો ભાઈ પરમાનંદે કરતારસિંહને કહ્યું, “જો ભાઈ, મને પહેલેથી માલમ હોત કે મારી પણ આવીજ આવશ્ય થવ ની છે તો હું પણ તમારા કાસકાજમાં સેલ થઈ પૂરે-પૂરી અંતથી મહેનત કરત” ભાઈ પરમાનંદની એક બાબુ કરતારસિંહ હતાં ને બીજી બાબુની કોટડીમાં બીજો એક શીખ હતા. એ હજીય જીવે છે ને એની જ પાસેથી મેં આ વાત આંદામાનમાં સાંભળેલી.”

(૪)

દિલ્હીમાં

પ્રતાપની વાત

રાજપુતાનાના જે જીવાનની સાથે હું દિલ્હી ગયેલો એનું નામ પ્રતાપસિંહ હતું. એ રાજપૂત નહિ પણ ચારણવંશનો હતો. ચારણ લોકો ક્ષત્રિય નથી, એટલે એઓ રાંધે નહિ પણ દાન કહેવાતાં પરંતુ પ્રતાપના પિતા સરદાર કેસરીસિંહજીએ પોતાના નામની સાથે સિંહ શબ્દ લગાડી લીધો હતો ને તેઓ કહેતા, “અમે તો હવે ક્ષત્રિય ધર્મ અપ્ત્યાર કર્યો છે કેમકે અત્યારે દેશમાં ક્ષત્રિયોનોજ દુષ્કાળ છે.” તેઓ ઉદેપુરના રાણાના ખાસ પ્રીતિપાત્ર હતા અને હવે મને ખરા ખર પાઠ નથી પણ તેઓ કે તેમના બાપ, ઉદેપુરના મંત્રી ચલા પણ ભાગ્યશાળી નીવડેલા. તેઓ રાજપુતાનામાં કોટામાં જાગીરકાર હતા.

એક દિવસ એવો હતો જ્યારે રાજપુતાનાં વીરોત્તુ લીલા ક્ષેત્ર મળતાં. એક વેળા એજ મુલકમાં લીબ્મ જેવા ભડવીરો પાડેલા. બંગાળની ક્રૂપનાદષ્ટિમાં હજુ કદાચ આજે પણ રાજપુતાનાં એ પુરાતન કાળની ચૂરવીરતા ને ઉદારતાની મૂર્તિ રૂપે દીસે છે, પરંતુ આજે એ જૂનો ને ગરવો રાજપુતાના

હવે રહ્યો નથી. તોયે રાજપુતાના આજે છેક પઢેલું હોવા છતાં પણ એ જુના જમાનાના સંસ્કાર આજે પણ રાજપુતાનાવાસીઓના હૈયામાં છે એમ પ્રતાપના કુટુંબની કહાણી જોઈ મારા અંતરમાં આપોઆપ લાગી આવે છે ને સૌને પણ લાગશે.

એ કુટુંબ રાજપુતાનાના ગણ્યા ગાળ્યા માલદાર જમીનદારોમાં ગણાતું પરંતુ સ્વદેશપ્રીતિ અને તીખી તેજસ્વીતાને કારણે એને પોતાના ઘરબાર ને સૌ કંઈ શુભાવણુ પડ્યું.

સૌથી પહેલાં તો દિલ્હી કાવતરાં કેસના સંબંધમાં પ્રતાપ ને એનો બનેલી પકડાયા પરંતુ એમની વિરુદ્ધ કોઈ ખાસ પુરાવાઓ ન મળ્યા એટલે તે વેળા તો એમનો છુટકારો થઈ ગયો. એ પછી ચોક્કસ દિવસમાં કોટામાંજ એક ખીબા રાજદ્વારી કાવતરામાં પ્રતાપના પિતા સરદાર કેસરીસિંહજીને જાંઘીબર કાળાપાણીની સજા થઈ અને પ્રતાપના એક સગા કાકાના નામ પર દુપણુ વારંટ નીકળ્યું. જો કે તેઓ હજી સુધી પણ બનતાં સુધી પકડાયાજ નથી. કેસરીસિંહજીની તબીયત બરાબર ન રહેવાથી એમને કાળા પાણી ન મોકલ્યા ને ફેશની જેલોમાંજ રહેવું પડ્યું.*

એ કેસને પરિણામે સરદાર કેસરીસિંહ અને તેમના નાના ભાઈની બંધી મિલકત તો જામ થઈજ પણ એમના ભાઈ જે રાજનીતિને આજે પણ નહોતા ઉભા રહેતા તેમની

* પછી પણ કદી ૧૯૨૦ માં એમના ભાઈના નામક વારંટ પણ એની લેવાણુ.

પણ બધીય મિલકત જપ્ત થઈ ગઈ. એ પ્રમાણે તેઓ માલ મિલકતવાળા જાગીરદાર મટી એકદમ રસ્તાના બિખારી બની ગયા. આવો દુઃખનો ઘા ન સહેવાયાથી એક વાર તો કેસરી સિંહજીએ આપઘાતનો પ્રયાસ પણ કરેલો. વળી પ્રતાપની માએ પણ આપઘાતનો પ્રયાસ કર્યાનું જાણ્યું છે. પણ તે તો એમ કરતાં પકડાઈ ગઈ. તે બિચારીના તો દુઃખની કશી સિમાજ નહોતી. આજે એક સગાંને ત્યાં જાય તો કાલે બીજાનેજ ત્યાં જઈ મહેમાન થાય. છેવટે તે પોતાના બાપને ત્યાં જઈ જેમ તેમ જીવન વીતાડવા લાગી. પણ પ્રતાપના મામાની હાલત પણ કંઈ બહુ સારી તો નહોતીજ. ન્યારે વિધાતા કોઈના પર ઉલટી પડે છે ત્યારે એની કૂરતા આગળ દુનિયાની કરકામાં કરડી કૂરતા પણ જાંખ મારી જાય છે. ને એ જેને વીર બનાવી બેઠો કરે છે તેના વીરત્વ આગળ બીજાઓની કીર્તિ જાંખી પડે છે. એટલે આવી આકૃતમાં પડવા છતાં પણ પ્રતાપસિંહ બળવા મંડળમાં કામ તો કરતોજ રહેા.

કામ કરવાની પણ રીત હોય છે. કેવળ ફરજ સમજીને કામ કરવું એ એક વાત છે ને તેજ કામ આનંદભરે કરવું ને તેમાંથીજ આનંદ મેળવવો એ જુદી વાત છે. માફ માનવું છે કે કામ કરવું તે આનંદભરે, હુરબધી, ઉમંગથી કરવું એજ સાચી ફરજ છે. અર્થાત જેવું કામ કરવાથી રાતમાં ઢાઈ જાતનો પરનાવો પરિનાય ન થાય, જે કામ કરવાથી રાત-પ્રાણમાં સહેજ પણ ગ્વાનિયું પાડવું

ન ફરકે અને સાચો આનંદજ અંતરમાં પ્રગટી નીકળે તેવું કામ કરવું એજ મારે મતે માનવીનું કર્તવ્ય છે. 'માત્ર શુદ્ધ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને જે કામ કરવામાં આવે છે, જે કરતાં એને હરખ નથી થતો, પણ કદાચ કંઈક કલેશજ થાય છે, તે કામ કરવું માનવી મારે ઠીક નથી. એ વેળા તો એમજ માનવું ઘટે કે આ, બીનઅધિકારનું કામ, હાથ ધરેલું, અર્થાત્ શરમને ખાતર લોકનિંદાના બચ્થી કર્તવ્ય કરવામાં સાથ દેવો એ એક વાત છે જે કર્તવ્ય કરવામાંથીજ આનંદ મેળવી લેવો એ બીજી વાત છે. પ્રતાપે, પોતાના કુટુંબની પુરી હાલત વેળા પણ આ બળવા કાર્યમાં, જે ભાગ લીધો તેથી એના દિલમાં કેાઈ બતની ગ્લાનિ તો નજ હતી. ઉલટું આફતની બિહામણી ને કારમી મૃતિ આખો સામે ખડી ને ખડી, દેખાતી હોવા છતાં એ પિતાના સોપેલા ને તેમને અતિ પ્રિય એવા કામમાં પોતાનું દિલ લગાવી શક્યો અને તેથી તેને પોતાને ખૂબ, આનંદ થયો હતો ને છાતી ગર્વે ગજ ગજ પુલતી હતી.

એવા તો ઘણાંય માણસ માલમ હતા જે કર્તવ્યને ખાતર અથવા મિત્રાચારી નિભાવવા ખાતર બળવામાં ભાગ લેતા, પરંતુ તેથી તેમના કાર્યમાં જોઈયે તેવો ઉત્સાહ જણાતો ન હતો ને તેઓ હમેશા કરમાયેલે, ચહેરેજ ફરતા એવી, લાગણી જોઈયે એટલે અમે તેને જાણે વખત એવી વિડબણાં લોગવવા ન હેતા અને બનતી ઉતાવળે, તુરંતજ બહાર રીતે તેમને આનંદ લોગવવાની વ્યવસ્થા

કરી આપતા ને પરિણામે એ છૂટકરો તેમને શાંતિદાયક
ચર્ચ પડતો. પણ જ્યાં જ્યાં એવું ન કરેલું, જ્યાં જ્યાં કુદ
રૂતની વિરુદ્ધ આચરણ થયું છે ત્યાં ત્યાં કુદરતે પોતાનું
વેર, સારી પ્રેરેલી છે. પ્રત્યક્ષ કંઈ જેમ તેમ, માત્ર દરજ
સમજાને કામ નહોતો કરતો. એના જેવા સુવાન મેં જુજ
દીઠા છે. માત્ર એ પોતેજ આનંદમાં રહેતો, એટલું નહિ
પણ એની સાથમાં જે રહેતા તે સૌ પણ આનંદ અનુભવતા.

ને છતાં પ્રતાપનુયે મન માતાપિતાનમાંથી અધીરું ન
પ્રાપ્તું જેમ ન માનવું, માટે તે માનવું છે કે જેનું મન
માતાપિતા પ્રત્યે એવી લાગણી ન અનુભવે તેને વિશ્વાસ
કરવો ઠીક ન ગણાય. માયાનો એકદમ અભાવજ હોયો એ
એક વાત છે, ને માયામા ન લપટાવું તે બીજી વાત છે.
એટલે પ્રતાપને જ્યારે હું વ્યથા લોગવતો, દેખતો, ત્યારે
મારો આત્મઃ પણ ખૂબ દુઃખી થતો, પરંતુ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રતાપ
કોઈથી ઉતરતો નથી એમ પણ જ્યારે નજરે પડતું ત્યારે
પાછો એટલો આનંદ થતો કે હું ખતો ક્યાય દબાઈ જતું.

ભલાખુરાનું, એકલું પ્રતાપના અત કરણમા છેક છેલ્લી
અવસ્થા સુધી લજ્જુ હતું. પ્રતાપ પકડાયા પછી પોલિસે
ઘણા દિવસો ખૂબ ખૂબ લાલચો બતાવીને, બધી છપી, મા-
હિતી આપી દેવાને માટે તેને ખૂબ કરી ભેર્યો. પોલિસ
પ્રતાપને કહેતી કે બધી જાતો કહી દે, તો માત્ર તનેજ
નહિ, પણ તારા બાપનેય છોડી દઈશું; વળી તારા કોકા
પરથી પણ કેસ પાછો ખેંચી લઈશું. તથા માલમિલકત પાછી

આપીશું ને વળી ઉપરથી કંઈક ઇનામ પણ આપીશું. (તારી મા કેવું કેવું કદ વેઠી રહી છે, ને વળી તને સજા થવાથી પાછી તે કેવી કેવી સુશીળતામાં આવી પડશે અને આવા જાખમો તેને સહેવા કેટલી સુશીળતા પડશે) તે બધું વર્ણન પોલિસ પોતાની અતુરાઈથી મીઠું મરચું ભભરાતી સારી પેઠે કરતી. વળી પોલિસની વાતો છેક નાપાયદાર પણ નહોતી.

પહેલાં પહેલાં તે એ પોલિસની સાથે બહુ વાત પણ ન કરતો. પણ પાછળથી એની સાથે વાતો કરવાનું થોડું થોડું પ્રતાપને ગમવા લાગ્યું. એક દહાડો પોલિસવાળાઓ સાથે પ્રતાપને લમભગ ત્રણ ચાર કલાક સુધી વાતચીત ચાલી. અમે સૌ પાસેની કોટડીમાં બેઠા બેઠા સાસ થોભાવી ઉંચે મને સાભળી રહ્યા હતા. મનમાં ભારે શક જતો હતો કે હાય ! શું પ્રતાપ ખુટી જશે ! પછી સુકદનો શરૂ થયા પછી જ્યારે અમને સર્વને આખો દહાડો ભેગા રહેવાનો સુયોગ મળ્યો ત્યારે ખબર પડી કે ખરેખર, પ્રતાપનું મન બહુજ ચળી ગયું હતું, એટલે સુધી કે એક દહાડો તે પ્રતાપે પોલિસને કહી પણ દીધેલું કે ઠીક, હવે એક દહાડો બધી વાતનો ધાકસ વિચાર કરી લઉં ને પછી કહેવાય એવું હોય તો બધું કહી દઉં. પણ પછી બીજે દહાડે જ્યારે પોલિસવાળા મળવા આવ્યા ત્યારે પોલિસને પ્રતાપે કહ્યું- જુઓ, મેં ઘણા ઘણા વિચાર કરી બેસ્યા છે ને આખરે નક્કી કર્યું છે કે મથુંય કહેવું નહિ કારણ દેખીતું છે. અત્યારે તો ફક્ત મારીજ મા હું જ લોગવી રહી છે. પણ ને હું

બધીજ સુખ વાતો ફેડી દઉં તો મારી માતાની પેઠે બીજી કેટલીય માતાઓ આકૃતના અંધકૂપમાં હડસેલાય. એકને બદલે અનેક જનેતાઓમાં હાહાકાર ફેલાઈ જાય.....મન એક વાર નીચે પડ્યા પછી તેને પાછું ઉપર લાવવું કેટલું અઘરું છે તે સમજી માણસો સહેજે કંટાળી શકશે.

કોણ જાણે, આજે હિન્દમાં કેટલાક એવા બાપ હશે જે સરદાર કેસરીસિંહની પેઠે જાણી મુજબને અને સમજી વિચારીને પોતાને અને પોતાના સંતાનને આ પ્રકારે દેશના કાર્યમાં બલિદાન તરીકે હોતી દે? હિન્દનું હુર્માન્ન છે કે પ્રતાપ જેવો જીવાન આજ આ દુનિયામાં નથી. બરેલીની જેલમાં ધૂમ્રજેનો જીલમ વેઠતાં વેઠતાં એનો નર્મવર દેહ એ દિવ્ય આત્માને ટકાવી ન શક્યો. એજ પ્રતાપની સાથે હું દિલ્લી ગયો હતો અને કેટલાક દિવસ સુધી એકઠા રહી કામ કરવાનો અમને અવસર મળેલો. એ વેળા પ્રતાપ માંડરૂ ૨૨ વરસનો હતો. દિલ્લીમાં અમે એ વેળા શું કામ કર્યું તે બીજેજ સ્થળે હું કહેવાનો છું.

(૫)

મુસલમાન બાબા મંડળની વાત

પહેલાથી કહી ચૂક્યો છું કે પંજાબની બાબાબાજી નિષ્કૂળ જવા પછી મુસલમાન બાબા સંઘ સાથે પહેલીજ

વાર અમારા સંઘનો પરિચય થાય છે. એ વેળા હિંદુીમાં રહેલી વેળા આ બળવામંડળની સાથે અમને અમારો પરિચય-તો, નિકટ સંબંધ, વધારવાનો, આજ અવકાશ મળ્યો છેવો. આ સુસલમાન, બળવા, મંડળના, વિષયમાં આપણા હિન્દી દેશવાસીઓને ઝાઝી ખબર નથી. કેમકે એતું કામ કાજ ખુલી રીતે કંઈજ અહાર આવ્યું નથી. ગઈ તુર્કી-ઇસ્લામિયન લડાઈનો પ્રખરથીજ હિંદમાં એ જાણવા મંડળના બીજા શાખામાં એ મેળા-લગભગ ઈ. સ. ૧૯૧૨માં હિંદના સુસલમાનોએ ધાયલોની-ભાવજવ-કરવાને તુર્કીમાં એક, સા-યજત મંડળ—મેડીકલ મીશન મોકલ્યું. એમાં વિશેષ ફેરી સુસલમાનોજ હતા. ખબરતા જમીનકાર, પત્રના સંપાદક, શ્રીયુત જકરબલીમાં પણ એ મંડળમાં હતાજ. હા, ૧૯૧૨-૧૩માં આ ભાવજવ મંડળનો, તુર્કીના સુલ્તાન તેમજ બીજા સ્વદેશપ્રેમી મુસ્લીમ સેનાપતિઓ અને રાજકારભારીઓએ સરસ આદરસહાર ક્યો. મારો એક મુસ્લીમ મિત્રાનો મને કહેતો હતો કે એણે જાણ-સન્માન-મળવાથી મારું તો “માથું જ સળગી ગયું.” હિંદમાં જેને વિદેશીઓની હાત ખાલી પડતી હતી તેને તુર્કીમાં મળતા અતિથિ તરીકે કરવારી સન્માન આવે તુર્કીમાં કરવાનો અવસર મળ્યો. પછી તેણે માથું ગરમાગરમ યાદ ઉઠ તેમાં નવાઈજ રીત.

હિંદની આળોહવામાં રહેવાથી એટલા કિવસ સુખી

પ્રથમ પ્રયોગ કવિત્વ] ગાર , નાનાં , મોટાં , ૧૭૩

મુસલમાન-સમાજમાં કોઈ-બંતની ચેતનાનાં લક્ષણ દેખાતાં નહોતાં, પરંતુ એજે મુસલમાનોએ ન્યારે તુર્કીની-સ્વતંત્ર હવાનો સ્વાદ આપ્યો ત્યારે તેમણે જોયું કે આજે-પણ અમારાજ સ્વધર્મવાળાં માણસો, આવાં યુરોપ જેવાં ગોરા-ઓમાં ખંડમાં પણ પોતાની સ્વતંત્રતા, બેરબર-ટકાવી રહ્યા છે અને એવાં એક-સ્વતંત્ર-સ્વધર્મી-રાજ્યનાં સૌ સ્વતંત્ર રહીયોએ ન્યારે ભારતના મુસલમાનોનાં સત્કાર કર્યો ત્યારે એમની જમીનાઓની મોહનિદ્રા પળવારેમાં ઉડી ગઈ અને તેમણે પોત પારખ્યું. તુર્કો—ઈટાલીયન લઢાઈને પરિણામે હિન્દના મુસ્લીમ સમાજમાં સાધારણ રૂપે એક નમૂતિ તો દેખાવી જ હતી. કાશીમાં હું જોતો કે ધોળી, હુખમો ને ગાડીવાનો ધણેશ તુર્કીની અર્થશો જોણવાને માટે કેટલાંય અતુર રહેતા. સ્વધર્મી લોકો પર આવી પડેલી આફત પ્રત્યે સાહુનુલ્લિ ઉપજવી એ તો મુસ્લીમ કિમનો અસલ નોજ સંસ્કાર છે. આ સામાન્ય નમૂતિ ઉપરાંત તો તુર્કીમાં મેડીકલ મિશન મોકલ્યા પછી હિન્દના મુસલમાનોમાં બજવાનું કામ પણ થક થઈ ગયું : રાઉલાટ રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે ઇંગ્લેન્ડે તુર્કો—ઈટાલીયન સંગ્રામ વખતે તુર્કીને મદદ ન કરી તેથી હિન્દના મુસલમાનોમાં અસંતોષની લાગણી ફેલાઈ ગઈ. પણ મારી માન્યતા મુજબ આ વાત ગલત છે. ઇંગ્લેન્ડે તુર્કોને મદદ દેતે તો પણ મુસલમાનોની નમૂતિ અવશ્ય થવાની જ હતી. કેમકે મુખ્ય વાત તો એ હતી, કે બહારના આઘાતથી, બહારના સમાગરમાં આવ્યાથી એક

ભાનબલી કામને પોતાની શક્તિનું ભાન થયું. ઇંગ્લેન્ડનો એ કામ સાથે શું સંબંધ હતો એ વાત તદ્દન ભુકી છે.

ગમે તેમ પણ મેડીકલ મીશનના અનેક બુવાનો તુર્કીની સાથે સમાગમમાં આવ્યાથી વિશ્વવધર્મમાં દીક્ષિત બની ગયા અને હિંદમાં આવી એમણે મુસલમાન કામમાં બળવાના કામનો પાયો નાંખ્યો. અને તુર્કીની સરકારે આ મુસલમાનોમાંથીજ કોઈ કોઈને અથવા એમના પસંદ કરેલા કોઈક માણસને પોતાના તરફથી એલચી તરીકે નીમ્યો હતો. દેશની સામાન્ય પ્રજાને આ વાતનો ક્યો ઇશારો પણ નહોતો દેખાયો પણ હિંદી સરકાર આ બધી વાતોથી સારી પેઠે વાકેફ છે.

પરંતુ મુસલમાન બળવા મંડળ પહેલેથીજ બહારની સુરક્ષીમ શક્તિઓ પર ઘણો મદાર રાખતું હતું. એની સર્વ આશા કદપના હિન્દની બહારજ મંડાયલી રહેતી. સુરક્ષીમ બળવા મંડળના જે સર્જન સાથે હિન્દીમાં મારે વાતચીત થઈ હતી તેની ખાસે સાંભળેલું કે આ બળવા મંડળે એ અરસામા કાણુલને ઘણીક વાર હિંદ પર હુમલો કરવાની બલામણ કરેલી. મેં એ દિવસે એમના એ પ્રયત્નનો વિરોધ કરેલો. એણે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે બહારની સહાય વિના હિંદની બળવા બાજુનો દાવ કદિયે નહિ જતાય. મેં એને એમ સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો, કે બહારની મદદ માગવાનો અર્થ એ ન થવો જોઈએ કે બહારની કોઈ રાજશક્તિ આવીને હિંદમાં પોતાનો અખાડો

જમાવે. એણે મને સાર મૂકીને કહ્યું કે કાબુલવાળાઓ હિંદમાં આવી સ્થાયીલાવે કદિ નહિ રહે—આપણને સ્વતંત્ર કરીનેજ તેઓ ચાલ્યા જાય. હિંદના ઘણાખરા મુસલમાનો આમજ માનતા આવ્યા છે.

પણ એજ મુસ્લીમોએ વચમાં વચમાં ઘણી વેળા અમને દ્રવ્યની મદદ કરી હતી. એમની સાથેની વાતચીત પરથી હું સમજ્યો છું ત્યાં સુધી મુસલમાનોનું બળવા મંડળ એકી સાથે આખા દેશમાં કામ કરી રહ્યું હતું. એ મંડળ પંજાબના સીમાડા પરથી માંડીને ઠેક પ્રહારેશ સુધી પ્રસરી ગયેલું હતું. બીજા બાજુ અમારા બંગાળી વિજય મંડળમાં પક્ષાપક્ષીનો પાર નહોતો. પણ સારે નસીબે બંગાળાની બહાર ઉતાર હિંદમાં અમારું માત્ર એકજ જૂથ હતું એટલે ત્યાં પક્ષાપક્ષીનો ખાસ અવકાશજ નહોતો.

અમારામાં અને મુસલમાનોમાં એક મોટો ભેદ હતો. તે આઃ અમે સ્વતંત્ર ભારતની જે રૂપમાં કલ્પના કરતા હતા, તેમાં હિંદુઓના સ્વાવલંબનની વાત તો હતી ખરી પણ એમનાજ હાથમા સત્તાની લગામ રહે એવી કશી ધારણા નહોતી. અને અમારે મુસલમાનોને અલગ રાખવાની વાત તો બાબુએ રહી, ઉલટા અમે તેમને અમારા જુથમાં ખેંચી લેવાનું ક્યાં કરતા. બીજા બાજુ અમારે તેડે મુસલમાન નહોતા આવતા, કેમકે તેમને હિન્દુઓ પેઠે ભારતવર્ષ પ્રાપ્તિ ગ્રેમ નહોતો. મુસલમાનોને તુર્કી મિસર, અરબસ્તાન કે ઇરાનકાણુલ તરફ જોડાયેલા હોવાને કારણે તેઓ

ગાંધીવૃક્ષ સાહિત્ય મંદિર, સુરત

હિન્દુસ્તાન તરફ નથી. તેઓ તુર્કીના ગૌરવમાં પોતાનું
જેટલું ગૌરવ સમજે છે એટલું હિન્દીઓ—હિન્દુઓના
ગૌરવમાં નથી માનતા. સુમલભાઈને મનમાં અત્યંત લાગ
છોઈએ હતી તેથી તેઓનું બાળવા મહત્ત્વ એક જુદાનું
રૂપમાં ઘડાયેલું હતું નવીન તુર્કીના ઓરેંજીમાં પ્રેરણા ને
ઉત્સાહ મેળવી હિન્દીના સુરધામાં પ્રાવાવીર્ય એ પેલું વિશ્વ
ધર્મના આદર્શને પ્રેરણા કરે. એથી એ સુન્નીમાં બળવા
મહાને હિન્દી બળવા મહત્ત્વ ઠીક નથી—સુરધામાં બળવા
મહત્ત્વ ઠીક છે એ જ ઠીક છે 'અમારા' એ જ 'બળવા' મહત્ત્વ
શિવોય દિલ્લીમાં એક બીજું પેલું 'મહત્ત્વ' હતું ને બનતાં
સુધી હતું પણ છે આ મહત્ત્વ ગુપ્ત છે છતાં છુપું નહતું.
એને વિશે હવે પછીના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરેલી છે

(૬)

નિષ્કલંકી મહાળની કહાણી

ઇન્દ્રપ્રસ્થ, હસ્તિનાપુર અથવા હિન્દી હિન્દુના 'મન' પર
એક અજબ જેવી બુરફી નાખે છે કાળના ચક્રરેમાં અપવાદ
કેટકેટલા રાજવંશો, કેટલી દેશદેશાવરની કૌમોએ આવી
હિન્દીને કહે જુદું જુદું રૂપે ધડ્યું, ઇન્દ્રપ્રસ્થ બીજે રથને
ખેવાઈ હસ્તિનાપુર થયું, તેમ વળી દેરવાઈને પાછું દિલ્લી
દે " પ્રાચીના ઉત્થાન અને પતન હિન્દીના નામ માથે

સંકળાયેલાં છે ! એમજ કહીને કે દિલ્હીનો ઇતિહાસ તેજ હિંદ આખાનો ઇતિહાસ. હિન્દુઓનું ગૌરવમંડિત દિલ્હી વિધર્મીઓના પગ તળે કચડાઈ આર્યોની કીર્તિને લાંછન લગાડે તેવું બન્યું. પાછી એજ દિલ્હીમાં જુદે જુદે કાળે જુદી જુદી રાજશક્તિઓની કસોટી થવા માંડી. કેટલા મં-ગ્રામો, કેટલી આસ્માની સુસ્તાનીઓ, કેટલા અવકાશો દિલ્હીના આધુનિક ઇતિહાસને ઘડે છે. એમ દિલ્હીનો ઇતિહાસ એટલે ભારત સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ.

અને ક્ષત્રિવટના સંગ્રામોએ જેમ દિલ્હીના ઇતિહાસને ઘડ્યો છે તેજ મુજબ દિલ્હીમાં અનેક સાધુ ભગતોના સંપ્રદાયો પણ નીપળ્યા છે. મુસલમાનોના સત્તાધીશપણા હેઠળ દિલ્હીની પાસેમાંજ સતનામી સંપ્રદાય નીપળ્યો હતો, તેમ આ ઇંગ્લેન્ડની હકુમત હેઠળ દિલ્હીમાં નિષ્કલંકી સંપ્રદાયનો આવિર્ભાવ થયો છે. સતનામી સંપ્રદાયની પેઠીજ એ પંથ પણ છે બહુ નાનો. લગભગ ૩૦ વરસથી દિલ્હીમાં ચાલે છે. આ ત્રીસ વરસ એઓ હિંદની સ્વતંત્રતા માટે આખી પૃથ્વી પર સતયુગ ઉતારવા ભગવાનની પાસે નિત્ય પ્રાર્થના કરતા રહ્યા છે. તેમનું માનવું છે કે કળજીગ પૂરો થયો છે ને હવેનો અવતાર થવાનો વખત ભારત મયો છે. આજકાલ તો એ લોકો એ વાતનો પ્રચાર કરે છે કે કલિક દેવ જન્મ્યા પણ છે ને હવે દુકમાજ પ્રગટ થશે. પણ આ દુકમાનો અર્થ શું છે—દુકમાં એટલે નામ્હી કેટલા દિવસમાં તે એ લોકો નથી કહી શકતા. એ લોકો કહે છે કે બ્યારે ભગવાને રામચંદ્ર રૂપે અવતાર

હીધો ત્યારે રામ શ્રી ભગવાન જે એમ માત્ર ગાર ઋષિ
એ જાણતા હતા. ખીજું કોઈ જાણતું નહતું, ને એ વાત
માનતું પણ નહતું. એજ મુજબ વર્તમાનકાળમાં પણ એવા
જાજા માણસો નથી જે ઈશ્વરનો અવતાર થયો છે એ
જાણતા હોય. આ લોકો કહે છે કે ચાલુ યુગમાં હિન્દમાં
અનેક મહાપુરુષો જન્મ્યા છે તેમાંના ઘણાક પોતાના અસલ
રૂપને જાણતા નથી. જે દિવસે એ મહાપુરુષોના સમ્રાટ
પોતાનું પ્રાગલ્ભ્ય જાહેર કરશે તેજ દિવસે એ સૌ પોતાની
શક્તિ સમજશે, પોતાના આગલા અવતાર વિષે પણ જાણી
શકશે. એ મહાપુરુષમાં કેટલાક તો બહુ સમર્થ છે ને કેટલાક
તો વળી પોતાનેજ ઈશ્વરનો અવતાર માને છે.

વધુમાં આ લોકોનું કહેવું એવું છે કે આ વેળા ભગવાને
પ્રાદ્યુષને ઘેર જન્મ લીધો છે તેથી તેઓ સૌને પૂજવા લાયક
બનશે. ખીજા જમાનાઓમાં ક્ષત્રિય આદિ કોમોમાં અવતાર લી-
ધેલો તેથી સ્વયં ઈશ્વર હોવા છતાં એમને પ્રાદ્યુષોને પગે પડવું
પડતું. આ વેળા તેઓ પ્રાદ્યુષના ઘરમાં જન્મ લઈ સૌની પૂજા
ગ્રહણ કરશે અને પ્રાદ્યુષના ઘરમાં જન્મ લેવાથી આ યુગમાં
પણ એમનું આચરણ એવું રહેશે કે આખી દુનિયાભર-
માંથી કોઈ પણ તેમના કોઈ કૃત્ય સામે આંગળી ઉઠી નહિ
કરી શકે. ખીજા અવતારો તરીકે એમનાં કર્તવ્યમાં કંઈક
કંઈક હોયો બતાવી શકાય એવું રહેલું ખરું, પણ આ વેળા
તો તેમનું ચારિત્ર્ય કેવળ નિષ્કલંકજ રહેશે. એ લોકો માને
છે કે કટિક દેવ તલવારધારી હોવા છતાં પણ કોઈની

સામે હથિયાર ઉગામશે નહિ. એ લોકો કહે છે કે હિન્દની સ્વતંત્રતા મેળવવા આ વેળા હિંદુઓને હથિયાર ઉપાડવા નહિ પડે; કેમકે ભારતના જે દુશ્મનો છે, જેઓ પાપી છે, જેમનો સ્વભાવ હુમ્મ્યાઈ વગેરે રાક્ષસી ભાવનાઓથી ભરપૂર છે તેઓ સૌ મંડોમાંડે કાપાકાપી કરી મરી જશે ને તેમાંથી જેઓ બચશે તેઓ રોગ મહામારી કે દુકાળમાં હણાઈ જશે. આ રીતે આ વેળા પૃથ્વી પાપભારથી મુક્ત થશે અને માત્ર સત્ પ્રકૃતિવાળા પુરુષો જ બચશે ને પૃથ્વી પર સત્ય-યુગનો આવિર્ભાવ થશે. તેઓ કહે છે કે સત્યયુગનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે ને થોડાજ વરસોમાં દુનિયામાંથી પાપ સમૂળું નાશ પામશે.

એમની સાધનાની રીત એવી હતી કે લાગલાગટ કઠ્ઠિક દેવના નામનો જપ જપવો અને હિંદ તથા દુનિયા આખીના કસ્યાણ મટિ લેખા મળી તથા છૂટક છૂટક પશુ શાજ પ્રાર્થના કરવી. એઓ કહે છે કે ઇશ્વરજ આખી દુનિયાનો એક માત્ર કર્તા ને નિયંતા છે અને તેને સંભારવો તથા તેનું ધ્યાન ધરવું એજ અમારું માત્ર કામ છે. બધાથે સંસારી કામો કરતાં કરતાં પશુ હિંદની સ્વતંત્રતા તથા હિંદના કસ્યાણને મટિ આવી પ્રાર્થના કરવા શિવાય બીજું કશું એ લોકો નહોતા કરતા. તેમ તેઓ કંઈ સંન્યાસી પણ નહોતા. તેમના બધા સિદ્ધાંતો બળવાખોરોના જેવાજ; તેમ અમ બળવા-ખોરો પર તેમનો વિશ્વાસ પણ ઘણો; પરંતુ કાર્યક્ષેત્રમાં તેઓ દુનિયાના બધા વહેવારમાં મથગુલ રહી હિન્દના

ઉદ્ધાર માટે ફક્ત પ્રાર્થના શિવાય બીજું કશું ન કરતા-ન કરવાની જરૂર ધારતા.

એમનામાં ખરેખર કોઈ માનસિક કે ચારિત્રની નબળાઈ હતી કે નહિ તે હું નથી કહી શકતો, કેમકે એમની સાથે મળવા હળવાનો ભેઘયે તેવો અવસર મને મળ્યો નથી. આ વેળા દિલ્હીમાં હું આવ્યો તે પૂર્વે 'યજ્ઞ' હાંબા માળા પર મેં એ લોકો વિષે વાતો સાંભળેલી પણ એમને કોઈને જોયા નહોતા તેમંપિછાન પણ નહોતી.

આ વેળા દિલ્હીમાં રહ્યો ત્યારે એમના આગેવાન સાથે બે ત્રણ દિવસ વાતો કરવાની તક સાંપડી. એ 'આગેવાનને સૌ બાલમુકુંદજી ઉરફે હનુમાનજી કહેતા. 'સાંભલેહું' કે એ અવારનવાર શહેરની બહાર સડક પર પોક્કરી ઉડતા કે 'ભગવાન કશ્ચિદેવ જન્મી ચૂક્યા છે. પાપીઓ સાવધ બનો, સૌ લોકો ઇશ્વરના નામનો જપ કરો અને પૂરેપૂરી સરજતાથી તેને શરણે જાવ. આ વેળા પાપીઓને માટે બીજો કંઈ આદેશ નથી. વખત છે એટલામાં સાવધ બની જાવ અને પાછલાં પાપો માટે ભગવાનના અવતારનું શરણુ શોધો-વગેરે વગેરે.

પ્રતાપની સાથે આ વેળા દિલ્હીમાં રહેતાં મેં આજ બાલમુકુંદજી સાથે વાતચીત કરી હતી. એ ગિયારા સાઠા સીધા બામણજાત હતા. બે લખતા આવડે, ન વાંચતા આવડે. 'જાતેજ રાંધે મે વામણ' પણ માંજી લે. 'એમના મંડળના બધા માણસોની એમના પર શ્રદ્ધા થઈ. બધી

જમનાતટે વારેવારે અનેક સંન્યાસીઓ આવી લાગતા, એ બધા સંન્યાસીઓમાંથી પણ ઘણા આ લોકો પાસે આવતા જતા. આ મંડળમાં મધ્યમ વર્ગના કે લઘુલા મણેલા જુજ-જાજ હશે. મોટે ભાગે ઇંગ્રિજ ન ભણે એવા ને ખાસ ગૌહ-ત્યાના કટ્ટા વિરોધીઓથી આ પંથ ભરચક હતો.

નેતા બાલમુકુંદજી હવે તો મરણ પામ્યા છે. અને હવે તો એમ લાગે છે કે ૫-૬ વરસથી વચલા વર્ગના ઇંગ્રિજ ભણેલા લોકો પણ ધીમે ધીમે આ વર્ગમાં લગવા લાગ્યા છે.

આવી અવતાર જનમવાની વાત આ નિષ્કલકીઓના મંડળ શિવાય બીજા પણ અનેક માણસો પાસેથી સા-લળી છે. હું જેલથી પાછો ફર્યો તે પછી ગોરખપુરમાં મારા મામાજી પાસે એક સાધુ આવેલો તે પણ આ નિષ્ક-લકીઓ પેઠેજ જાતજાતની વાતો કહી ગયો હતો. ગયા યુરોપી મહાયુદ્ધમાં જ્યારે અમેરિકા જર્મની વિરુદ્ધ ઇંગ્રિજોના પક્ષમાં ભળ્યું નહોતું તે વેળા આ સાધુ આવી મારા મામાજી તથા મોજાઈ ભાઈઓ પાસે એવું ભવિષ્ય જાણી ગયેલો કે ઇંગ્રિજો આખરે જીતશે. આઠામાનમાં રહેતો હતો ત્યારેજ આ વાત મને કાગળ દ્વારા મળેલી ને તે કાગળ પણ હજી મારી પાસે છે. કલકત્તા હાઈકોર્ટના જુલપૂર્વ વકીલ અને ‘ગ્રહવિદ્ધ ઋષિઓ અને ગ્રહવિદ્યા’ નામના ગ્રંથના લેખક શ્રી તારાકિશોર શર્મા મહાશય પણ આ અવતારની વાતનો ધણા દિવસથી પ્રચાર કરે છે. યુગાંતરના તંત્રી ઉ-પેન્દ્રબાબુને પણ ઘણાક સાધુઓએ આ વાત કહેલી. આ

બધી વાતોની વિગતો પૂરેપૂરી મળતી આવતી નહતી પરંતુ
સૌનો સારાંશ તો લગભગ એક સરખોજ હતો.

(૭)

દિલ્હીના બળવા મંડળનું પુનઃઘડતર

દિલ્હીના મંડળના જે મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ શ્રી અવધવિ-
હારી અને શ્રીકૃત અમીરચંદ ઉત્તર હિંદના બીજા બળવા-
વીરોથી ઘણું અંશે ચઢીયાતા હતા. એમના સ્વભાવમાજ
ધર્મભાવના વધારે પ્રબળ હતી. ધર્મ અને કર્મ એનો આવે
લેજો. સમાવેશ હિંદના જુજ જ બળવાવીરોના સ્વભાવમાં
નજરે પડ્યો છે. અવધવિહારીની ઉંમર ફક્ત ૨૨-૨૪
વરસની હતી, ત્યારથીજ અથવા તેથી થે પૂર્વે તેણે બળવા
મંડળમાં સાથ દીધેલો. એટલી ઉંમરમા પણ એનામા જે
ધર્મપ્રેમ જોયો તે પશ્ચી કહેવુંજ પડે કે એ તો માત્ર
સંસ્કારજન્યજ હોય. એક ઉદ્ધુ કવિતા એમને બહુ બહાલી
હતી ને વારેવારે તેને એ લલકાર્યા કરે. એ કવિતા ભારે
સુંદર છે ને તેથી અહિ ઉનારું છું.

એકસાન નામુદાકા ઉઠાયે ગેરી બલ્લા

કિરતી ખુદા પર છેડકું લંગરકો તોડકું.

અર્થ: કોઈ પણ ખલાસીનો ઉપકાર ભારે લેવાની રી

જરૂર છે ? હું તો હોડલી ખુદાના વિશ્વાસ પર મૂકીશ ને લંગર તોડી નાખીશ.

ખરેખર એજ પ્રમાણે હૃદયમા અગાધ શ્રદ્ધા રાખી અવધવિહારીએ પોતાની જીવનનૌકા પાર વિનાના પારાવાર-મહાસાગરમા છોડી દીધી હતી.

અવધવિહારી કરતાં અમીરચંદ વીસ વર્ષે મોટા. અમીરચંદ શિક્ષકનું કામ કરતા ને ખચપણથીજ અવધવિહારી અમીરચંદની પાસે પહેલાં નિશાળીયા રૂપે, પછી શિષ્ય રૂપે ને મિત્ર રૂપે રહેલા ને એમ ને એમ એની સોખતમા મોટા થયેલા. આ અમીરચંદ વળી સ્વામી રામતીર્થના ખાસ શિષ્ય ને ભક્ત હતા. એમને સ્વામીજી આપે સીધી ઓળખાણ પણ સારી હતી. સ્વામીજીના લાપણુ વગેરેનો પ્રચાર શરૂઆતમાં એમણેજ કરેલો.

એમના પ્રલાવથી દિલ્હીના બીજા કાર્યકરો પણ ધર્મ લાવે રંગાઈ ગયા હતા. એમનામાના લક્ષ્મીનારાયણ અને ગણેશીલાલ ખાસ્તા એ બેના નામ ખાસ નોંધવા જેવા છે.

અમીરચંદ ને અવધવિહારી સાથે મારે એવો ખાસ ગાઠો સંબંધ નહોતો થયો કેમકે તેઓ પહેલવહેલાજ પકડાઈ ગયેલા. પણ આ વેળા પ્રતાપની સાથે દિલ્હી આવતાં લક્ષ્મીનારાયણ અને ખાસ્તાજી સાથે ખૂબ સારી પેઠે હળવા લજવાની તક મળી હતી.

અહિંના પેલા નિષ્કલંકીઓની વાત અવધવિહારી વગેરે સર્વ જાણતા. પણ એમનામાના એક લક્ષ્મીનારાયણનો

જ એ પથવાળાઓ પર અપાર વિશ્વાસ હતો. હું જે વખતની આ વાત લખું છું તે વેળા લક્ષ્મીનારાયણ વૈદકનો અધ્યાસ કરતા હતા તે નિષ્કવક્રીઓ પેઠે, ઇંગ્લેન્ડને ઓળે પણ નહોતા જતા.

અમીરચંદ અને અવધવિહારી પકડાઈ ગયા પછી અહિંના બાળવા વિભાગનો કારભાર લક્ષ્મીનારાયણ અને ગણેશીલાલ પરજ આવી પડ્યો. ગણેશીલાલ કારસીના મોટા પકિત હતા અને કવિતા પણ સુંદર બનાવતા લાલા હરદયાળ ખાસ્તાણની ધણીક કવિતાઓ પોતાની ‘ઘર’ નામની પત્રિકામાં ઉતારતા, હતા. અત્રે અમારો સુકદ્દમો પત્યો ત્યારે ફક્ત આવી કડક, ને રાષ્ટ્રીય ભાવથી છંદાછંદ ઉભરાતી કવિતાઓ લખવા માટેજ એને સાત વરસની સખત જેલ મળી એમને—ખાસ્તાણને પણ ઈંગ્લેન્ડ લખતા વચતા નહોતું આવડતું, પણ કારસીદ્વારા જે કંઈ જ્ઞાન મળી શકે તેટલું સર્વ તેમણે મેળવ્યું હતું; એમને શીતસુષી, પર ખાસ પ્રેમ હતો એમના સ્વભાવમાં જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિજ, સખળ રીતે અકાયેલી હતી.

હું પ્રતાપ સુધે દિલ્હી આવ્યો તે પહેલા પણ કેટલીક વાર ત્યાં ગયેલો, ને ત્યારથીજ નોંધ રહ્યો હતો કે અવધ વિહારી વગેરેની ધરપકડ પછી ત્યાં અમારું કામ જ્યાં ત્યાં પડી રહ્યું હતું. અહિં કાવતરાં કેસની, સુનાવણી પૂરી થયા કેડે પહેલા પહેલા તે લક્ષ્મીનારાયણ સાથે વધારે ઉત્સાહ દેખાડે અને અનેક, આફતોની, વગેરે પણ અમારી

સાથે હળવા લળવાનું ચાલુ રાખતા. પહેલાં પહેલાં તેઓ, આફતુની પરવા ન કરતાં મંડળના અનેક કામો કરતા. પણ થોડાજ દિવસમાં એમનો ઉત્સાહ લાગી ગયો. ધીમે, ધીમે, દશા એવી થઈ કે લક્ષ્મીનારાયણ મંડળની ઝમાવટ વધારવાનો પ્રયાસ કરતા અટક્યા ને એનું મન ઢ્યુપડ્યુ બેઠને જેઓ ભળેલા હતા તેઓના દિલ પણ ટાઢા પડવા લાગ્યા. પણ એ વેળા એના દિલમાં એક ખીજીજ લાગણી પ્રગટ થવા લાગી. પેલા નિષ્કલંકીઓ સાથે સંબંધ વધારે ગાઢો થયાથી એમનામાં એ ફેરફાર થયો. અભિ-પ્રાયોમાં, ઝાઝો ફેરફાર નહોતો થયો. તેથી ધીમે ધીમે કાર્યતત્પરતા ઘટી જવા લાગી અને ઇશ્વરના નામના જાપ જપવા તથા આરાધના—શક્તિમા એ ઝાઝો સમય ગાળવા લાગ્યા. એ રીતે ધીરે ધીરે તેઓ અમારા કામ તરફ ઉઠાસીને થરા લાગ્યા એનો પોતાનો નિષ્કલંકીઓ પ્રત્યે નિશ્વાસ વધતો ગયો તેમ તેમ વળી જે બીજા કામ કરનારાઓ અમારા મંડળમા ભળેલા તેમને પણ તેઓ એ પંથમાં વધારે ને વધારે લેળવવા લાગ્યા પરિણામે અમારા કામમાં એ સૌને કંઈ ઉત્સાહ ન રહ્યો ને છેવટે મેં સાંભળ્યું કે લક્ષ્મીનારાયણ ફક્ત પ્રાર્થના કરવા શિવાય હાથ કે કલમ વડે ખીજું કશું નથી કરવાના ને એમના અનુયાયીઓ પણ એજ રસ્તો પકડવાના છે.

આવા બધા કારણોથી ઘણી રીતે જળવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા પછી હું ને પ્રતાપસિંહ નવેસરથી કામ શરૂ કરવા

માટે અહિં આવ્યા. અમારે અહિં આવવાનું એ પણ એક કારણ હતું. કેડોક સાહેબ અહિં ન રહ્યાથી અમારે અમારું ખાસ કામ થભાવી રાખવું પડ્યું. પરંતુ અહિંની બળવામંડળીનું ફરી ઘડતર કરવાના કામમાં અમે પૂરેપૂરી જહેમત લઈ મચી ગયા.

અહિં અમારે માટે મકાન ભાડે રાખવાં, જુના કામ કરનારાઓ સાથે પિછાન પરિચય કરાવવો વગેરે નજીવા કામો શિવાય બીજું કંઈ લક્ષ્મીનારાયણ ન કરે. એટલે કે બધો કારભાર અમારા હાથમાં સોંપી દઈ એમણે તો જાણે બળવાના કામમાંથી છૂટી મેળવવાની ગોઠવણ કરી લીધી.

અમે શહેરમાં એક મકાન લઈ લગભગ પન્દર દિવસ રહ્યા. અહિંથી રજપૂતાના બહુ દૂર નથી. હું દિલ્હીમાં જ રહ્યા ને પ્રતાપને બે વાર જયપુર રવાના કર્યો. મારી મરજી એવી હતી કે રજપૂતાનાથી થોડાક જુવાનોને ખેંચી લાવી અહિંના મંડળની પાકી ઝમાવટ કરી લેવી પ્રતાપ રજપૂતાનામાં કામ કરે અને હું અહિંના માણસો સાથે મળીહળી મારા પોતાના દિલને રૂથે એવા માણસોને ચુંટતો. એ પ્રમાણે અહિં થોડાક દિવસ કામ કર્યાંથી ખાસ્તાજીના દિલમાં તો જુઝાયણી આગ ફરી પાછી ધગધગવા લાગી. એણે ફરી પોતાનું આગલું કામ ચડૂ કર્યું. અમે તો જોયું કે લક્ષ્મીને બદલે ખાસ્તાજી જ અહિંની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ ચક્રો. એનાજ પ્રયત્નથી આ વેળા અહિંના મુસ્લીમ

બળવા મંડળ સાથે અમારે પાડે. પરિચય થયો. એમની સાથે ગોઠવણ થઈ કે એ અમને પિસ્તોલ, રિવોલ્વર અને ગોળીઓ અપાવે ને અમારે એમને જોખમ અપાવવા. એ શિવાય જેમ અને તેમ જલદી એ બંને સંસ્થા આથી ચે વધારે એકતાનતાથી કામ કરી શકે એની મોટી યોજના રચાવા લાગી. એટલા દિવસ પછી પાછું લાગવા મંડળ કે જાણે અહિં ફરીથી બળવાનું ગાડું સરાણે ચઢી અપાટાલેર ચાલવા લાગ્યું છે. અમારી પાસે જોખમ દેવા માટે કહો થા સાચી સહાય કરવા માટે કહો. પણ અહિંના મુસલમાન મંડળે અમને આ વેળા ઘણી આર્થિક મદદ કરી.

એ પ્રકારે જે વેળા અહિંનું કામ ક્રમે ક્રમે આગળ ચાલવા લાગ્યું, બરાબર એજ વેળા હું બિમારીને ખાટલે પડ્યો. લાચાર બની પ્રતાપને સાથે લઈ હું બંગાળા આવ્યો. એ વેળા મારા નાગવું વારંટ નીકળી ચૂક્યું હતું તેથી સંયુક્ત પ્રાંતોમાં રહેવા કરતાં બંગાળા આવવું એજ ઠીક લાગ્યું.

બળવાના સક્રિય કમમા લક્ષ્મીનારાયણ દીલા પડી ગયા પણ બીજા બાળુ એ હુમેશ કલિક તથા કાલિકાના નામનો બપ જખ્યા કરે. એ ખરેખર બડા ભગત હતા, એમાં શક નથી પણ એ રીતે પુરૂષાર્થમાં દીલા પડવું એ મને તો ઠીક નથી લાગતું. લક્ષ્મીભાં એ દીલાશ નિષ્કલ કીઓના ચેપથીજ આવેલી. એમના અને એમના થોડા મિત્રો શિવાય અમારા બધાનો તો એ નિષ્કલ કીઓ પર વિશ્વાસ નહોતો.

તેમ અવિશ્વાસ પણ નહોતો. ઈશ્વરનું સ્મરણ અને એને ચરણે આત્મોત્સર્ગ કરી જીવનને ભક્તિરંગે તરબોળ કરવાનો આત્મિક પ્રયત્ન અમારામાંથી ઘણાકે કરેલો. ને નિષ્કલંકીઓની વાતોમાં અમને ઘણી મજા આવતી પણ એના પર પૂરો વિશ્વાસ તો અમને નહોતોજ બેસતો.

એક વાત તો સૌ જાણે છે કે ધરમ, ધરમ કરતાં આપણો દેશ એકદમ અફળાઈ ચૂકો છે. કબુલતાં દુઃખ થાય છે પણ કહેવુંજ નોંધ્યે કે દશ પાર વરસના બળવાપ્રવૃત્તિના અનુભવમા મેં જોયું કે જેઓ ધર્મ ધર્મની બાંગ બહુ મારતા હતા તેમાંના સોમાંથી ૯૯ માણસો પાછળથી લોક હિતના કામોમાર નિરૂત્સાહ થઈ જતા અને છેવટે ગણ્યા ગાળ્યા એક બે જણ શિવાય બાકીનાં તદ્દન તામસ વૃત્તિના થઈ જતા. ધર્મ અને આંતરવૃત્તિની પૂરી પરખ ત્યાગમાંથી મળી આવે છે અને આ ત્યાગની કસોટી પર કસતાં મોટે ભાગે ધર્મિષ્ઠ-કહેવાતા લોકો તામસી અને સ્વાર્થી માલગ પડ્યા છે. મારી તો ખાતરી કે આર્થ સંસ્કૃતિમાં બે બહુ ઉંચા સિદ્ધાંત છે, અધિકાર ભેદ અને ગુરુવાદ. આ બંને તરફ એકદમ ધ્યાન ન દઈ આપણે ધરમ ધરમની જૂમ મારતા સ્વધર્મ તજીને પરધર્મે વળીએ છીએ. ને તેથી આપણી દુર્ગતિ થાય છે. આ પ્રમાણે સાત્ત્વિકતાને જોડ આવતાં આપણે તામસી પ્રવૃત્તિનું ગરણું લઈએ છીએ અને ધર્મને નામે ફેવળ અધર્મ આચરણ કરવા માંડીએ છીએ.

લક્ષ્મીબાઈ ખરેખર તેજસ્વિતા હતી. એણે ખરેખરા અ-

તરના ભાવથી ઇશ્વર સ્મરણ આરંભેલું પણ સંસારીપણા ને આધ્યાત્મિકતાની વચ્ચે એ સમતોલપણું ન રાખી શક્યા. ને એની દેખાદેખીમાં એના બીજા ગોઠીયાઓ પણ કર્મ તણ કેવળ ભક્તિ તરફ વળ્યા. પરંતુ આકૃતના દિવસોમાં અમે સૌ પકડાયા પછી આ ગોઠીયાઓ જેમણે આટલા દિવસ ભગવાનનું ભજનન કર્યાં કરેલું. તેમણે પોલીસના પંજામાં પડતાં પોતાને બચાવવાને માટે અમારી સૌની વિરૂદ્ધ જુબાની આપી હતી એટલુંજ નહિ પણ લક્ષ્મીનારાયણની વિરૂદ્ધ જુબાની આપવાનું પણ તેઓ નહોતા ચૂક્યા.

આકૃતમાં આવી પડ્યા ત્યાં સુધી લક્ષ્મીજી એમને માટે કહેતા કે હમણાં આ લોકો ભક્તિસાધનામા તદ્દન નિમગ્ન છે તેથી એમની મારફત બળવાનું બીજું કોઈ કામ હું કરાવવા નથી ઇચ્છતો. વળી હમણાં ઇશ્વરસ્મરણ એજ એક કામ છે, આપણે હાથે કંઈ કરવા જેવું છેજ નહિ, શ્રી કલિક ભગવાન પ્રગટ થવાના છે અને એમને શરણે બરાબર જવું એજ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. લક્ષ્મીનારાયણ ઘણા દિવસથી ભારે આકૃતની વચ્ચે બળવા મંડળનું કામકાજ કરતા આવેલા ને તેથી બીજા સાથીઓ કરતાં એમની શક્તિ ઘણી વધારે હતી. માફ માનવું છે કે આમ આકૃતમાં પડના છતાં પણ એ પોતાનું પોત ન વીસર્યાં. પણ એમના બતાવેલા કર્મવિરક્તિના આદર્શમાં બીજા ઘણાકે લોકો અવળે રસ્તે ચલી ગયા ને તેથી જ્યારે સાચી કસોટી થઈ ત્યારે તેઓ માણસાઈભર્યું વર્તન ચલાવી ન શક્યા.

અવધવિહારી પણ ભારે ભગત હતા ને તે પણ નિષ્કલંકીએ પાસે આવળ કરતા, પરંતુ એમ છતાં એણે કદિ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ ન કર્યો. તેથી મંસાર અને સેવાનું સમતોલપણું જાળવી શક્યા. આજના હિંદી સમાજમાં આવા સમતોલપણાનોજ સાચો ને ભારે અભાવ છે.

(૮)

બંગાળામાં: રાસબિહારી હિંદ તજે છે.

આતરિયો તાવ લઇ પ્રતાપની સાથે હું બંગાળામાં અમારે મથકે આવી લાગ્યો. બંગાળામાં અમરી બજવામાં ઠળીનું મથક કલકત્તા પાસેના એક ગામડામાં હતું. અનેક કારણોથી એ ગામનું નામ અહિં નથી આપી શકતો. એ સ્થળે મારા પન્દર દિવસ તો ખાટલાવશ થઈ પડી રહેવું પડ્યું. અને ત્યાના બુવાનોએ મારી ખૂબ સેવાચાકરી કરી. પ્રતાપ મને બંગાળે મૂકી પોતે રજપુતાને જતો રહ્યો. હું એવું હતું કે હું સારો થઈને રજપુતાને જઈશ અને તે વેળા રજપુતાનામાં ભારે જહેમત ઉઠાવીને પણ બજવાનું મથક સ્થાપન કરીશું. પરંતુ જ્યારે ફરી અમારો મેળાપ થયો ત્યારે—

—ત્યારે તો અમે બંને જણા જેલમાં હતા.

હું જ્યારે આ પ્રમાણે માદો થઈને ખાટલે પડ્યો હતો ત્યારે પૂર્વ બંગાળના એક આગેવાન શ્રીચુત નરેન્દ્રનાથ દત્ત ઉરફે ગિરિજા બાબુ વારંવાર મારી પાસે આવતા. એમની સાથે મસલત કરી અમે ઠરાવ્યું કે હવે રાસુદાને કોઈ પણ પ્રકારે હિંદમાં રહેવા દેવા ઠીક નથી. ઘણું થઈ ગયું, ઇશ્વરે અનેક પ્રકારે અત્યાર સુધી એમનો ખત્યાવ કર્યો છે. હવે હિંદમાં વધુ વખત બીનજોખમે રહેવું એમને માટે શક્ય નથી. આપણું મંડળ તો એક પછી એક ઘા અમતું જાય છે ને વધુ ઝામવાની તક નથી મેળવી શકતું. જે વેળા મંડળ લગભગ ઝામવાની અને ઉત્તતિની અણી પર આવે છે તેજ વેળા એકાદ એવો ફટકો લાગી પડે છે કે એ ઠીકઠાક કરવામાંજ પાછા ફેરવાયે દિવસો નીકળી જાય છે.

પહેલાં દિલ્હી કાવતરાં કેસનો ફટકો પડ્યો તો ઠીક ઠક કરવામાં અમારું એક વરસ ગયું. પછી જ્યારે સ્વસ્થ થતાં સરકાર પર બીજો ફટકો લગાવવાની શક્તિ આવી ત્યાં તો લાહોરની પકડાપકડી થઈ ને મામલો વિકર્યો. એ ફટકે તો અમને એકદમ લૂલા બનાવી મૂક્યા. એથી તો અમારું પંજાબમાંનું અને જોડીયા પ્રાંતોમાંનું સગઠન લગભગ વટી પુટીને મેદાન થઈ ગયું. બંગાળામા પણ જુદા જુદા મંડળોને જુદા જુદા ફટકા સહેવા પડ્યા. એ દશામા રાસ-ગિફારીને હિંદમાં રહેવા દેવા એ કંઈ શુદ્ધિસમત નહોતું, કેમકે મંડળ વટયા પછી ઇચ્છિતના કાયદા ને વ્યવસ્થાની સામે ટકી રહેવું એ બહુ બને તેવું નહોતું. રાસુદાને અમે

અત્યાર સુધી બચાવી શકેલા તે કેવળ અમારા સંગઠનના
 ભેર પરજ. દિલ્હી/કાવતરાં કેસ પછી રાસુદાને પકડનાર
 માટે ૭૧ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ જાહેર થયું હતું. એ પછી
 એક વરસને અંતે લાહોર કાવતરાં કેસમાં રાસબિહારીની
 કીર્તિગાથા પ્રકાશ પામી, ને તેને લીધે પંજાબ અરકારે તેને
 પકડનાર માટે બીજા અઢી હજાર રૂપિયાનું ઇનામ કાઢ્યું—
 એટલે કે કુલ ૧૦૦૦૦ રૂપિયા થયા. અને વળી ઠાણી 'કા-
 વતરાં કેસ પછી સંયુક્ત પ્રાંતની અરકારે બીજા અઢી હજાર રૂ.
 જાહેર કર્યાં. આમ કુલ ૧૨૫૦૦ પર આક્રોશ ગયો હતો.
 તેથી રાસુદાને હિંદમાથી બહાર મોકલી આપવાનું અમે નક્કી
 કર્યું.

આટલા દિવસ સુધી એક વાતની બહુ ગેરકાળજી અમે
 રાખેલી. અમે એમ માન્યા કરતા કે બાળવો શરૂ થવાને
 હજી પુરતો વખત છે, ને એમ માગી અમે પરદેશથી પૂરતા
 હથિયાર ઓળટર લાવવાની કંઈ ખાસ યોજના રાખેલી નહિ.
 પરંતુ હવે દેશની દશા જોઈ અમે સમજ્યા કે જો પૂરતા
 હથિયાર ઓળટર મળી જાય તો બગવાનો આરંભ કરવાને
 બાકી વાર નથી, એટલે આ વેળા રાસુદાને પરદેશ
 મોકલી નવેમરથી બજાવાની યોજના રચવાનું નક્કી કર્યું;
 રાસુદા પણ દેશ છોડતાં પૂર્વે કહી ગયા હતા કે આ વેળા
 હિંદના પ્રત્યેક જુવાન જુવતિને મગમ દરવાં પડશે ને પછી
 જોઈએ છીએ, ઇન્જિને કેવી રીતે હિંદ પર ગજ કરે છે.

રાસુદા પહેલાં વિદેશ જવાને તૈયાર નહોતા થતા. તેઓ

હવે કંઈક રાહ જોવાના મતના હતા. પણ અમારી સાચી હાલમણને ઠેલી ન શક્યા. કેવી રીતે, ક્યારે ને ક્યાં જવું એ બધી યોજના તેમની સાથે મળીને નક્કી કરી. વાત એવી હતી કે એમણે પરદેશ જઈ મૈથી પહેલાં પૂરતા પ્રમાણમાં મોઝર પિસ્તોલો અને તેની ગોળીઓ મોકલો આપવી. અને પછો બળવાને માટે જોઈતા પ્રમાણમાં હથિયારો મોકલાયાં કરે એવો બન્દોબસ્ત કરીને દેશમાં આવી જવું. કેવી રીતે દેશમાં હથિયારો પહોંચાડવા ને બળવાની વિરાટ યોજના કેવી ઘડવી તે બધું પરદેશના અનુભવી ને જાણકાર સમર-કુશળ પુરુષોની સલાહમસલતથી નક્કી કરી લેવું.

કારીથી રાસુદા વિનાયક કાપડેને સાથે લઈ પહેલાં નદીયા આવ્યા અને પરદેશ જતાં પૂર્વે કલકત્તાની પાસે જ ક્યાંક રહ્યા. પરદેશ જતા પહેલાં ૪ દિવસ આગળથી તેઓ કલકત્તાની ભરવસ્તીમાં રહ્યા અને એક દિવસ ધોળે દહાડે બપોરે બે વાગે હું ને ગિરિબાબુ જઈ તેમને સ્ટીમર પર મેંસાડી આવ્યા. આ એપ્રિલ સને ૧૯૧૫ની વાત છે. હું ને રાસુદા એકજ ટાંગામાં હતા ને ગિરિબાબુ બીજા ટાંગામાં બેઠા હતા—એમ સ્ટીમર પર ગયેલા. રાસુદાને મારા પર ભારે હેત. રસ્તે રાસુદાએ મને જૂન પાસે ખેંચી ગળે હાથ નાંખી સપ્રેમ જણાવ્યું: ભાઈ, દેશ છોડતાં મને કેટલું કંટાળાયું છે એ હું તને નથી કહી શકતો. જો, જહુ સાવધ રહીને કામ કરજે, ને કામ બરાબર ચલાવે એ તે પછી તું મારી પાસે આશ્વિ આવજે.

એમની સાથે આ મારી છેલ્લી વાત હતી.

એમ ઠરેલું કે દેશમાંનું સંગઠન યોજાય થઈ ગયા પછી મારે પણ પરદેશ જઈ એમની સાથે રહેવું કેમકે મારા નામ પર પણ વારંટ નીકળેલું અને દેશમાં રહેવાથી એ વેળા પકડાઈ જવાનો બહુજ સંભવ હતો. વારંટ નીકળવું એ તો ફરતું છે, પણ માત્ર પોલિસને શક પડે તો પણ કામ કરવામાં ભારે અગવડ ઉભી થવા માંડે છે. દેશમાં જૂદા જૂદા સ્થાનના બળવાવીરોને પરસ્પર મેળવી આપનારો બીજો કોઈ હોત તો હું ચે રાસુદા સમેત પરદેશને રસ્તે પડી ચૂક્યો હોત; પણ એવો કોઈ ન રહેવાથી કામ સંભાળવા આવી આફત વચ્ચે પણ મારે દેશમાંજ રહેવું પડ્યું. કાશી છોડતાં પૂર્વે રાસુદાએ મારી મા પાસે એવું વચન લીધું હતું કે મારે પરદેશ જવું પડે તો તેના ખર્ચ માટે ૧૦૦૦ રૂપિયા મને આપે. હું આવી બળવાબાળીઓમાં લપટાયેલો છું એ વાત મારી નાને ઘણા વખતથી માલમ હતી અને એ વાતમાં એની સહાનુભૂતિ પણ હતી. કંઈ કેટલાયે જન્મો મેં સતકર્મ કર્યા હશે ત્યારે બંગાળીના ઘરમાં મને એવી મા સંપડેલી.

રાસુદાનો વિદેશ જવાનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ લખવાનો વખત હજી સુધી નથી આવ્યો. માત્ર એટલુંજ કહી દઉં છું કે બહારથી આ કામ ગમે એટલું ભેદી ને કઠણ લાગતું હોય પણ એ કામ સરવાળે ઘણું સહેલું ને સરળ હતું. આમ જવાને માટે કેવળ હિંમત ને શ્રદ્ધા શિવાય બીજા

કશાની જરૂર નહતી.

જે વેળા રાસખિહારી પરદેશ ગયા તે વેળા યુરોપની લઢાઈ ભયંકર રૂપે ચાલી રહી હતી. અને તે વેળા પરદેશ જતું અથવા પરદેશથી દેશમાં આવવું એ કંઈ જેવું તેવું કામ નહોતું. વળી રાસખિહારીના જેવા માણસને માટે તો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ભટકતા રહેવું કેવું સંકટજનક હતું એ પણ વિચારી શકારો. અલબત્ત, એ દરમ્યાન હંમેશા એની પાસે લરેલી પિસ્તોલ ખડી ને ખડી તૈયાર રહેતી અને વળી અમારામાંનો કોઈકે એકાદ પણ એની પાસે રહેતોજ. એટલે એમને છુવતા પકડવા એ કામ તો ભાગ્યેજ કોઈ મઠ્ઠ કરી શકે તેવું હતું. એમ છતાં એનો સૌથી વધારે ભરોસો ઇશ્વરકૃપા પરજ રહેતો હતો. ન્યારે એ દેલ્લી વાર કલકત્તે આવ્યા, ત્યારે રિવોલ્વર મુઢાં સાથે રાખવાની એમણે અનિચ્છા પ્રગટ કરેલી. રાસખિહારીને! ખાંધો! બેવડો હતો એટલે હું ધારૂં છું કે ઢોઢવાને માટે તેઓ બિલકુલ શક્તિવાન નહોતા. એક દિવસ મેં એમને પૂછેહું કે: જો પોલિસ પકડવા આવે તો તમે ઢોઢવાનો પ્રયાસ કરો ખરા કે નહિ? જવાબમાં એમણે હસતા હસતા કહ્યું કે હું બિલકુલ ઢોડી નહિ શકું; એ સંભોગોમાં તો હું શાન્તિથી આત્મસમર્પણ કરી દઉં. વળી બીજી વાર એવાજ એક સવાલના જવાબમાં એમણે એકવાર ઠહું હતું કે ન્યાં સુધી મારૂં આયુધ્ય પૂરું નહિ થય ત્યાં સુધી હું પકડાવાનો નથી. ને મારા આયુધ્ય પર તો ઇશ્વર શિવાય

ખીજા ઠેકાણેના અંકુશ નથી.

હાલમાં તેઓ જાપાનમાં [] ત્યાં તેઓ જાપાનીઓને ઇંગ્લિશ શીખવે છે, એશિયન રીબ્યુ નામનું માસિક પત્ર ચલાવે છે, જાપાનના જુદા જુદા ભાગોમાં હિંદને વિષે લાખણો આપે છે ને જુદા જુદા પેપરોમાં લેખો લખે છે. જાપાનમાંથી એઓ ક્યારનાય ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં બંદીવાન થઇ પડ્યા હોત, પણ જાપાનના એક ઉચ્ચ દરજ્જાના અમલદારના ખાસ પ્રયાસ ને ભલામણથી તેઓ છૂટી જવા પામ્યા છે. હવે તે એમણે એક ઉચ્ચ કુળની જાપાની રમણી સાથે લગ્ન પણ કર્યું છે ને એમને એક પુત્રને એક પુત્રી થયાં છે. પુત્રનું નામ ભારતચંદ્ર રાખ્યું છે અમારા ભાણી સાહેબ આટલા દિવસોમાં હવે બંગાળી શીખી ગયા હશે એમ મને લાગે છે. રાસબિહારી હવે જાપાન સરકારની પ્રભ છે.

જાપાનથી રાસબિહારીએ જે લેખો યંગ ઇડીયા વગેરે પત્રોમાં મોકલ્યા છે તે વધુ માણસોએ વાંચ્યા હશે. એમાંથી એમના આજના અભિપ્રાયો સારી પેઠે સમજાય છે. [એ શિવાય પોતાના મિત્રોને પણ કેટલાક પત્ર હુમણાં લખ્યા છે, તેમાંથી એમના માનસનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તેથી એમનો ચોઠા ભાગ ઉતારું છું.

(1)

Tokyo, Japan.

12-4-22.

My dearest.....

..... The idea that I could not protect...all from

the inhuman.....they were subjected to, makes me restless Of course I consoled myself with the fact that by passing through the agony of fire..... have come out a better and purer soul But I did not like the tone of pessimism that pervaded some parts of.....letter. There is eternal life, so work is eternal. You need not be anxious about impurity even if there is any.....Of course there is no necessity of secret work, and I quite agree with you. Hitherto our knowledge of international situation was very meagre. We mostly confined our attention to India But now I have come to understand a bit of international politics. This has greatly altered my former ideas. Please remember that we shall have to—rather we are destined to—tackle the problem of the world. It is India's mission to usher in a new era of real peace and happiness in the world. India's freedom is but a means to this end, and it is not an end in itself.....

{ 2 }

Tokyo, 9th. July, 22.

My dearest.....

Your letter.....reached me yesterday. What did you wish me to write ? And what was your

heart's desire ? I think I was sufficiently clear in my letter. Of course there are many things which I cannot write in letters for obvious reasons and your curiosity about them must remain unsatisfied till we meet again. The most noteworthy thing however is that my whole outlook has been broadened and I gave you a hint in this connection in my last letter. Independence India must have. Because her independence is essential for the regeneration of the whole world. It is not the end in itself but it is a means to an end and that end is the destruction of Imperialism and Militarism and the creation of a better world for all to live in. It is India's mission and therefore your (and my) mission..... I like Japan and I have come to adore her, because I am convinced that she will stand for Asian Independence when time comes. When I came here first, the Japanese had little knowledge of the state of affairs in India. It is chiefly through our efforts and sacrifices that today every Japanese is closely following the trend of events in India. I have got many Japanese friends, from the cabinet ministers down to lawyers, M. P's, journalists and students. Many books in Japanese about Gandhi and Indian movement have been published, and the papers and magazines are regu-

larly carrying articles on India. This month a Professor in the Tokyo Imperial University, published a voluminous book in Japanese on India. Next month I am engaged to deliver lectures on Indian Situation for three days Today most of the young men here are staunch advocates of Asian Independence. Even oldermen and responsible officials are in sympathy with the now awakening noticed from Persia to China. The most remarkable national trait (here) is patriotism. And the people are ready to revere and love those who have the same characteristics. This is the reason that we are given protection. But for Japanese sympathy and love, I would have been dead long ago... About going back to India, well, brother, I do not want to return till India is free... Your Bowdidi is learning Bengali.....

ભાવાર્થ:

ટાકીયો, ભંપાન

૧૨-૪-૨૨

પરમ પ્રિય

—ને હું અતિનિષ્ઠુર ને અમાનુષી નિહંયતામાંથી ન બચાવી શક્યો એ વિચાર મને ખૂબ બેચેન બનાવે છે. મને માત્ર સંતોષ એટલોજ રહ્યો કે એ અગ્નિસ્નાનમાંથી

પસાર થતાં વધારે ઉત્તમ ને વધારે પવિત્ર થઈ બહાર આવ્યા.
 પણ—ના પત્રના કેટલાક ભાગમાં જે નિરાશાવાદનો
 ધ્વનિ મેં ભાળ્યો એ મને ના ગમ્યો. અપવિત્રતાને અંગે
 પણ ચિંતાતુર રહેવાનું કારણ નથી, નો—હોય તો. જીવન
 અનંત છે ને તેથી કાચું પણ અનંતજ છે. અલબત્ત, હુપા
 કામકાજની કરી જરૂર રહી નથી તે સંબંધે હું પણ મળતો
 થાઉં છું. અત્યાર સુધી આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોનું આપણું
 જ્ઞાન બહુ અધુરું ને નજીકું હતું. ને તેથી આપણે માત્ર
 હિંદુસ્તાન તરફજ લક્ષ આપેલું. પણ હવે હું આંતરરાષ્ટ્રીય
 રાજકારણમાં કંઈક કંઈક સમજતો થયો છું, ને તેથી મારા
 આગલા વિચારો મોટે ભાગે ફેરવાઈ ગયા છે. યાદ રાખજો
 કે આપણે આખી દુનિયાના પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવો પડ્યો.
 આપણે તે માટે નિર્માણ થયા છાએ દુનિયામા સાચી શાંતિ ને
 સાચાં સુખનો નવો યુગ શરૂ કરવો એ હિંદનો જીવનધર્મ
 છે. હિંદનું સ્વાતંત્ર્ય એ આમ માત્ર એ ધ્યેયનું એક સાધન
 છે. એ કંઈ અંતિમ સાધ્ય નથી.

(૨)

ટાકીયો, જાપાન

૯-૭-૨૨

પરમ પ્રિય

તમારો પત્ર—મને ગઈ કાલે પહોંચ્યો. મારે તમને શું
 લખવું ? ને તમારા હૃદયની તે શી અંખના હતી ? મારું

ધારવું છે કે મારા પત્રમાં પૂરી ચોખવટ કરેલી હતી. અલ-ખત્ત, એવી ઘણી વસ્તુ છે જે હું દેખીતા કરણોસર કાગ-જોમાં ન લખી શકું ને તેથી તમારી જાણાસા આપણે મળીએ નહિ ત્યાં સુધી અણછીપીજ રહેવાની. ખાસ મહ-ત્વની વાત તો એ છે કે મારું આખું દૃષ્ટિબિન્દુજ બહુ વિશાળ થઈ ગયું છે ને તે સંબંધે જ્યાં પત્રમાં મેં તમને ઇશારો પણ કરેલો. સ્વતંત્રતા તો હિન્દને મળવીજ જોઈએ, કેમકે એની સ્વતંત્રતા જગત આખાના પુનરુદ્ધાર માટે આવશ્યક છે. એ પોતે સાધ્ય નથી, પણ સાધન છે અને એનું સાધ્ય તે શાહીવાદ અને લશ્કરશાહીનો નાશ તથા દેાને માટે જીવવા સારૂ એક નવીજ ને વધારે ઉત્તમ દુનિયાનું સર્જન. હિન્દનો એ ધર્મ છે ને તેથીજ એ મારો ને તમારો જોય જીવનધર્મ છે. જાપાન મને ગમી ગયું છે ને હું એને પૂજતો થયો છું કેમકે મારી ખાતરી થઈ છે કે પ્રસંગ આવ્યે એશિયા આખાની સ્વતંત્રતા કાળે એ જૂઝશે. હું ત્યારે અહિં આવ્યો ત્યારે જાપાનીઓ તો હિંદમાની સાચી સ્થિતિ વિષે કશોજ ખ્યાલ નહોતો. મુખ્યત્વે આપણાજ પ્રયત્નો અને આત્મજોગેને પરિણામે આજે પ્રત્યેક જાપાની હિંદમા બનતા બનાવે પ્રત્યે ઝીલ્ડી નજરે લાખી રહે છે. મારે ઘણાજ જાપાની મિત્રો છે. તેમાં વજીરમંડળના સભ્યો ને વકીલો, પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો, પત્રકારો ને વિદ્યાર્થીઓ પણ છે. ગાંધી અને હિંદની ચળવળ વિષે જાપાની ભાષામાં ઘણાંક પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે અને છાપાંઓ તથા માસિ-

કેમો હિન્દને લગતા ઘણા લેખો હોય છે આજ મહિને ટાકીયોની શહેનશાહી મુનિ. ના એક અધ્યાપકે જાપાનીમાં હિંદ વિષે એક દળદાર તથા પ્રગટ કર્યો છે. આવતે મહિને હું હિંદની સ્થિતિ વિષે ત્રણ ભાષણો લાગલાગટ આપવાનો છું આજે અહિંના ઘણાક જુવાનો એશિયાની સ્વતંત્રતાના પક્ષા હિમાયતીઓ બનેલા છે અને ગ્રૌહ માણસો તેમજ સમજી અધિકારીઓ પણ ચીનથી ઈરાન સુધીમા જે જાગૃતિ પ્રવર્તે છે તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી ભાળે છે. અહિંની પ્રજાનો મુખ્ય ગુણ દેશપ્રેમ ને દેશદાઝ છે અને જેમનામાં એજ ગુણો હોય તેને પૂજવા ને સ્હાવા અહિંની પ્રજા ઉત્સુક રહે છે એનેજ પરિણામે અહિં અમને રક્ષણ મળે છે જાપાનની સહાનુભૂતિ ને જાપાનના પ્રેમ શિવાય હું ક્યારનોય સ્વર્ગસ્થ થઈ ગયો હોત. ને હિંદ પાછા આવવાની વાતમા તો બાઈવારે, જ્યાં સુધી હિન્દ મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી હું આવવા નથી ઈચ્છતો. તારી બાબી બગાળી શીખે છે . . .

આ કાગળો પરથી રાસબિહારીજી માનસ સારી પેઠે સમજી શકાય છે. પરંતુ વર્તમાનની વાત છોડી કંઈ જે વખતની અવસ્થા હું લખવા બેઠો છું તે ફરીથી લખવા માડું એજ ઠીક

(૯)

મથકની વાત

વારૂ; રાસુદા હિંદ છોડો ગયા. એમને વહાણ પર અઢાવી અમે—એટલે કે હું ને ગિરિનાબાબુ મથકે પાછા બળ્યા. મથક સાથે અમારે બહુ ગાઢો સંબંધ નહોતો. તેમ હોવાનાં કેટલાક કારણો હતાં.

પહેલાં તો મથક પરના આગેવાનોના અને અમારા રાજદ્વારી મતમાં ભેદ હતો. તેઓ અમારા બળવા મંડળની શરૂઆતથીજ ટેરરીઝમ-ત્રાસ પ્રતિના તરફ વલણ ધરાવતા હતા. એમણે અત્યાર સુધી દેશમાં હથિયારબંધ બળવો કરવા માટે કશો યત્ન કર્યો નહોતો. તેઓ ધારતા હતા કે જો થોડાક દહાડા સુધી દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીમાં મોટા મોટા સરકારી અમલદારોને રિવોલ્વર તથા બ્રાઉનથી જમલોકનો રસ્તો બતાવી દેવાય તો સરકાર ગભરાઈને દેશને ઘણા રાજદ્વારી હડો આપી દે. અને આવી રીતે તમંચાના ભોરથી હપ્તે હપ્તે હડો મેળવતાં મેળવતાં છેવટ પ્રજાતંત્રી બંધારણ પણ મેળવવાનું શક્ય છે એમ આ લોકોને શ્રદ્ધા હતી. અને પ્રજાતંત્રી બંધારણ એટલે સ્વતંત્રતાનું પહેલું પગથીજ. તે મેળવ્યા પછી સ્વતંત્રતા મેળવવી એ કંઈ મોટું કામ નથી. તેઓ એમ પણ કહેતા આ રીતે કે બીજી રીતે પણ પ્રજાતંત્રી બંધારણ મેળવ્યા શિવાય તો ખૂણું સ્વતંત્રતા

મેળવવાનું શક્યજ નથી. આ વિચારસરણી તેમને ખંગા-
ળાના અમુક દેશપૂજ્ય આગેવાન પાસેથી મળેલી. પરંતુ
આવી ત્રાસનીતિને પણ ખરાબર સાર્થક કરવા માટે મંડળને
જેવું મજબૂત બનાવવાની જરૂર હતી તેવું તેઓ બનાવી
નહોતા શક્યા. જેમકે કોઈ સ્થળના મેજિસ્ટ્રેટને મારવાનો
હોય તો ત્યાં એક જુવાનને રિવોલ્વર આપી મોકલી દેતા,
જે કે પહેલેથી તે જગ્યાએ મંડળનો પાયો મજબૂત કરવા
કંઈજ યત્ન નહિ કર્યો હોય.

વ્યવસ્થિત કાર્યશીલ ને બળવાન સંઘ શિવાય આજકાલ
કોઈપણ કામ પાર પાડવું શક્ય નથી. અને હિંદને માટે
પ્રજાતંત્ર મળે એટલે સ્વતંત્રતાજ મળ્યા ખરાબર ગણાય.
પણ એવું વિરાટ ને કઠણ કામ સફળ કરવા માટે કેવા
વિશાળ વ્યાપક ને શક્તિશાળી સંઘની જરૂર હતી તે અમારા
મધકના આગેવાનો સમજેલા નહિ તેથી એમની આગેવાની
હેઠળ ખંગાળામાં કોઈપણ મંડળ ખરાબર જામતું નહોતું.
એમના મંડળનું કુદ્ર કુંડાળું જામતો સીમાડો વટાવી આ-
ગળજ નહોતું જઈ શકતું. ને એ રીતે સફળતા તો મળેજ
શાની! તેથી કેવળ એમનાજ યત્નોથી ત્રાસનીતિના પ્રયત્નો
સફળ ન થયા એમ કહી શકાય. આ સર્વ કાર્યપ્રણાલીના
વિષયમાં એમની સાથે મારે રોજ ખૂબ વાદવિવાદ જામતો.
આ પ્રકારે મંડળનો આદર્શ ફક્ત ત્રાસનીતિ રખાવાને
લીધે મારા જેવા બીજા ઘણાક જુવાનો પ્રાણ પડાવી સાથ
નહોતા હઈ શક્યા. ને એવો ત્રાસનો આદર્શ સાચા વિચાર

શીલ જીવાનોને આકર્ષી નજ શકે. ખરેખર, બહુ ઉંચો, ઉદાર ને વિશાળ આદર્શ પ્રેરણા આપવા માટે ન હોય તો કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાનું જીવન અરે પોતાનું સર્વસ્વ હોડમાં મૂકી દેશના કાર્યમાં સાથ ન આપી શકે. એટલે આવા ત્રાસનીતિના આદર્શ પર લોકસંગ્રહ બનીજ શકે તેમ ન હોય. આથી લોકસંગ્રહને માટે વળી પાછા બીજા ઘણા હેતુઓ લવાતા અને વિપ્લવ સમિતિની કાર્યપ્રણાલિ વિષે સૌને અધારામાંજ રાખવામાં આવતા. આ પ્રકારે માત્ર થોડાક માણસોને ભેગા કરીને તેમની મારફત ત્રાસનીતિનાં કામેા કરાવાતા. એ વાત અમને ન ગમતી. રાસબિહારી અને એમના અનુયાયી જીવાનોની સાથે વાતચીત થયા પછી જે દિવસે પહેલવહેલો મારો આ નેતાઓ સાથે પરિચય થયો તે દિવસે પહેલાં તો હું સડકજ યદ્ય ગયેલો. વિચારમાં જ પડી ગયેલો કે આ તે કેવાક મંડળમાં હું આવી પડ્યો ? તે દિવસેજ એમની વાતોનો વિરોધ મેં કર્યો હતો ને વળી રાસબિહારી સાથે ફરી વાતચીત થતાં એમની પાસે પણ આ વિષયમાં ફરિયાદ કરી હતી. તે દિવસે રાસબિહારીએ મને કહી દીધેલું કે કર્મયોગ અને ધર્મસાધના શિવાય કાર્યપ્રણાલીના વિષયમાં એ લોકોની સાથે વાતજ ન કરીશ.

રાસબિહારી ખચપણથીજ એ સૌના સમાગમમાં હતા. પણ એમની પ્રકૃતિ સાથે એને જરાયે મેળ નહોતો. જરા મોટા થઈ પોતે દહેરાદૂન નોકરી કરવા ગયા ત્યારે પણ એ પોતાના કાર્યની શુચ્છી પોતે ને પોતેજ રચવા શ્રામ્યા. કુદરત,

નિઃસર્ગદેવી જેમ બધાથી અબાણુ રહીને પોતાની રચના કરી દે છે—રાસુદા પણ એજ રીતે પોતાના નેતાઓથી અજ્ઞાત રીતે એક મોટું મંડળ બમાવીને બંધું કરી દે છે. અલગતા, કામ જરા આગળ વધ્યું એટલે પછી મથકના આગેવાનો આગળ ધણું ખર્ચે જતાવી દીધું. પણ એમની માફક કેવળ ત્રાસનીતિ પોતાને પસંદ નહોતી, એટલે એની પોતાની પદ્ધતિ વળી એક જુદીજ હતી. પણ એમની સાથે મતભેદ હોવા છતાંયે રાસુદાને વિરોધ ને પક્ષાપક્ષી ગમતાં નહોતાં એટલે જ્યાંસુધી બનતું ત્યાંસુધી મળીહળીને જ કામ લેતા.

એક બીજી બાજતમાં પણ મારે એમની સાથે ભારે વિરોધ થતો. આ આગેવાનો એમ માનતા કે આધ્યાત્મિકતાનો ગૂઢ મર્મ કેવળ પોતેજ મેળવી શક્યા હતા. એટલે મતભેદ થતાંજ તેઓ કહી દેતા કે જાવ જાવ, તમે તો ફક્ત પશ્ચિમના વિલાયતી વિચારોમાં ગાડા ધર્ન ગયા છો ! જાણે કે ત્રાસનીતિના માત્વિક વિપ્લવના બીજા પ્રયાસમાં વધારે વિલાયતીપણુ હોય ! સામેના પક્ષના મતને તોડવા માટેની આ 'તોફા' ચુકિત આજકાલ તો ભારે પ્રચાર પણ પામી ગઇ છે.

આ લોક અનેક રીતે એવો વિચાર ફેલાવતા હતા કે વૈરાગ્ય અથવા ધ્યાનસમાધિનો માર્ગ એજ કંઈ માત્ર ઇશ્વરને મેળવવાનો રસ્તો નથી. ને તેથી તેઓ કહેતા કે સંસાર તજ્યા શિવાય દુન્યવી બધાં કામો કરતાં કરતાં પણ તેમાં

કશી આસક્તિ ન રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ રસ્તો છે પણ એજ લોકો વહેવારમાં પોતાની નાનકડી ટોળીને રાજનીતિમાંથી ખાસ ઇરાદાપૂર્વક જુદી રાખવાનો પ્રયાસ કર્યાજ કરતા. આથી અમારે તેમની સાથે રાજ તડાતડી થતી જે દિવસે પંતળખની બળવાબાજી નિષ્ફળ થયાથી અમે આ મથકે આવી આશરો લીધો તે દિવસે એ લોકોએ અમને મહેલું પથ્રુ માર્યું કે હવે નાચકુદ તો બહુ થઈ ગઈ, જરા શાત ધિસો ને ઇશ્વરની આરાધના કરો.

મારૂં માનવું છે કે આમનો સ્વભાવજ બળવાધર્મથી વિરોધી હતો ને તેથી તેઓ ખીજી ધણી જન્મજોમા પડીને ધીમે ધીમે આ બળવાના ક્ષેત્રમાંથીજ ધણે દૂર ખસતા ગયા. મોટેથી તેઓ જ્ઞાન કર્મ ને વૈરાગ્યનો સમન્વય કરી ચાલવાના આદર્શનો બલે પ્રચાર કરતા, પણ વહેવારમાં દુનિયાના કામોમાં લપટાઈ રહેતા ને જે રાજનીતિનો આદર્શ ઈશ્વર સરકારનો વિરોધ કરવા માટે ખાસ જરૂરી હતો, તેનાથી દૂર ને દૂરજ રહેતા-તેમ કરવાનો પ્રયાસ કરતા. બેશક ન્યાય સુધી તેઓ ખીજા બળવાવીરોના સગાથમાં હતા ત્યાં સુધી બધી રીતે, ગમે તેવી આક્રમણીયે પરવા ન કરતા, બધાને કામમાં મદદ કરતા. પણ એમનો અગાવ જુદો હતો એટલે છેવટે એમણે બળવાવીરોની સોળતજ છોડી દીધી હતી. જે પ્રમાણે વૈરાગ્યમાં પ્રવેશેલો કોઈ મહાપુરુષ શરૂઆતમાં સસાર અને ભોગોમાં લપટાયેલો રહે છે પરંતુ સ્વધર્મને વશ થઈ ધીમે ધીમે વૈરાગ્યને રસ્તે ચઢી છેવટે સંસાર તણ

દે છે તે પ્રમાણે અમારા આ નેતાઓ પહેલાં પહેલાં બળ-
વામંડળોની સાથે જોડાકાર હતા પરંતુ સ્વભાવવશ થઈ
એ વિરૂદ્ધવાતુષ્ઠાનથી ધીમે ધીમે દૂર સરકતા ગયા અને
છેવટે બંધોજ સંબંધ તણ દીધો. પણ બળવાનો સાથ
છોડ્યો તેથી કંઈ દુનિયા તેમણે નહોતી તણ, તેમ રાજ-
નીતિને તણ દેવા છતાં બીજી બધી રીતે એ લોકો સમા-
જની સેવા તો કરતાજ રહ્યા.

આવા બધા કારણોથી એમની સાથે અમારો મેળ
ખાતો નહોતો. જ્યાં સુધી રાસબિહારી દેશમાં હતા ત્યાં
સુધી તેઓ એમનાથી દૂરના દૂરજ રહેતા ને છતાંયે
એમને મોટા માનીને ચાલતા. એનું કારણ એવું જણાય
છે કે રાસબિહારી બચપણથી એમનીજ આગેવાની હેઠળ
આગળ આવેલા. પણ ધીમે ધીમે રાસુદાના ચારિત્ર્યમાં પણ
એટલું પરિવર્તન થયું કે જ્યારે છેલ્લીવાર એ લોકો એની
પાસે આવી લાગ્યા ત્યારે રાસુદાના વ્યક્તિગત પ્રભાવથી
તેઓ પણ અંજયેલા ને બોલી ઉઠેલા: “આને તે સંતાડી યે
ક્યાં શકાય! જે કોઈ એને જીએ તેની નજર એના પર
થોડી જાય. એને જોતાંજ જીએ લાગી જાય છે કે: હા, આ
એક માનવી સાવેસાચો મદદ છે” જે વખતની આ વાત છે,
તે વેળા એમના મકાનનું સમારકામ ચાલતું હતું તેથી
મજૂર કરીયા વગેરે રોજ મકાનમાં આવજી કર્યો કરતા હતા.
તેઓની આવજનો! જ્યાંલ રાખીનેજ આ શબ્દ એમણે
ઉચ્ચારેલા. એક દિવસ એઓજ રાસુદાના ગુરુ જેવા હતા

ને છેવટે એમના પ્રભાવથી તેઓ અંબાઈ ગયા હતા.

રાસબિહારી પરદેશ ગયા પછી અમે ધીમે ધીમે આ આગેવાનોથી છૂટા પડતા ગયા. આ વેળા બંગાળામાં જે બળવામંડળો હતાં તેમાંના ઢાકાના મંડળની સાથેજ ખૂબ ભળીહળીને કામ કરવાનું અમારાથી બનતું.

(૧૦)

ઢાકાની અનુશીલન સમિતિની કહાણી

બંગાળાની બધી વિશ્વવ મંડળીઓ એમ ધારતી કે ઢાકાની અનુશીલન સમિતિ બીજી મંડળીઓ સાથે મળી હળીને કામ કરવાને નારાજ છે. અથવા તે કોઈ પણ મંડળી ઢાકાની અનુશીલન સમિતિ સાથે મળીહળીને કામ નહિ કરી શકે. પણ એમને કોઈની ખબર નહોતી કે ઢાકાની સમિતિ ચન્દ્રનગર અથવા રાસબિહારીના બૂથ સાથે પૂરેપૂરી ભળી ગઈ હતી અને આ સંમિશ્રણ યુરોપી મહાચુક્ર પ્રવેશ થયા વખત પર થયું હતું. હું બાણું છું ત્યાં સુધી કહી શકું છું કે ગુણ ને દોષ બને વિચારતાં પણ ઢાકાની સમિતિ બંગાળાની બીજી સર્વ મંડળીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતી. એના જેવડું મોટું બળવા મંડળ બીજી કોઈ પણ સમિતિનું નહોતું—બંગાળામાં કે બહાર પણ. પૂર્વ બંગાળા અને ઉત્તર બંગાળાના લગભગ બધાજ જિલ્લામાં એની શાખાઓ

શાખાઓ હતી. સંખ્યા અને વિસ્તારમાં બંગાળમાં સૌ કરતાં પહેલો નંબર એનો હતો એ તો સૌ કોઈ માને છે. પણ પશ્ચિમ બંગાળના બળવા-આગેવાનો પૂર્વ બંગાળના જુથને ઓછું બુદ્ધિશાળી માનતા ને તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસની નજરે ભાજતા.

પશ્ચિમ બંગાળના જુવાન બળવાવીરો પોતાને પૂર્વના તેવા જુવાનો કરતાં વધારે સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત સમજતા. એ શિવાય ઢાકાની અનુશીલન સમિતિ પ્રત્યે બંગાળાની બીજી મંડળીઓ અદેખાઈથી જોતી, કેમકે પોતે ઘણી નાની હતી. આવા બધા કારણથી ચન્દ્રનગર અથવા શાસબિહારીના મંડળ શિવાય બંગાળાનું બીજું કોઈ મંડળ ઢાકા સાથે ભળવા રાજી નહોતું. માનવીમાં અહંકાર એ ભારે ભયાનક વસ્તુ છે. મનુષ્યને ઉચે આણુવામાં એ જેમ મદદ કરે છે તેમ નીચે ગાડવામાં પણ એનોજ ફાળો મોટો છે. એ અહંકારને સંયમમાં રાખવાનું કામ ઘણું જ મુશ્કેલ છે ને તેથી દુનિયામાં ઠેર ઠેર એને લીધે ભારે અનર્થો થયા છે. બંગાળામાં જુદા જુદા જુથો મળીને એક મોટું વિરાટ જુથ આમ ન થવા પામ્યું તેનું કારણ જુદા જુદા જુથોના આગેવાનોની સુદ્ર ગર્વ-બુદ્ધિજ હતી. ને બંગાળનું કોઈ જુથ બીજાની સાથે ભળવાનો પ્રયત્ન પણ નહોતું કરતું ને કરે તો ફાવતું નહોતું તેનું કારણજ આ હતું. આથી બંગાળામાં ઘણાક નાના નાના જુથો રહી જવા પામ્યા હતા. એમ કહીએ કે બંગાળામાં અનુયાયીઓ કરતાં નેતાઓજ વધારે

હતા તો ચાલે. બંગાળામાં ઘણેક જુવાનો ક્યાંક પણ લેગા થયા કે એકાદેક નેતા તો તેમાંથી ઉભો થયોજ છે, ને નેતા થયા પછી તે બીજા જૂથ સાથે ભળવાનું કબુલેજ શાનો ? આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આ આગેવાન કહેવડાવતાઓ એમ વિચારતા કે આ પ્રમાણે બીજા જૂથો સાથે ભળવાથી અમારી સ્વતંત્રતા નાશ પામી જશે. મારું માનવું છે કે બંગાળાના જુદા જુદા જૂથના આગેવાનો આવા ખ્યાલથીજ ઢાકા સાથે ભળતા ન હતા. તેઓ વિચારતા કે એવા મોટા જૂથમાં ભળવાથી અમારું હુદ્રત્વ બહાર પડી જશે અને પછી આપણી મહત્તા બિનકુલ નહિ રહે એ ઘણીયે વાર એવા મહાને ઢાકા સાથે ભેળવવા પ્રયત્ન કરેલો પણ ફેાગટજ. એનું એક બીજાંયે કારણ હતું. એ જુદા જુદા જૂથોને આકર્ષી શકે એવો કોઇ મોટો પ્રતિભાવાન શક્તિશાળી પુરૂષ નહોતો જેની મોહિની શક્તિ બધાને એકાકાર કરે. ને તેવો કોઇ હોત તોયે બંગાળમાં એ જાતની એકસપી થઈ શકત કે કેમ એ તો શકા ભરેલુંજ છે.

ગમે તે કારણ હોય, બંગાળાના લગભગ બધા જૂથો ઢાકા પ્રત્યે અણગમો રાખતા. કદાચ પૂર્વ બંગાળાની અનુ-શીલન સમિતિના લગભગ બધા સભ્યો એમ માનતા હશે કે અમારા જેવું શક્તિમાન જૂથ કોઈ નથી. પરિશ્રમના જૂથોને પણ ઢાકા પ્રત્યેજ ગ્રેમ ન હોતો. ઢાકાની સમિતિના સ્થાપક સુલિનબાણુ હતા અને પુલિનબાણુ સ્વભાવે ભારે નેહુકંમ હતા.

પુલિન બાણુને ખરેખર જીભાઓ સાથે મળાને કામ કરવા તરફ વલણ નહોતું. એમનું મહત્વ જરાપણ જ્યાં ઘટી જતું લાગે ત્યાં એમનાથી લાગજ લેવાતો નહિ. આ બાબતમાં પુલિન બાણુ અને ખારીન્દ્ર બાણુ બંને એક સરખી પ્રકૃતિના હતા. આ કારણસર પુલિનબાણુની હુકુમતના જાળામાં ઢાકાની સમિતિનો ખીજ કોઈ સમિતિ સાથે મેળ બેઠો નહિ. અને ઘણુંખડ એમનેજ કારણે એ વેળાથી બંગાળાના ખીજ જુથો ઢાકાના જુથ તરફ જરા અસંતુષ્ટ રહ્યા હરે છે અને વખત જતાં તો આ અસંતોષની આગ ભયંકર સ્વરૂપ પણ ધારણ કરી લે છે. મૂળ તો હળીમળીને કામ કરવા માટે તડજોડ કરવાની અને મળી સમજીને કામ કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ અને તેનોજ પુલિનબાણુમાં ખાસ અભાવ હતો. પરંતુ પુલિનબાણુને જેલ મળ્યા પછી ઢાકાની સમિતિમાં એકછત્રી હુકુમત કોઈની પણ ન રહી. ત્યારથી આ સંસ્થા મોટે ભાગે પ્રજાતંત્રની પદ્ધતિ પરજ રચાઈ ગઈ છે. બંગાળાના જુદા જુદા જુથો ખાસ કરીને પોત પોતાનાં આગેવાનોના નામથીજ ઓળખાતાં. જેમકે ચતીન્દ્રબાણુનું મંડળ, વિપિનબાણુનું મંડળ વગેરે. પણ પૂર્વ બંગાળાની આ ઢાકા સમિતિનો કોઈ એક નક્કી આગેવાન ન રહેવાથી એ છેક છેલ્લે સુધી ઢાકા અનુશીલન સમિતિ એ નામથીજ સંબોધાતી આવી છે. આ પ્રકારે મોટે ભાગે એકજ વ્યક્તિની આગેવાનીમાં ન રહેવાથી કંઈ એ મંડળ નબળું પડી ગયું હોય એમ બન્યું નથી. કેમકે જેટલી

આંધી ને જેટલાં તોફાનો આ ઢાકાની સંસ્થા પર ગુજ્યા છે તેટલા તો બીજા કોઈપણ મંડળ પર ગુજ્યા નથી. વારંવાર ભારે આફતોમાં પડવા છતાં પણ આ મંડળે પાછું ને પાછું માથું ઉંચક્યાજ ક્યું છે. પશ્ચિમ બંગાળના લોકો પૂર્વ બંગાળના ગમે એટલા દોષ લેલેને બતાવે, મારી 'તો ખાતરી છે કે પૂર્વ બંગાળના જીવાનો પશ્ચિમ બંગા કરતાં તો વધારે સરળ ને વધારે દૃઢ, ને મજબૂત મનના હોય છે પશ્ચિમ બંગાળના લોકોમાં સન્નિષ્ઠા કંઈક એાછી છે અને સ્વદેશી યુગના ઈતિહાસ તરફ ભાજીએ તો જણાઈ આવે છે કે પૂર્વ બંગાળજ પશ્ચિમ બંગાળ કરતાં હુંમેશાં આગળ ને આગળ રહ્યું છે. પૂર્વ બંગાળના જીવાનો બીજા બધી બાબતોમાં સારા છે પરંતુ એક બાબતની એ લોકોમાં મોટી ખામી છે. તેઓ ઘણીકવાર ખટપટીયા માલુમ પડ્યા છે ને વળી તેમનામાં જરા સંકુચિત પ્રાંતભાવ પણ વધારે ભેરાવર માલુમ પડ્યો છે. ખેર, એ તો જે હોય તે, પુલિન-બાણુની પછી ઢાકાના જે આગેવાન થયા તેઓ બરાબર સમજી ગયેલા કે દેશના જુદા જુદા જૂથો બરાબર એકાકાર ન બને તો દેશનું કલ્યાણ નહિ થાય. આથી તેઓ દેશના બધા જૂથોની સાથે લળવાને ખૂબ ઈતેબર હતા. પરિણામે બનતાં સુધી બારીસાલ કાવતરાં કેસને વખતેજ ઢાકાની મંડળી ચન્દ્રનગરની મંડળી સાથે મળી જાય છે. કાશીના જૂથને પણ આ ઢાકા મંડળીની મારફતજ રાસબિહારીના ઉત્તર ભારતના બળવા મંડળ સાથે પરિચય પડે છે. આમ અમારું મંડળ

પૂર્વ બંગાળાથી માંડી ઠેક પંતળ સુધી ફેલાઇને કામ કરતું રહ્યું. પંતળની બાજવાબાજીના સમાચારો પણ ઘણે ખર્ચ આઢાકાની સંસ્થાની મારફતેજ બંગાળાના જુદા જુદા મંડળો-માં મોકલવામાં આવતા હતા. લાહોર, દિલ્હી, ઢાકા, ચન્દ્રનગર, અને કાશીનાં મંડળો આમ લગભગ એકાકાર થઈ ગયેલા પરંતુ આ વાત બંગાળાના બીજા મંડળો એ મમયે બરાબર જાણી શક્યા નહતા. જે વેળા ડીફેન્સ એન્ડ ઇંડીયા એક્ટ-હિંદ સરક્ષણના કાયદાને લીધે કેટલાય હજાર જુવાનો કેવળ શક ઉપરથી વગર તપાસે જેલમાં નંખાયા તે વેળા શક્તિહીન થવાથી બંગાળાના સર્વ પક્ષોએ પરસ્પર હળીમળીને એકત્ર કાયં કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, અને કેટલોક સમય સુધી એ રીતે એકત્ર કામ જે ચાલુ રહ્યું હોત તો તેનું પરિણામ કઈક ન્યાયજ આબુ હોત રાસબિહારી ન્યાયે દેશ છોડી જતા પહેલા એકવાર કલકત્તાની પાસે આવેલા ત્યાં તેમણે કલકત્તા વિભાગના જુદા જુદા મંડળોને એકત્ર થઈને કાયં કરવાની લક્ષામણ કરેલી. પરંતુ કલકત્તાના કોઈ પણ મંડળે તે લક્ષામણ પર ધ્યાન આપ્યું નહિ તેમ કશી કરકાર કરી નહિ. તેથી નિરાશ થઈને રાસુદાને એ વાત માંડી વાળવી પડી

ગમે તેમ, રાસુદા પરદેશ ગયા તે પછી અમે આ પૂર્વ બંગાળા ની સાથે પહેલાની પેઠે હળીમળીને કામ કરવા લાગ્યા. રાસુદાના પરદેશ ગમનનો ખર્ચ રૂપિયા એક હજાર આઢાકાની સંસ્થા પાસેજ લેવાયો હતો. જે વેળા રાસુદાને પર

દેશ મોકલ્યા તે વેળા સુધી તો બંગાળના બળવા મંડળોની શક્તિ જરા પણ ઓછી થઈ ન હતી. મતલબ એ વેળા બંગાળના બુદ્ધા બુદ્ધા બળવા જુથોની વચ્ચે હરિદ્વાર ચાલતી હતી કે કયું જુથ કેટલું કામ કરી શકે છે ને બીજા જુથને શરમાવી શકે છે! રાસુદાને પરદેશ મોકલીને અમે માનેલું કે પરદેશથી હથિયારો મંગાવવાનો પ્રયત્ન સૌથી પહેલાં અમારા જુથે આ કર્યો છે; પણ અમને માલમ નહોતું કે યતીન્દ્રબાબુના મંડળે પણ બરાબર એજ વેળા પોતાના માણસોને પરદેશ મોકલ્યા હતા. દેશમાં લલેને અમે આમ જૂદું છવાયું કામ કરતા હોઈએ પરંતુ પરદેશમાં તો બધાજ મંડળો લેગા થઈ ગયેલા એમ જણાય છે.

આ વેળાની ઘટનાઓ મને બધી સારી પેઠે માલમ નથી; ને ખાસ કરી પરદેશમાં કયે પ્રકારે કામ ચાલતું હતું તેમાંથી તો મને ખાસ કંઈજ ખબર નથી. કેમકે રાસુદા પરદેશ ગયા પછી હું બે ત્રણ માસમાંજ પકડાઈ ગયો. તો પણ પૂર્વ બંગાળવાળા ગિરિજાબાબુ બધારે નવેમ્બર ૧૯૧૫ માં પકડાઈ કાશી આવ્યા ત્યારે એમની પાસેથી મેં સાંભળેલું કે રાસુદાએ દેશમાં તુરતજ પાછા આવવાનો સંદેશો મોકલ્યો છે એમની સાથે વાત એવી થયેલી કે પરદેશમાંથી બળવાતું કામ ચાલુ રાખવાને ઉપયોગી હથિયારો-ઓળારો મોકલ્યા પછીજ તેમણે દેશ આવવાનું છે, એટલે એમની “ દેશ પાછા આવવાની ” વાત સાંભળી અમને લાગ્યું કે અજાણજાણ દેશમાં લાવવાનો કંઈ પાકો બંદોબસ્ત

યઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ એજ વેળા એક વિશ્વાસપાત્ર સ્થળેથી મને ખબર મળી કે આ પરદેશથી હુધિયારો લાવવાની વાત સરકાર બહાદુરને બહુઈ ગઈ છે અને હિંદી કિનારાની આસપાસમાંજ બે ત્રણ હુધિયારભર્યાં વડાણ પકડાઈ ગયા છે. પછી તો રાઉલાટ કમિટીના હેવાલમા મેં ઘણી ઘણી વાતો બાંધી ગયા બળવાયુગના ઇતિહાસનો આ ભાગ શ્રી નંલિનીકિશોર ચુડના રચેલા બગાળી પુસ્તક “બાગલાય બિખલવબાદ”મા સારી પેઠે સ્વરચાયે છે. વિખલવ યુગના આ ભાગને હું નલિની બાબુના અંધમાંથીજ ઉતારી વાચકો આગળ રજુ કરીશ.

(૧૧)

પરદેશમાં હિન્દી બળવા મંડળ

હિન્દી બળવાબાળને સફળ કરવા સારૂ પરદેશી રાજ-સત્તાઓની મદદ ઘણીજ જરૂરી છે એ વાત હિંદના લગ-લગ બધાજ વિખલવવારીઓ સ્વીકારતા તેઓ બહુતા હતા કે દુનિયામા ઇતિહાસના જે ઘણાએક યત્રુઓ છે તેઓ સંજોગ ને લાવડ મળેથી ઇતિહાસે વિરૂદ્ધ હિન્દને મદદ કરવામાં પછી પાની કરે તેમ નથી જ.ને જે હિંદમાં જોઈયે તેવા આગેવાનો નીવડી આવે તો તેઓ એક એવી આંતર

રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઉણી કરી શકે જેની દ્વારા પૃથ્વીના મહાન ને શક્તિશાળી સામ્રાજ્યોના આપસઆપસનાં દ્વેષ ને અદ્વેષાધિના ઉપયોગ કરી તેઓ હિન્દને સ્વતંત્રતાને શિખર ઠંઠાવ્ય પહોંચાડી પણ શકે.

દુનિયામાં એવા દાખલાઓનો અભાવ નથી જેમાં પ્રબળ રાજશક્તિઓની માંહોમાંહેની લઢવાડોને લીધે ઓચિંતો નબળી ને દુબળી પ્રજાઓનો ઠોઠ સિતમગારોના પંતમાંથી મોક્ષ થઈ ગયો હોય; અને જુના જમાના કરતાં આજે આ વાત વધારે સ્પષ્ટ અને નિઃસંશયપણે કહી શકાય એમ છે કે જગતમાં એવો કોઈપણ દેશ નથી, જેનાં ચડની પડતી કે શુભાશુભ સાથે દુનિયાના અન્ય દેશોને ઠોઠ-પણે ભાતનો સંબંધ કે સ્વાર્થ ન હોય. આ જ કારણથી ભારતના વિશ્વવવાદીઓની દૃષ્ટિ પ્રથમથીજ અન્ય દેશો તરફ આકર્ષાઈ હતી; છતાં તેઓ એમ પણ સારી રીતે જાણતા હતા કે જો ભારતનું બળવા મંડળ ઉપર કહેલી રીતે બળ વાન ન થયો, તો તેનાથી પરદેશીઓની સહાય લઈ નહિ શકાય, અને આ રીતે જ્યાં ઠોઠ સહાય લેનાર નહિ હોય ત્યાં સહાયકો શું કરી શકે ? બળવાનોની સહાય અને અત્યાચારમાં કેવો અને કેટલો ભેદ રહેલો છે, તે ભારતના બળવા—વીરો સારી રીતે સમજતા હતા. અને આ કારણને લઈનેજ જ્યાં સુધી દેશમાં (બળવો જમાવવા જેટલી) શક્તિ ન હતી, ત્યાં સુધી દેશના બળવા—મંડળે પરદેશો તરફ તજ્જર દોડાવી ન હતી.

પરંતુ જો બળવા-વીરોએ બળવાની લાવના પ્રકટતાં વેંતજ પરદેશોની સહાય અને સહકાર માટે યત્ન કરવો શરૂ કર્યો હોત તો ગયા જર્મન યુદ્ધના પ્રસંગે તેમને થોડી ઘણી સફળતા મળી હોત-એ સહજ સમજી શકાય એમ છે. ભારતના બળવા મંડળમાં કેાઈ દરદર્શી અને પ્રતિભાવાન પુરૂષ નહિ હોવાના કારણે દેશને સ્વાતંત્ર્યને માટે વખતસર તૈયાર ન કરી શકાયો. તેમજ ક્યારથી પરદેશો સાથે સંબંધની ગાંઠથી બંધાવું તે પણ નક્કી ન થઈ શક્યું.

ભારતના બળવા-વીરોમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાનજી કૃષ્ણ વર્મા પરદેશ ગયા હતા તેમણે પરદેશોમાં વસતા હિંદી યુવાનોને પોતાના સંસ્પર્ગમાં લાવી, તેમને વિશ્લેષ-ધર્મની દીક્ષા આપવી શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૮૬૫ના ડિસેમ્બર માસમાં બળવાની લાવનાનો બહોળો પ્રચાર થાય એ હેતુ લક્ષમાં લઈ તેમણે 'દેશ પરદેશમાં ફરી-સ્વતંત્રતાની દીક્ષા આપવા જેટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરનાર છ હિંદી-યુવાનોને ઉત્તેજનાથે' તેઓ છ હજાર રૂપીઆ આપશે.' એવી ઈચ્છા જાહેર કરી. આ વખતે એસ. આર. રાણા નામના પારીસમાં વસતા એક મહારાષ્ટ્રીય સજ્જને શ્રી૦ સ્થાનજીને ધત્ર લખી જણાવ્યું કે 'ત્રણ હિંદી-યુવાનોને હું છ હજાર રૂપીઆ ગાંડીમાડા પેટ આપીશ. અને આ મહદ સાથે શિવાજી, પ્રતાપ અને કેાઈ દેશપ્રેમી મુસતમાન રાજાનાં નામ જોડવામાં આવશે, તેમનો ઉદ્દેશ આવી રીતે ભારતના ચિહ્ન નવયુવાનોને

પરદેશીઓના પરિચયમાં લાવીને તેમને ક્રિયાત્મક રૂપે જળવાની લાવનાનું શિક્ષણ આપવાનો હતો. પરંતુ તેમની આ પ્રવૃત્તિથી કંઈ પણ વધારે કાર્ય થઈ શક્યું કે નહિ, તેની મને ખબર નથી.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં વિનાયક દામોદર સાવરકર નામના એક પ્રતિભાવાન મહારાષ્ટ્રીય વ્રાજ્ઞાણ બારીસ્ટર થવાને માટે લંડનમાં ગયા. તેમના આગમનથી શ્યામજી કૃષ્ણવર્માના કાર્યને ઘણાજ વેગ મળ્યો. પરંતુ તેમનાથી પણ કોઈ પરદેશી સત્તા સાથે સંબંધ જોડી શકાયો નહિ.

જ્યારે વિનાયક સાવરકર લંડનમાં રહેતા હતા, ત્યારે બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ સજ્જન હેમદાસ વિલાયત આવ્યા હતા. પરંતુ હેમદાસનો ઉદ્દેશ બાળ અને વિસ્ફોટક પદાર્થ બનાવવાની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો હોવાથી તેમનાથી પણ કોઈ પરદેશી સત્તા સાથે સંબંધ બાધવા માટે પ્રવૃત્તિ થઈ ન શકી.

પંજળના સુપ્રસિદ્ધ નેતા લાલા હરદયાલ પણ આવખતે વિલાયતમાં હતા. જળવા વીરોના પરિચયમાં આવ્યા બાદ તેમણે પણ આ બાબતમાં તેમનાથી બનતો સહકાર દેવો શરૂ કર્યો. છતાં કોઈ પરદેશી સત્તા સાથે સંબંધ જોડવાનો તેમને પણ વિચાર ન ઉપજ્યો.

તે દરમિયાન બંગાળમાં સ્વદેશી ચળવળ ધમધેાકારપણે ચાલતી હતી. તેના અશાન્ત સુવાનો તન, મન અને ધનથી સ્વાધીનતાની વેદીમાં પ્રાણાર્પણ કરવાની તૈયારીઓ કરતા હતા. અલ્પર સુધી કેવળ ધનિકોના પુત્રો બારીસ્ટર કે આદ્ય

સી. એસ. થવાને માટે અથવા તેા વિલાયતનો ભોગવિલાસ
જેવાને માટે દેશની બહાર જતા હતા; ચરન્તુ બંગલંગની
ચળવળથી દેશમાં જે નવજીવનની રેશની ઝગઝગી ઉઠી,
તેને કારણે દેશ-સેવાની અનેરી ધગશથી પ્રેરાઈ શાન્ત, શાણા
અને સલા ગણાતા અનેક નવયુવકો અમેરિકામાં આવીને
એકત્ર થયા. આ નવયુવકોમાંથી આપણે શ્રી૦ તારકનાથ દાસના
નામથી તેા સારી રીતે પરિચિત છીએ.

લંડનમાં કેટલાક દિવસ કાર્ય કર્યા બાદ શ્યામજી કૃષ્ણ
વર્માને ફ્રાંસ નાસી આવવાની ફરજ પડી. આ વખતે પા-
રીસમાં મેંડમ કામા નામની વીર રમણી વસતી હતી, તે
હિંદના બળવાવીરો તરફ હાર્દિક સહાનુભૂતિ ધરાવતી હતી.

લાલા હરદયાલ પણ આ પછી એક વખત દેશમાં
પાછા આવી અમેરિકા તરફ આજ્ઞા ગયા. ત્યાં તેમણે કોઈ
વિશ્વવિદ્યાલયમાં હિંદુ દર્શનશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે
કેટલાક સમય કાર્ય કર્યું. તારકનાથદાસ પણ સદ્ભાવે
ત્યાંના ખીન્ન કોઈ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં અધ્યાપક તરીકે નીમાઈ
ચૂક્યા હતા. તેમના સિવાય એક બંગાળી યુવાન પણ અ-
મેરિકામાં અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતો હતો. આ યુવાન
'બંગાળનો વિપ્લવવાદ'માં જણાવેલો સુરેન્દ્ર હતો કે અન્ય
કોઈ હતો, તે હું કહી શકતો નથી. અમેરિકામાં “વદર”
દળ સ્થપાયા બાદ થોડા દિવસ પછી લાલા હરદયાલ અને
એ બંગાળી અધ્યાપકે તે વખતના અમેરિકાના પ્રમુખની
મુલાકાત લીધી અને તેમને ભારતવાસીઓને સુદ્ધકળા શીખ-

વવાની બાળતમાં અને બીજા કેટલા વિષયમાં પૂરતી અનુ-
કૂળતા કરી આપવા માટે પ્રાર્થના કરી પણ પ્રમુખ મહોદયે
તેમની પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ. અહિંથી નાસીયાસ થતાં
તેમણે બીજા એક રાજ્યસત્તાની મુલાકાત લીધી ત્યાં તેમને
સહકૂળતા મળી. આ બનાવનો પંજમનું પ્રચંડ કાવતરું બાગ
બીજામાં ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ અમેરિકાના આ
બળવા મંડળ ને ભારતના બળવા મંડળ સાથે ઠરોથે
સંબંધ ન હતો, એ સાચું છે.

આ વખતે બંગાળાની બળવા સમિતિ તરફથી એક
યુવાનને બર્લીન મોકલવામાં આવ્યો; પણ તેનાથી જર્મન
સરકાર પર કોઈ જાતની છાપ પાડી શકાઈ નહિ. વિદેશી
રાજ્યસત્તા પર પ્રભાવ પાડવા માટે જે યોગ્યતા અને
ચારિત્ર્ય બળની જરૂર હતી, તેનો આ યુવાનમાં અભાવ
હતો.

ગમે તેમ હોય, પણ અમેરિકાની કોઈ રાજ્ય-
શક્તિ સાથે ભારતના બળવા-વીરોએ સંબંધ નોડયો કે
તરતજ યુરોપમાં મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો. આના પરિણામે
લાલા હરદયાલ, તારકનાથ દાસ ઇત્યાદિ અમેરિકાનો ત્યાગ
કરી યુરોપમાં નાસી આવ્યા. આ રીતે બળવા માટે તેમણે
ઘડેલી સુંદર યોજના આમ એકાએક નિષ્ફળ થઈ ગઈ!

લાલાજી પ્રથમ ડૉન્ટ્રેન્ટનોપલ આવ્યા અને પછી છનીવા
થઈ બર્લીન ખાતે આવી પહોંચ્યા. આ રીતે તેઓ યુરોપમાં
વસતા ભારતના કેટલાક બળવા-વીરોના પરિચયમાં આવી

શક્યા.

ગયા મહાન યુરોપી વિગ્રહની શરૂઆતમાંજ અલીગઢ જિલ્લાના સમૃદ્ધ જમીનદાર શ્રી. મહેન્દ્રપ્રતાપસિંહ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ જઈ પહોંચ્યા. જીનીવામાં લાલ હરદયાલની તેમની સાથે મુલાકાત થઈ. અને તે પણ તેમની સાથે બર્લિનમાં આવ્યા. આ રીતે મહેન્દ્રપ્રતાપ ભારતના બળવા મંડળમાં જોડાયા.

લાલા હરદયાલને આ રીતે યુરોપમાં આવવાનું થતાં અમેરિકાના બળવા મંડળનો જોજો રામચંદ્ર નામના સર્જનને માથે આવી પડ્યો.

આ પહેલાં પણ યુરોપમાં ભારતવાસીઓનું એક બળવા મહાન અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. તેના ડૉંચ ચક્રવર્તી અને વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પ્રમુખ હતા.

આ વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય શ્રી૦ અચોર ચટ્ટોપાધ્યાયના પુત્ર થાય દેવી સરોજિની નાયક અને 'શમા' પત્રિકાની હાલની સંપાદિકા શ્રીમતી મૃણાલિની ચટ્ટોપાધ્યાય આ વીરેન્દ્રની પહેનો ધાય છે. આ વીરેન્દ્રે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયની એક યુવતિ સાથે લગ્ન કર્યું છે. પતિ પત્ની બંને પોતા-પોતાના ધર્મમાં એટલાં જઘાં ભક્તિમાવવાળાં છે, કે તે કારણે તેમને અલગ રહેવાની ફરજ પડી છે; છતાં ભારતના ઉદ્ધારને માટે થતી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ તરફ તેમનો સંપૂર્ણ સહકાર છે, એ નિર્વિવાદ છે. તેમના પ્રેમમાં આમ અલગ અલગ રહેવા છતાં કોઈ બાતની ક્ષતિ પહોંચી નથી. હાલ પણ શ્રી વીરેન્દ્ર

ચટ્ટોપાધ્યાયનો ખર્ચ તે શુભતિજ લેલાવે છે.

યુરોપી વિચક્ષુ શરૂ થતાંની માથે યુરોપ અને અમેરિકાનાં હિંદી બળવા-મંડળો એકત્ર થયાં અને તેમના પ્રતિનિધિ-ઓએ જર્મન સરકારની સાથે હિંદમા બળવો જગાડવા બાબત મસલત શરૂ કરી.

જર્મનીમા જે હિંદી-બળવા-મંડળ એકત્ર થયું હતું, તેમાં હરદયાલ, તારકનાથ, બરકતુલ્લા, ચન્દ્રકુમાર ચક્રવર્તી, હેરમ્બલાલ શુભ, વીરેન્દ્ર સરકાર, મહેન્દ્ર પ્રતાપ અને અમ્પક રામન પિલ્લૈ આટલી વ્યક્તિઓ સામેલ હતી, એમ રાઉલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ વાંચતા જણાઈ આવે છે અમ્પકરામન પિલ્લૈ સ્વીટ્ઝરલેન્ડના બળવા-મંડળના પ્રમુખ હતા.

પ્રથમ હરદયાલ આદિ કેટલાક સજ્જનોએ જર્મનીની બહાર સ્ટોકહોમ શહેરથી એક પત્રિકા પ્રકટ કરી. આ પત્રિકાને ઉદ્દેશ યુરોપના દેશોની ભારતવાસીઓ તરફ સહાનુભૂતિ પ્રકટાવવાનો અને અંગ્રેજ સરકાર હિંદનું રાજ્યતત્ત્વ કેવી રીતે ચલાવે છે, તેનો તેમને પરિચય આપવાનો હતો. યુરોપ અને અમેરિકામા આવા પ્રકારનું પ્રચાર કાર્ય કરવા ૧૧ કેટલી બધી જરૂર છે, તેની હજુ પણ આપણા દેશનેતાઓને જરાયે ખબર નથી. જો તેમને આ વાતની ખબર હોત તો જરૂર તેમણે તે દિશામા કંઈ ને કંઈ કાર્ય કરી બતાવ્યું હોત.

આ રીતે ચોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે અંગ્રેજો કેટલા રૂપીઆ પ્રચાર-કાર્યમા ખર્ચે છે, કેવા માગ સારા બુદ્ધિશાળી માણસો તેને આગળ ધપાવવા માટે રોકે છે તેમજ

તે સર્વને યથાર્થ મહાય આપવા માટે કેવી કેવી યોજનાઓ ઘડે છે—આ નર્વનો આછો પણ ચિતાર આપણા દેશનેતાઓની દૃષ્ટિ અમક્ષ ખડો થયો હોય એમ જણાતું નથી. આને લઈને ત્યારે કોઈ ભાગ્યવાની પરદેશમાં પોતાના દેશને માટે સહાનુભૂતિ અને મહકાર મેળવવા ચત્ત કરે છે, ત્યારે આપણા દેશનેતાઓની અગ્રેજ મુશ્કારને વક્ષદાર ગહેવાની ઘોષણાના પડધા પરદેશોમાં સંભળાતાં તેમના ચત્તને નિષ્ફળતા મળે છે.

એક તરફ હિંદ વિરુદ્ધ પ્રચાર કાર્ય શરૂ થયું અને બીજી બાજુ શસ્ત્રબંધીના કાયદાનો મોટો ઉગ્રામવવામાં આવ્યો. ચીનના શાઘાઈ શહેરમાં જર્મનીનો જે પ્રતિનિધિ હતો, તેના પર અઘ્રશસ્ત્ર આગવા લેવાની મગળી જવાબદારી ના ખવામાં આવી હતી આ પ્રતિનિધિ અમેરિકાના વૉર્થી ટન શહેરના જર્મન પ્રતિનિધિની સચનાનુમાર કાર્ય કરતો હતો આ રીતે જર્મનીના રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ અને સુદ્ધ-સચી વોની માગફને આખા ભાગમાં બગવાની આગ પ્રસ્તુતિત કરવાની યોજના સુરેષ અમેરિકાના હિંદી-બગવાવીરો ધડવા લાગ્યા.

જર્મનીમાં મિત્ર મિત્ર વિશ્વપ્રિધાલયોમાં જે િદી યુવાનો વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા, તેમને યુરોપી વિમુક્ત કાટી નીકળતા જર્મન સરકારે કેદ કર્યા હતા પછીથી આ યુવાનોમાંથી કેટલાકને જોઈના આપને ને રિંમાં બાંધે જમાડવા માટે તેણે પ્રદેશ મોકલી આપ્યા આજુ યથા

છતાં ઘણું કરી યુરોપમાં વસતા હિંદી બળવાવીરો સાથે જર્મન સંસ્કારને કરી વાતચીત થઈ નહોતી. આ પ્રમાણે જર્મનીમાંથી રૂપિયા લઈ જેઓ દેશમાં આવ્યા તેમાંના ઘણાક તો એ નાણાં હજમ પણ કરી ગયા. એમાંથી ફક્ત એએક જણાએ દેશમાં આવી બળવાવંદીઓની મુલાકાત લીધી. યુરોપનું મંડળ પહેલેથી જ જરા વિચારપૂર્વક ને સાવધ રહીને કામ કરેતે તો અહીં બધી વેરણપેરણ વસ્તુ સ્થિતિ ન નીપજત. રાઉલાટ કમિશનના રિપોર્ટ વચિવાંથી તો નથી જણાતું કે યુરોપમાં એવું કોઈ મંજૂર બેઝંબા મંડળ હોય. જે કંઈ યુરોપમાં થયું તે બધું કરનારા તો અમેરિકાના ઘર મંડળવાળાજ હતા.

જમે તેમ, જર્મન એક્ષર્ટો-નિષ્ણાતો સાથે મસલત કર્યા કેટેઠ્યું કે બ્રહ્મદેશની સરહદ પર બળવો કરવાની અભિ-લોખા ધરાવતા હિંદી-યુવાનોને તાલીમ આપવી અને તેમની દ્વારા પરદેશથી આણેલાં અસ્ત્રશસ્ત્રો દેશના બળવા-વીરોને પહોંચાડવાં અને આ રીતે આખા દેશમાં બળવાની આંગ પુકવી. 'ઘર' મંડળના જે શિખ સંભાસદો દેશમાં આવ્યા હતા, તેમના જેવા કેટલાક શિખો અમેરિકા, ચીન મલય દ્વીપ ઇત્યાદિ દેશોમાં આ વખતે વસતા હતા. આ લોકો મારફતે બ્રહ્મદેશ પર આક્રમણ કરવાની યોજના હિંદી બળવા-વીરો ઘડી રહ્યા હતા. આ વખતે જોના, શીલીપાઈન્સ, સીઆમ અને સાંધાઈ ઇત્યાદિ સ્થળોએ હિંદી બળવા-વીરો ઉપરાઉપરી દોડધામ ચલાવી રહ્યા હતા.

આ બાબુ જેમ 'ઘઢર' મંડળ પરદેશમાં બળવાનું કાર્ય કરવા લાગ્યું, તેમ બહારના બળવા-મંડળને મળીને ભારતનું બળવા-મંડળ પણ શક્તિ અનુસાર બળવા મટે યથાર્થ તૈયારી કરવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીમાં યતીનબાબુના મંડળના ભોળાનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય ઝેંગકોક ગયા. પરંતુ તેમનાથી આ કાર્ય કેટલું આગળ ધપ્યું એ કહી શકાય નહિ. યતીન્દ્રનાથ લાહિડી નામનો એક યુવક યુરોપ આગ્યો. ત્યાર પછી તેમની સૂચનાનુસાર યતીનબાબુના મંડળના નરેન્દ્રનાથ એપ્રિલ માસમાં પ્રથમ બટેવીઆ (બવા) ગયા. રાસબિહારી આ વખતે શાંઘાઈમાં હતા. તેમનું મૂળ કાર્ય હવે શરૂ થયું. બટેવીઆ (બવાની રાજધાની) અને ઝેંગકોક (સીઆમની રાજધાની) એ બંને સ્થળોમાં બળવા-વીરોનું કાર્ય જર્મનીના પરદેશ ખાતાના મુખ્ય સચીવ અને 'ઘઢર' પક્ષના સંયુક્ત સહકારથી ચાલતું હતું. બટેવીઆના 'ઘઢર' મંડળ સાથે બંગાળના બળવા-મંડળનો સંબંધ આ વખતે બેકાઈ થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના એપ્રિલની એકવીસમી તારીખે ફેલી-ફ્રાન્સોઆના સાનપેડ્રો બંદરમાંથી 'મૈવરિક' નામનું એક વહાણ ભારત તરફ આવવાને નીકળ્યું. આ વહાણ પહેલાં રોન્ડર્ડ ઓઈલ કંપનીનું તેલ લાવવા લઈ જવાનું કાર્ય કરતું હતું, અને પછીથી તેને સાન્ક્રાન્સીસ્કોની એક જર્મન કંપનીએ ખરીદી લીધું હતું. આ વહાણ ઉપડતી વખતે તેમાં સર્વ મળીને પચીસ કામદારો અને પાંચ નોકરો હતા.

આ લોકો પોતાને ઈરાની કહેવડાવતા હતા; છતાં વસ્તુતઃ તેઓ હિંદી હતા. સાન્ના-સીસ્કોમાં વસતા જર્મનીના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન અને જાળવા-મંડળના મહારથી રામચંદ્ર-એ એની મહેનતથી તેને મોકલવામાં આવ્યું હતું. યોજના એવી ઘડવામાં આવી હતી કે આ વહાણને એની લાસન નામનું એક ખીલું નાનું વહાણ ભેઈતાં અશ્વશસ્ત્રાદિ સાધન સાથે રસ્તામાં મળવાનું હતું, તેમાંથી તેને ઉપરોક્ત સાધનો લેવાનાં હતાં. પરંતુ મુકરર કરેલા સમયે એની લાસન મૈવરિકને રસ્તામાં ન મળી શક્યું અને તેથી હતાશ થઈ તે થોડા હિંદીઓ અને જર્મન કારીગરોને લઈને બેઠેલી આ આવી પહોંચ્યું. બેઠેલીઆના હથ અધિકારીઓએ મૈવરિકની બડતી લીધી; પણ તેમાંથી કોઈ આપત્તિજનક વસ્તુ નહિ મળી આવવાથી તેને આખરે છોડી દીધું. ખીલુ બાલુએ જુન મહિનાની આખરે એની લાસન અશ્વશસ્ત્રાદિ સાધનો સાથે વોર્શિંગ્ટન પહોંચ્યું. પરંતુ તે અમેરિકાની સરકારની ચુંગાલ હેઠળ આવતાં તેનાં સઘળાં લઠાયક સાધનો જપ્ત કરવામાં આવ્યાં. વોર્શિંગ્ટનના જર્મન સચીવે આ વસ્તુઓ પાછી મેળવવા માટે દાવો માંડ્યો; પણ અમેરિકાની સરકારે તે દાવો સાંભળવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. છેવટે મૈવરિક બેઠેલીઆથી નીકળી અમેરિકા આવ્યું, તેમાં એમ. એન. રૉય પણ હતા.

હેત્રી એસ નામનું એક વહાણ અશ્વશસ્ત્રો સાથે મનીલા સુધી આવી પહોંચ્યું, પરંતુ ત્યાંના ફીલીપાઇન અધિકારીઓએ આ સર્વ વસ્તુઓને એકદમ જપ્ત કરી લીધી. આ

વહાણમાં બોહિમ નામનો એક જર્મન સેનાપતિ હતો, તેણે જર્મની નજીકના કેાઈ પ્રદેશમાં બળવાવીરોને યુદ્ધવિદ્યા શીખવવાનું માથે લીધું હતું, એમ કહેવાય છે. તેને સિંગાપુર ખાતે પકડવામાં આવ્યો. જાવાના જર્મન સચીવ સાથે મસલત કરીને મૈવરિકનાં સઘળાં અસ્ત્રશસ્ત્રો બંગાળાના રાયમંગળને ત્યાં ઉતારી નાખવાનો નરેન્દ્રનાથે નિશ્ચય કર્યો હતો. આ નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવા માટે સર્વ પ્રકારની તૈયારી થઈ ગઈ હતી, પણ મૈવરિક આવ્યું નહિ. અને છેવટે ૧૯૧૫ ના જુલાઈમાં અંગ્રેજ સરકાર આ સર્વ કાવતરું બાંધી ગઈ, તેના પરિણામે હિંદમાં ઉપરાઉપરી ધરપકડો શરૂ થઈ.

આ પ્રમાણે નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં ફરીથી પણ રાસબિહારીએ અસ્ત્રશસ્ત્રો મોકલવાની યોજના ઘડી હતી. આ યોજના પ્રમાણે ૧૯૧૫ ના ડિસેમ્બરમાં હિંદમાં બળવાની શરૂઆત થવાની હતી. આ યોજના પ્રમાણે ભેઈતાં જુદાં સાધનો લઈ એક વહાણ આંદામાન મોકલી ત્યાંથી કેદીઓને મુક્ત કરવાના હતા. આ કેદીઓને લઈને જર્મી પર એકદમ છાપો મારવાનો હતો. અને બીજા બાબુએ તેવું જ વહાણ હિંદના કિનારા પર આવવાનું હતું. બંગાળાના બળવા-વીરોને મદદ આપવા માટે સાઠ હજાર ગીલ્ડર્સ (હોલ્લેન્ડનો વાદીનો સિક્કો) લઈને એક ચીની સજ્જન હિંદ તરફ આવતો હતો, પણ તેને સિંગાપુર ખાતે પકડવામાં આવ્યો. તેની પાસેથી પીનાંગના એક બંગાળી ગૃહસ્થનું અને બે કલકત્તાના વતનીઓનાં સરનામાં મળી આવ્યાં. સિંગાપુરમાં અવની

મુકરજી નામનો એક ખીજો પશુ બળવા-વીર પકડાઈ ગયો. એની નોંધપોથીમાંથી રાસળિહારીનું શાંઘાઈનું સરનામું મળી આવ્યું. આ ઉપરાન્ત શાંઘાઈ વસતા જે ચીનાઓ, ચંદ્રનગરના મોતિલાલ રાય, કલકત્તા, ઢાકા અને કુમિલ્લાના કેટલાક બળવા-વીરો અને શીખ ઈજનેર અમરસિંહ, ઈત્યાદિના નિવાસ સ્થાનની સંપૂર્ણ માહિતી મળી આવી. શાંઘાઈમાં ઝડપી લેવામાં આવી, અને અવનીબાણુની નોંધપોથીમાં જણાવેલા 'સરનામાથી તે જે ચીનાઓની તપાસ થઈ. તેમની પાસેથી કેટલીક રિપોર્ટ્સ અને કારતુસો મળી આવ્યા. 'દિગ્રી એસ' નામનું વહાણ અસસજો લઈ સીઆમમાં ઉપયુક્ત શીખ ઈજનેર અમરસિંહને ત્યાં આવે અને આ સાધનો થોડા પ્રમાણમાં તેમને ત્યાં સંતાડે, જે યોગના ઘણી સારી હતી. 'અમરસિંહને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા છે' એમ રાઉલેટ કમિટીનો હેવાલ કહે છે; પરંતુ આ અમરસિંહની ત્યાર પછી આંદામાનમાં મે મુલાકાત લીધી છે. એને ફાંસીની સજા થયેલી એ વાત સાચી છે, પણ પછીથી ખીજ બળવા-વીરોની જેમ એને પણ આજન્મ કાળાપાણીની સજા ફરમાવવામાં આવેલી.

લડાઈનાં સાધનો લઈ જે થોડાં ઘણાં વહાણો હિંદ તરફ આવેલાં હતાં, તેમાંથી એક વહાણને કચ્છ સરકારે આંતર-રાષ્ટ્રીય મુદ્દના નિયમાનુસાર હસ્તગત કરી લીધું હતું, અને ખીજ વહાણને અંગ્રેજોના લડાયક વહાણે આંદામાન નજીક ડૂબાવી દીધું હતું. ત્રીજા વહાણનું શું થયું, એ હું કહી

શક્તો નથી. આ હરમીઆન ચતીનખાણુના મંડળનો એક યુવાન શાંધાઈ આવ્યો, પણ તે તરતજ પકડાઈ ગયો.

આ રીતે બળવો જગાડવાની ત્રીજી યોજના પણ બ્યર્થ ગઈ ! ગત સુરોપી યુદ્ધ શરૂ થયા બાદ દોઢ વર્ષ સુધી હિંદની બહાર જવા આવવામાં ઠોઈ ખાસ મુશ્કેલી જણાતી નહિ. પરંતુ ન્યારથી બ્રિટીશ સરકારને બળવાની આ સમ્પત્તિ યોજના સમજાઈ, ત્યારથી પરદેશ આવવા જવા માટે કેટલાક સખત નિયમો ઘડાયા. આ જ કારણે અસહ્ય સાથે મોકલેલું વહાણ સરકારની આંલાક દૃષ્ટિમાંથી છટકી શક્યું નહિ. આ ઉપરાંત જર્મનેને પણ પશ્ચિમની સરહદ તરફ એટલું બધું ધ્યાન આપવાની ફરજ પડી, કે તેઓ હિંદ તરફ બરોબર ધ્યાન આપી શક્યા નહિ. ભારતના બળવા-વીરો પોતાના મંડળના અસ્તિત્વનો આછો સરખો ચે છતિહાસ ન આપી શક્યા, જેથી અન્ય રાજ્ય શક્તિઓનું ધ્યાન તેમના તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ ખેંચાય. જે યુદ્ધની શરૂઆત થયા પહેલાં અગાઉથીજ બળવા માટે આ બળવા-વીરોએ તૈયારી કરી હોત, તો તેમને ઘણે અંશે સફળતા મળી હોત, એ સહેજે કહી શકાય એમ છે.

જે લોકો એમ વિચારે કે રાજસત્તાક રાજ્યો પાસે સહાયને માટે હિંદી બળવાવીરોએ આશા રાખી હતી, તેથી તેમને નિષ્ફળતા મળી, તેમણે બહુ લેવું ઘટે છે કે, આ રાજસત્તાક રાજ્યોના એકમેક માથેના કવરને લઈનેજ જુરી અવસ્થા લોગવવા છતાં ચીન અત્યારસુધી પરતંત્ર નથી થઈ

શક્યું, તેમજ અફઘાનિસ્તાન, તુર્કિસ્તાન ઇત્યાદિ દેશે! આ ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યશક્તિઓની સહાનુભૂતિ અને સહાય મેળવી ધીમે ધીમે ઉત્તર થતા જાય છે. ગયા ખોઝર યુદ્ધમાં જર્મનોએ ખોઝરોને યુદ્ધનાં સાધનો પૂરાં પાડી ઓછી મદદ નથી કરી. તેમજ ગયા યુરોપી વિઘ્નને લડીને તુર્કિસ્તાનની દશા એકદમ સુધરી ગઇ છે. તે વખતે કમાલપાશાએ તુર્કી સરકારની વિરૂદ્ધ ચડકાર કરી ભિન્ન રાજ્યોનાં સન્ધિપત્રોને અવગણવાની હિંમત ધરી હતી, કારણ કે તેને ફ્રેંચ લોકોની મદદ હતી. આજે વળી લોકોની મદદ પર આધાર ન રાખતાં—તદન સ્વતંત્ર થવા ખાતર અંગોરા સરકાર અમેરિકાની ખુશામત કરી રહી છે.

મૂળ વાત એ છે કે જે માથું ઉંચું કરી ઉભો થાય તેને સહાય આપનાર ઘણા છે. પોતાનાજ બળના અભાવે આપણે પરતંત્રતા વેઠીએ છીએ. *

(૧૨)

પ્રતિદેશની કહાણી

હિંદીઓના પ્રયાસથી બ્રહ્મદેશમાં જે બળવાના પ્રયાસ થયા તેનાથી ઘણા વખત પૂર્વે પણ કેટલાક સ્વતંત્રતા પ્રેમી

* આ પ્રકરણ રાઉપાટ કમિટીના અહેવાલને આધારે લખ્યું છે. નતિનીયામુની એવડી પર આધાર રાખી શકાયો નથી—લેખક.

બ્રહ્મીઓએ બળવાની બાજુએ રથેલી ને એમનામાંના કેટલાય આદામાનમાં સડતા હતા. લડાઈ પડ્યા કેડે તેઓ છૂટી ગયા. છતાં બ્રિટીશ સરકાર આ બધા બળવાપ્રયાસો તરફ ધીકની, નજરે, નહોતી ભાગતી, એનું કારણ એજ જણાય છે, કે આવી ચળવળો, કોઈ દેશબ્યાપી રાષ્ટ્રીય ન ગૃતિને પરિણામે, નહોતી, ને તેથી તે એવી શક્તિમાન પણ બની નહોતી. પણ, હિંદના બળવાવીરોના પ્રયાત્નથી, એ પ્રાતમાં, પણ, બહુ મોટા, પાયા પર બળવાની, ચેતના રચાઈ શકેલાટ, અહેવાલમાં લખ્યું છે કે, “એમ છતાં હિંદની બળવાચળવળ, સાથે સંકળાયેલી, કાવતરાબાજીમાંથી બ્રહ્મદેશ પણ તદન મુક્ત નહોતો. બ્રિટીશ સ્થાનતને ઉચવાવી પાડવાના અને લશ્કરી દુકડીઓને ઉશ્કેરી ચૂકવાના દૃઢ અને મજબૂત પ્રયાસ ત્યાં પણ થયેલા,”

આ મજબૂત પ્રયાસ કેવા પ્રકારના હતા, તેની કંઈક પિછાન આપું છું.

ગયા તુર્કી-ઈટાલી યુદ્ધ વેળા હિંદના મુસલમાનોએ જે મેડીકલ મીશન ઘાયલોની સેવા માટે તુર્કી મોકલ્યું હતું તેમાં ફૈઝાબાદ પાસેના અકબરપુરનો રહેનાર અહમદ સિદ્દીકી નામનો એક મુસ્લીમ તરફ પછ હતો. વાલીઓને કશી ખબર અંતર આખ્યા શિવાયજ એ મીશનમાં એ દાખલ થઈ ગયેલો ને હિંદનો કિનારો ઊઝ્યા કેડે ઘરના માણસોને એક કાગળ લખી નાખેલો કે હું તો મેડીકલ મીશનમાં દાખલ થઈ તુર્કી જઈ છું.

કામકાજને અગે એને અનવર પાશા સાથે લગભગ ચાર મહિના સુધી રણમેદાનમાં રહેવું પડ્યું. તે વેળા એણે અનવર પાશાના જીવનની અનેક રસમરી રહસ્ય ભરી કહાણીઓ જાણી તુર્કીઈગીરિ અને તુર્કીઈક લઢ ઇ વેળા ઇંગ્રેજોની કૃત નીતિ ને સુતસહીગિરીનો પરચો તુર્ક દોડો-ઓ સારી પેઠે જોયેલો. એ સુતસહીગિરીની કહાણી, તુર્કીઈ ભાગ્યવિધાન ધઠનાર તંરુણ તુર્ક મંડળની વાત, કેવી રીતે એ તંરુણ મહાજ તુર્કીમાં પ્રથમ પ્રગટ્યું ને કેવી રીતે એણે તુર્કીમાં ચિતનનો સ ચાર કરી જળવાળાજી રચી તેમજ કેવી રીતે અબ્દુલ હમીદ જેવા મજબૂત જોરાવર ને કૂર સુલતાનને પદબ્રષ્ટ કરી તુર્કીમાં નિયમાધિન રાજતત્ત્વ સ્થાપ્યું એ બધી વાતો રાજ ને રાજ અનવર પાશા પાસેથી જાણે સ્વપના જોતો હોય તેમ જાણી અહમદ સાલગે. મુસ્લીમ જગતની આ વીર કથાઓ અને માનવીના ઉત્થાનના પ્રેરણાગીતો સાલળી એનું હૃદય આનંદે નાચી. ઉઠતું અને મુસ્લીમ જગતના ઉજળા ને ગરવા ભાવી તુર્કીમાં કટપી કટપી એમાથી એ આનંદ પીતો. તુર્કીના એકામુખ્ય આગેવાન યુરોપ ખંડમાં ડહો વગડાવનાર સે નાપતિ જે તુર્કીની આસમાની સુલતાનીના મુખ્ય આધાર રૂપ હતા તે-હિંદના એક સામાન્ય જીવાનિયા સાથે આમ દિલ ખોલીને નિષ્પાક્સ વાતો કરતા ત્યારે એ જીવાનની છતી ગજ ગજ કુલતી ને જોરથી ધડકતી અને ખીજીજ પળે જ્યારે તે હિંદની હીનદીન દશા ને રાજના અપમાનોની વાત એને સામરવી ત્યારે જાણે અજાણે પણ ઘોર પ્રિદીશ

વિદ્રેષ એના હૃદયમાં પ્રગળી ઉઠતો અને એની નસોમાં ધડધડાટ વહેતું લોહી એને ખેંચીખેંચીને બળવા મંડળોમાં બળવા દોરતું.

પછી અલી અહમદ વગેરે કેટલાક હિંદી નવજીવાનોએ દેશ સમસ્ત-તુર્કી ભેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ઠેર ઠેર રાજપ્રતિનિધિઓએ ભારે ધામધૂમથી અને બાદશાહી ઠાઠથી એમને દેશ બતાવ્યો. આમ દેશમાં ફરતાં ફરતાં જ્યારે શહેર શહેરમાં તુર્કી સ્ત્રી-પુરુષો ભેળા થઈ જ્યજ્યકાર બોલાવી એને માન આપતા અને જ્યારે રાજમાર્ગની બંને બાજુએ ઝરૂખાઓમાં ઉભેલી સુન્દરીઓની ઉત્સુક દૃષ્ટિ અને એમને હાથેથી વેરાયલાં પુલકાંની એમના હૃદય પર ઝડી પડતી ત્યારે હિંદુસ્તાન કરતાં સોગણો પ્રેમ એને તુર્કી પર ઉપજતો ને તેનેજ પોતીકો દેશ ગણવાની તમન્ના ઉદ્ભવતી. સ્વ-દેશમાં ઇશ્તિને હાથે જે ટપલા પડતા તેની સાથે તુર્કીમાં મળેલા આ માનની સરખામણી ક્યાં વિના ન રહેવાતું. એમ ને એમ અલી અહમદને બળવાના મત્રાની દીક્ષા મળી ને બીજા ઘણાક હિંદી મુસલમાનોની પેઠે અલી અહમદ પણ યંગ દુર્ક સોસાયટી-તરફ તુર્કી સંઘમાં દાખલ થઈ ગયો.

એજ તુર્કી-ઇંગ્લીશ યુદ્ધના ગાળામાં ચંબળનો એક બીજો જીવાન અણુ સૈયદ રંગુનથી મીસર ગયો અને ત્યાંથી તુર્કી ગયો. અણુ સૈયદની ભલામણ અને સચત્તાથી તરફ તુર્કી મંડળના સભ્ય તૌફીકબેને સને ૧૯૧૬ માં રંગુન મોકલવામાં આવ્યો. રંગુનના એક વેપારી અહમદ મુહા

દાઉદને તુર્કીના તૌદિક્કેનો સલાહકાર બનાવવામાં આવ્યો. યુદ્ધના પાછળના વખતમાં આ મુલ્લા દાઉદ તુર્કીના સલાહકાર રૂપે રંગૂનમાં હતો.

બાદકન યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી અને યુરોપી વિગ્રહની શરૂઆત થઈ ગયા બાદ અહીં અહમદ દેશમાં પાછો આવ્યો અને થોડાક દિવસ ઘેર રહી પોતાની સ્ત્રીનાં ઘરેણાં વેચવાથી જે થોડા રૂપીઆ મળ્યા તે લઈને વેપાર કરવા રંગૂન આવ્યો ગયો. કોન્સ્ટેન્ટિનોપલથી ફાયમઅલી નામના એક હિંદી મુસલમાનને તરફ તુર્ક મંડળનો પ્રતિનિધિ બળવી તુર્ક દોકોએ હિંદુસ્તાનમાં મોકલ્યો. ફાયમઅલી અને અહીં અહમદ બંને રંગૂનમાં અરસ્પરસ મળ્યા અને તુર્કની આ ગેવાની હિઠળ તેમણે બંનેમાં બળવો જગાડવાના શ્રીગણેશ માંડયા. થોડાક દિવસની અંદર તેમણે સ્થાનિક મુસલમાનો પાસેથી પદરેક હજાર રૂપીઆનું આ કાર્યને માટે ઉધરાણું કર્યું. આ સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે બંગાળના ધનિકો ત્યાંના બળવાવીશને આર્થિક મદદ નહિ આપતા હોવાથી ત્યાં અવારનવાર તેમના તરફથી ચોરીઓ થતી હતી.

એક તરફ બ્યારે પંનઈસ્લામિક (વિશ્વ ઇસ્લામી) મંડળના મુસલમાનો બળવાની યોજના કરતા હતા ત્યારે બીજી તરફ અમેરિકાનું ઘર મંડળ પણ શાંત થઈને બેઠું ન હતું. પ્રેમચંદ દામજી નામનો એક ગુજરાતી સર્જન કોઈ વખતે રંગૂનથી અમેરિકા ગયેલો, તે ત્યાં જતાં વેંતજ ‘પદર’ મંડળમાં દાખલ થઈ ગયો. યાથી પ્રથમ આ પ્રેમ-

ચંદની મદદથીજ ખર્ચામાં 'ઘડર' પત્રિકા મોકલવામાં આવતી હતી. યુદ્ધના સમયમાં આ પત્રિકા ગુજરાતી, હિન્દી અને ઉર્દુ-એમ ત્રણ ભાષાઓમાં પ્રગટ થતી હતી. યુરોપી યુદ્ધને લઈને ખર્ચાના કેટલાક મુસલમાનો બળવા મારે બળભણી તો ઉઠ્યા હતા અને તેમાં આ પત્રિકાના ઉત્તેજન કાર્યથી તો તેમનામાં એવડું બળ આવ્યું. આ વખતે બહુચી પલટણના સૈનિકે તેના અગ્રેજ ઓફીસરનું ખૂન કરી દીધું હતું, તેના પરિણામે આ પલટણને યુરોપ ન મોકલાવતાં રંગૂન ખાતે રોકી રાખવામાં આવી હતી. રંગૂનના મુસલમાનો 'ઘડર' પત્રિકાની સહાયથી આ પલટણમાં બળવાનાં ખીજ વાવવા લાગ્યા. આતું પરિણામ એ આવ્યું કે એ પલટણ જાહેરમાં બળવો કરવાને માટે તૈયાર થઈ ગઈ. પરંતુ આ વાતનો માત્ર આછો ભાસ થતામાં તો તેના સેનાપતિઓએ તેને તરતજ શિક્ષા દેવી શરૂ કરી દીધી. બસે! બહુચી સૈનિકોને હિંદની જૂદી જૂદી જેલોમાં પુરવામાં આવ્યા.

આ સમયે સિંગાપુરમાં બે લશ્કરી થાણાં હતાં. આમાંના એકની સાથે ખર્ચાના મુસલમાન બળવા મંડળે મિત્રાચારીનો સંબંધ બાંધ્યો. સિંગાપુરના કાસીમ મન્સુર નામના એક ગુજરાતી મુસલમાને રંગૂનમાં વસતા તેના પુત્રને પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં તુર્કીના રંગૂન ખાતેના સલાહકાર પર પશુ પત્ર બીડવામાં આવ્યો હતો. આ પત્રમાં લખવામાં આવ્યું હતું કે સિંગાપુરનું એક લશ્કરી થાણું બળવો જગાડી તુર્કીને મદદ કરવા તૈયાર છે અને આ વખતે તુર્કીનું

એક લશ્કરી વહાણ સિંગાપુર ખાતે મોકલવામાં આવે-એ ખાસ યોગ્ય છે. આ પત્ર અંગ્રેજોના હાથમાં જઈ પડ્યો અને સિંગાપુરના તે લશ્કરી યાણને ખીજે સ્થળે મોકલવામાં આવ્યું.

આ વખતે અમેરિકના 'ઘર' મંડળના કેટલાક સભ્યો સિંગાપુરમાં આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે એક તરફથી સિંગાપુરના ખીજ લશ્કરી યાણમાં બળવાનાં ખીજ વાવવાં શરૂ કર્યાં અને ખીજ તરફથી બર્મામાં પોતાના માણસો મોકલવા માંડ્યા. " સન ૧૯૧૫ની શરૂઆતમાં સોહનલાલ પાઠક અને હસનખાં નામના 'ઘર' મંડળના બે સભ્યોએ ઘેંઘોઠથી રંગૂન આવી ત્યાં પોતાનું યાણ જમાવી દીધું. આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે 'ઘર' મંડળમાં મુસલમાનોને પણ દાખલ કરવામાં આવતા હતા; પરંતુ મુસલમાન-બળવા-મંડળમાં હિન્દુઓને માટે બિલકુલ સ્થાન ન હતું.

સિંગાપુરનાં લશ્કરી યાણમાં બળવાની બાવનાનો પ્રચાર કરવાથી એ પરિણામ આવ્યું કે આ વખતે ખરેખરી રીતે બળવાની શરૂઆત થઈ ગઈ. જો કે અત્યાર સુધી સિંગાપુર અને પંજળના બળવા-વીરો વચ્ચે કોઈ જાનનો સંબંધ ન હતો; છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જાને મંડળો તરફથી બળવે: જગાડવા માટે ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧મી તારીખ નક્કી થઈ. આ ૨૧મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે સિંગાપુરના સૈનિકો ઘણા દિવસોના શુભાગી ચાંરકાંદા દર કરી બહારમાં (યુધ્ધ કરવાને માટે) અંગ્રેજોની સામે આવીને ખડા થઈ

ગયા. એક અઠવાડીઆ સુધી સિંગાપુર હિંદીઓના હાથમાં રહ્યું. પરંતુ સિંગાપુર હિંદની મધ્યમાં ન હોવાથી તેણે જંગાઉલા બળવાના છાંટા દેશના ખુલ્લે ખુલ્લે ઉડી શક્યા નહિ. અને એક અઠવાડીઆ પછી રશિઆ, જાપાન અને બ્રિટનનાં લશ્કરી વહાણોએ તેને ઘેરી લીધું. આ એક અઠવાડીઆ સુધી હિંદી બળવા-વીરોએ સ્થાનિક બ્રિટીશ સેના સાથે વીરતાપૂર્વક યુધ્ધ કર્યું અને તેને હાર ખવડાવી. પરંતુ ઉપર કહ્યા મુજબ લશ્કરી વહાણોથી એકાએક ઘેરાતા જે એક દિવસ ટક્કર ઝીટ્યા બાદ ઉપર બળવા વીરોને નાસી જવું પડ્યું. જે બળવા-વીરો નાસી ગયા, તેમણે જંગલોમાં આશરો મેળવ્યો અને જેમનાથી ન નાસી શકાયું, તે કેદી બન્યા. સિંગાપુરથી બહાર નાસી જઈ છૂટકારાનો દમ લઈ શકાય, એવું કોઈ સ્વપ્ન નહિ હોવાથી થોડા દિવસની અંદર લગભગ ઘણા ખરા બળવા-વીરો પકડાઈ ગયા. ‘સિંગાપુરમાં એક રમખાણ થયું’-એમ વિલાયતનાં પત્રોએ વાતો ઉડાવી, પણ સરકાર અને હિંદી બળવા-મહાજન બંને નિઃશંકપણે સમજી ગયા કે બળવા-મહાજનના દેશી ગિપાહીઓને હાથ ઠરવા એ બહુ કઠિન વાત નથી.

સિંગાપુર ખાતે ઉપરની ઘટના બન્યા પછી એક જે બચી ગયેલા બળવા-વીરો ખર્માં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે ખગ હૃદયપૂર્વક દેશી સેનામાં બળવાની ભાવના જાગ્રત કરવા માંડી. એક તરફ ખર્માંમાં દેશી સેનામાં બળવાની ભાવનાઓનો પ્રચાર થતો હતો અને બીજી તરફ સીઆમમાં જર્મનોની -

સહાયથી બળવાની યોજના ઘડાતી હતી. સીઆમના ઉત્તર ભાગમાં જન્મેન ઇજનેરોની દેખરેખ હેઠળ એક રેલ્વે લાઈન તૈયાર થતી હતી. આ કાનમાં રોકવામાં આવેલા મજૂરો અને મિસ્ત્રીઓ મોટે ભાગે પંજાબી હતા. તેમની મદદથી આ રેલ્વે લાઈનની દિશા ઉપરથી ખર્ચા પર આક્રમણ કરવાની યોજનાઓ ઘડાવા લાગી. આને માટે અમેરિકા, ચીન વગેરે દેશોમાં બ્રમણ કરી થકેલા શીખો અને પંજાબીઓ સીઆમની સરહદમાં એકઠા થવા લાગ્યા.

શિવદયાળ કપૂર નામનો એક શીખ અમેરિકાથી ભ્રમતો ભ્રમતો શાંધાઈ આવ્યો. ત્યાંના એક જર્મને તેની મારફતે ઍગ્રેકોકના જર્મન કોન્સલ (Consul) એલચી પરકેટલાક રૂપીઆ મોકલાવ્યા. આ રૂપીઆમાના ચોડા ખર્ચા જનારા શીખો પાછળ ખર્ચાયા અને બાકીના ખંજાણાના એક વકીલની મારફતે ખંજાણાના બળવા વીરોને પહોંચાડવામાં આવ્યા. કહેવાય છે કે આ ખંજાણી વકીલે છેવટે બળવાની બધી યોજના સરકારને જણાવી દીધી. બળવાની જે તૈયારીઓ યુરોપી વિગ્રહ પહેલાં કરવી જોઈતી હતી, તે મોડી થતાં-વિગ્રહની શરૂઆતમા થતા, ઉતાવળને લઈને આવા નાલાયક માણસોને આ કાર્યમાં રોકવા પડ્યા હતા. આ વકીલ કોની લલામણથી આ કાર્યમાં દાખલ થયો, જોની મને ખબર નથી. ગમે તેમ હોય, પણ આ રીતે પરદેશીઓ તરફથી રચાયેલી બળવાની યોજના નિષ્ફળ થઈ ગઈ. પરંતુ ખર્ચાના બળવા વીરોએ ફરીથી એક વાર બળવો જગાવવાનો પ્રયત્ન

કરી નેચો.

સોહનવાલ પાઠક અને નારાયણમિહુ-એ બંને જણા
 ફરીથી એક વાર જર્માની ભિન્ન ભિન્ન લશ્કરી છાવણીઓમાં
 જઈને સિપાહીઓના કાનમાં બળવાના મતો પ્રેરવા લાગ્યા.
 સોહનવાલ જર્માના ગોવદાન સિપાહીઓની છાવણીમાં સરકાર
 વિરુદ્ધ અપ્રીતિ ફેલાવવા લાગ્યા સરકાર પણ મા રહી
 પ્રાણની આહુતિ આપવામાં કોઈ બંધનની સાર્વજિકતા નથી, એ
 તેમણે આ સિપાહીઓને સારી રીતે સમજાવ્યું, અને મળ્યું કે
 બે પ્રાણપાપુ ઠરતું હોય તો તે સ્વદેશ કે સ્વધર્મને માટે યુદ્ધ
 નેમણે, જેથી આપણા નામ ચિરકાળ કાયમ રહે સિપા
 હીઓ તો કંઈ ન કરી શક્યા, પણ આખરે તેમના એક
 જમાદારે એક દિવસે સોહનવાલને પકડી લીધા આ વખતે
 સોહનવાલ અને જમાદાર મિલાય ત્રીણ કોઈ તે જગ્યા પર
 ન હતું સોહનવાલના પાપ તમાના ગળવામાં તે વખતે બે
 ત્રણ વિચારો અને કેન્દ્રીક ગોળીઓ હતી, પરંતુ કોણ
 ભણે શાથી એ સોહનવાલે તેમની મદદથી તે પ્રાણધાતક
 જમાદારના પગમાંથી મુક્તિ મેળવના પ્રયાસ કર્યો એ
 ન કર્યો! તે દિવસે આવી સ્થિતિમાં સોહનવાલના ગુળમાંથી
 આ ઉદ્ગારો નીચળ્યા હતા. —“અરે ભાઈ, તું મને પકડાવી
 દેશે? શું તું જાની જાય છે કે હું તારો ભાઈ છું? ભાઈ
 થઈને ભાઈને તું પકડાવી દેશે? ભાઈને પકડાવી દેતા શું
 તને કોઈ લાગતું હોય નથી થતું? ભાઈ થઈને ભાઈને પ
 કડાવી દે તેવો તું કેવોક ભાઈ છે?” પરંતુ જમાદાર તો

સોહનલાલને ખેંચીને ચાલવા લાગ્યો. જો કે સોહનલાલ બહુ બળવાન ન હતા; છતાં ગમે તેવો બળવાન માણસ બીજા માણસને પુરેપુરી રીતે કબજે નથી કરી શકતો, એ વાત પણ સાચી છે. ખરી વાત એ છે કે આ સ્વાર્થથી અંધ બનેલા જમાદાર પર સોહનલાલે કોઈ પણ જાતનું શારીરિક બળ વાપર્યું ન હતું. આ રીતે અંગ્રેજોના પંજામાં આવવું પડ્યું, એનું તેમને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હતું. ઇંગ્લાંડ હોત તો રિવોલ્વરની મદદથી તેમણે આ જમાદારને યમ-સદનમાં પહોંચતો કરી મુક્તિ મેળવી હોત। પણ કોણ જાણે શાથી એ તેમણે મુક્તિને મટિ કોઈ પણ જાતનો પ્રયાસ ન કરતાં જમાદારને આધીન થવાનું યોગ્ય ધાર્યું।

સોહનલાલને કેદખાનામાં મોકલવામાં તો આવ્યા; પણ તે કેદના કોઈ કાનૂનોને માન આપતા નહિ. જેલના અધિકારીઓ જ્યારે જેલની મુલાકાતે આવતા ત્યારે સઘળા કેદીઓ ઉડીને તેમને માન આપતા; પણ સોહનલાલ તેમ કરતા નહિ. તે કહેતા—“હું ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનું રાજ અન્યાય અને અત્યાચાર પર રચાયેલું જોઉં છું, ત્યાં સુધી હું કેવી રીતે તેણે ઘડેલા કાયદાઓને માન આપી શકું?” જેલના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ અને જેલર જ્યારે સોહનલાલની સમક્ષ જતા, ત્યારે પણ તે તેમને માન આપવાને ખાતર ઉભા ન થતા. આ કારણને લીધે જ્યારે જર્માના ગવર્નર સાહેબ સોહનલાલ જે જેલમાં રહેતા હતા, તે જેલની મુલાકાત લેવાને આવનાર હતા, ત્યારે જેલરે તેમને ગવર્નર-

રના માનમાં ઉભા થવા માટે આજીજીતરી વિનંતિ કરી; પણ સોહનલાલે તે સ્વીકારી નહિ. માથે એટલું કહેવું જોઈએ કે દરેક માણસની સાથે તે માણસાઈશર્યો વહેવાર કરવાને ચૂકતા નહિ. જે કોઈ તેમની સાથે વાતચીત કરવા માટે આવતું, તેનો તે સારી રીતે સત્કાર કરતા. કોઈ તેમની સાથે ઉભાં ઉભાં વાતચીત કરતું, તો તેઓ પણ ઉભા થઈનેજ તેની સાથે વાતચીત કરતા. જેલર આ વાત સારી રીતે જાણતો હતો. તેથી તેણે ગવર્નર સાહેબ ત્યાં આવે તે પહેલાં ઉભા ઉભા સોહનલાલ સાથે વાતચીત કરવી શરૂ કરી. સોહનલાલ આથી તેમના નિયમ પ્રમાણે જેલર સાથે ઉભા થઈ વાતચીત કરવા લાગ્યા. આ દરમિયાન બ્યારે ગવર્નર સાહેબ ત્યાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમના માનમાં તેમને ઉભા થવાની જરૂર રહી નહિ. આ રીતે જેલરે કુનેહથી પોતાની અને ગવર્નર સાહેબની મર્યાદા સાચવી લીધી !

ગવર્નર સાહેબે લગભગ બે કલાક સુધી સોહનલાલ સાથે વાતચીત કરી. ગવર્નર સાહેબે તેમને એક વખત ક્ષમા માગવાનું કહ્યું, જેથી તેમને મજેલી દેહાન્ત ઢંડની શિક્ષામાંથી તેમને મુક્ત કરવામાં આવે. ગવર્નર સાહેબને સોહનલાલે સ્પષ્ટ સંલગાવી હોધું કે " દેશમાં આજકાલ જે અન્યાય યા બુઝમ પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેનું મૂળ અંગ્રેજો છે. અંગ્રેજો કેવળ ડંડાના જોરથી આ દેશમાં ધુસો જવા પામ્યા છે, અને કેવળ તેનીજ મહાયથી તે રાજ કરી રહ્યા છે. તેથી કરીને જો કોઈએ પણ ક્ષમા યા પ્રાર્થના

કરવાની હોય તો તે ખુદ ગવર્નર સાહેબજ કરવી જોઈએ.” આ સઘળી વાતો સોહનલાલે ગવર્નર સાહેબને સારી રીતે સમજાવી દીધી.

સોહનલાલને ફાંસીને માંચડે ચઢાવવામાં આવે, તે પહેલાં તેમને એક ખિટીયા ન્યાયાધીશે પૂછ્યું: “તમે જો એક વાર ઉપર જોડેથી માફી માંગી લો, તો તમને આ દેહાન્ત દંડની શિક્ષામાંથી એકદમ મુક્તિ આપવામાં આવશે. તમને આને માટે વિનંતિ કરવાની મને મારા ઉપરી તરફથી ખાસ સૂચના કરવામાં આવી છે.” જીવન અને મરણની વચ્ચે જોલાં ખાતા સોહનલાલ સામે જેલના બધા અધિકારીઓ એકી ટસે જોવા લાગ્યા. સોહનલાલ મુંઝાવા લાગ્યા. તેઓ એકાએક ધીમે સ્વરે બોલી ઉઠ્યા: “ક્ષમા જો કેળવે માગવાની હોય, તો અંગ્રેજોએ અમારી ક્ષમા માગવી જોઈએ. હું તમારી પાસે ક્ષમાની વાચના કરું.” આ જોરા અધિકારીએ તેમને ફરીથી પણ નાહક પ્રાણ ન ગુમાવતાં ક્ષમા માગવા વિનંતિ કરી અને અનેક રીતે આગ્રહ કર્યો તેથી ઉપર તે બોલ્યા: “જો તમે મને છોટા કરી હું ત્યાં જવા ઈચ્છું ત્યાં જવા દો, તો હું માફી માંગું.” જોરા અધિકારીએ હાથી થઈને કહ્યું કે તેવો કેલ અધિકાર મારા હાથમાં નથી. સોહનલાલે કહ્યું: “તો જરા પણ વાર ન કરતાં તમે તમારા કર્તવ્યનું પાલન કરો અને તેમ કરી મને મારા કર્તવ્યનું પાલન કરવા દો.”

સોહનલાલ ફાંસીને માંચડે લટક્યા !

બર્માના મુસલમાનોએ ફરીથી પણ બકરીઇદના તહેવારોમાં બળવો જગાવવાની યોજના ઘડી. પણ આ યોજનાને અમલમાં મૂકવા જેટલી તૈયારી નહિ થઇ શકવાથી બળવો જગાવવાની તારીખ પાછી હટાડી ડીસેમ્બરની પચીસમી રાખવી પડી. બર્માના લશ્કરી સિપાહીઓના નિવાસસ્થાનમાં રિવોલ્વર વગેરે ઘણી ચીજો પકડાઈ જતાં, સરકાર આગળથી થેતી ગઈ. અને તેથી તેણે ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડીયા એક્ટનો ઉપયોગ કરી બર્માના ઘણા ખરા સદેહજનક માણસોને એકદમ નજરકેદ કરી દીધા. આ બનાવ બન્યા પછી બર્મામાં કોઈ 'જાતની પ્રવૃત્તિ થવા પામી નથી.

(૧૩)

પરિણામ

બળવા-વીરોના બધા પ્રયત્નો વારંવાર આ રીતે નિષ્ફળ થતા ગયા, તેનું પરિણામ એ આબુ કે તેઓ દેશ પરદેશમાં જૂદી જૂદી રાજ-સત્તાઓથી હડધૂત થતા ગયા. સ્વદેશની વાત તો બાબુએ રહી, પણ પરદેશમાં તેમને એક જગ્યાએ થી બીજી જગ્યાએ અવારનવાર નાસતા રહેવું પડ્યું. હિંદમાં ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડીયા એક્ટની રૂએ જરા મદદ પડતાં મુવકોનાં ટોળે ટોળા કેદમાં પૂરી દેવામાં આવતાં. જેમની

વિરૂદ્ધ જરા પણ સાક્ષી મળી, તેમનો અગ્રિય સરકારના રાક્ષસી પંજામાં આવ્યેજ ફટકો થતો. કેટલાકને ફાંસીના માંચડે ચઢાવવામાં આવ્યા અને કેટલાકને કાળાપાણીની સજા થઈ. પોલીસનો અત્યાચાર અને જેલનું કઠોરતાભર્યું ભવન ન સહી શકાયાથી કેટલાક યુવાનોએ આત્મહત્યા પણ કરી! આ સર્વ કૃષ્ણ કથાઓ સાંભળીને કેટલી યે નિર્દોષ માતાઓની છાતી લેદાઇ ગઈ હશે! ધીમે ધીમે બળવા-મંડળ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. તેમના આજેવાનોમાંના કેટલાકને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા અને કેટલાકને કાળાપાણીની સજા કરવામાં આવી. જ્યારે આવી રીતે બળવા-મંડળ છિન્ન ભિન્ન થઈ ચારે બાજુથી વિખરાઈ જવા લાગ્યું, ત્યારે સ્થળે સ્થળે તેને પોલીસ સાથે કેવી રીતે હાથપેચ રમવા પડ્યા, એ સર્વ વાતો બળવાના ઇતિહાસમાં કાવમનું સ્થાન મેળવશે.

પંજામના બળવા-મંડળની ગંભીરતા અને વ્યાપકતા જ્યારે સરકારના જાણવામાં આવી, ત્યારેજ તેને સમજાયું કે આ મંડળની અવગણના કરવાથી રાજતંત્ર આગળ આલી શકે એમ નથી. દેશના રાજદ્વારી નેતાઓએ આ બળવાને ‘બાળકોની લીલા’ માની તેને મહત્તા ન આપી; પણ સરકાર ચેતી ગઈ, કે જો તેને (બળવા-મંડળને) બરોબર અંકુશ હેઠળ નહિ લાવતાં ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાની તક આપવામાં આવશે, તો તે થોડા દિવસમાં સુયોગ મળતાં દેશમાં જળરજસ્ત પરિવર્તન કરી દેશે એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી. હિંદી-બળવા-મંડળ શું કરી શકે એમ

છે, તેની જે ઝાંખી સરકાર કરી શકતી, તે દેશના રાજ-
પુરૂષો કરી શકતા નહિ. આંદામાન જતા પહેલાં મારે
આ વિષય પર કોઈ કોઈ મોટા અંગ્રેજ અધિકારીઓ સાથે
વાતચીત થયા કરતી. આ વાતચીત ઉપરથી હું સારી રીતે
જાણી શક્યો કે દેશની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે સરકારને
નિરંતર ચિન્તા અને સીતિ રહેતી હોય તો તે બળવા-
વીરોની પ્રવૃત્તિને માટેજ. આ પ્રવૃત્તિને મરણને
શરણ પહોંચાડવા માટે સરકારની પાસે જેટલું ઝેર હતું,
તેના પ્રયોગ અચૂક રીતે બળવા-વીરો પર થતો આથી
કરીનેજ પંજાબના બળવા-મંડળના અસ્તિત્વની જાણ થતાં
વેતજ સરકારે દેશના ભક્તને માટે ડિફેન્સ એન્ડ ઇન્ડિયા
એક્ટ જેવા જુલમી કાયદાઓ ઘડી ઠાઠી તેની રાજ્યપદ્ધતિ
વધારે દૂર અને નિર્દય બનાવી મૂકી.

અનાદિથી જે બનતું આવે છે, તે ભારતમાં પણ બન્યું.
ત્યારે કોઈ પરાધીન જાતિ જાગૃતિ તરફ પગલા માડવાં
શરૂ કરે છે, ત્યારે કોઈ ને કોઈ જુલમી રાજ્યસત્તાની લાતો
ખાવાતું તેના કપાળે લખાયેલું હોય છે પરંતુ ત્યારે તે
જાતિ અરેખરી રીતે જાગી ઉઠે છે, ત્યારે દુનિયામાં એવી
કોઈ પણ શક્તિ નથી, જે તેને આગળ કદમ ભરતી અટ
કાવી શકે. જલકે દમનનીતિથી તો તેની શક્તિની પરીક્ષા
ધાય છે. તેનામાં જો અરેખર ચેતન-શક્તિ પ્રકટી હોય, તો
દમનનીતિથી તેનો વિનાશ થવાને બદલે વિકાસ થય છે
આ કારણને લઈને પ્રાચીન જાગૃતિ વખતે સરકાર જે દમન

નીતિનો આશ્રય લે છે, તે વસ્તુતઃ ઇશ્વરનો કોપ નહિ પણ કૃપા છે, એમ આપણે માનવું જોઈએ. ભારતના બગવા-વીરોએ કદી પણ પોતાના પર થતા અત્યાચારોને માટે સરકારને દોષિત નથી ઠરાવી ઉલટું તેઓ તો એમ માનતા હતા કે આવી સુરક્ષાઓ મારફતે ઇશ્વર હિંદી જનતાને પુનર્જીવન આપવા ઇચ્છે છે, માટે તે સૌ આવકારપાત્ર છે. જ્યારે પરાધીન જાતિ અનેકવિધ જુલમોની આગમાથી બળીજળી બહાર નીકળે છે, ત્યારેજ તેને સ્વાધીનતાની સાચી દીક્ષા સાંપડે છે. જે જે પરાધીન જાતિઓ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચવા યત્નો કરે છે, તેમની મહત્તાને સાચો જ્યાલ તેમણે જે જુલમો સહ્યા છે, તેના પરથી નીકળી શકશે. ભારતના બગવા વીરોને આ વાતની ખાતરી હતી. આને લઈને તેઓ હસતા હસતા પારાવાર કળેા સહન કરી શક્યા ! પ્રાણના બલિદાન આપવાથી જાતિમા પ્રાણ-ચેતન પ્રકટે છે, એ વિશ્વાસને લઈને પોતાના પ્રાણ આપતાં તેઓ કદી ગભરાયા નથી.

હિંદુસ્તાન ઓફ ઈન્ડીઆ એક્ટ અમલમા આવ્યા બાદ સમરી ટ્રાયલ્સ (સક્ષિપ્ત મુકદ્દમા)ની શરૂઆત થઈ. પંતળના પ્રજા કાવતરા વિષે સરકારે ખાસ ચોધખોળ કરી અને પત્તા મેળવ્યો. દરેક કાવતરામાં ૬૦ ૭૦ ઇસમો હતા. આ સર્વ પર સરકાર તરફથી કામ ચલાવવામાં આવ્યું, અને પરિણામે એકી સાથે ૨૮ જણાને ફાંસી મળી. મિરત પલટણમા ૧૧ જણને ફાંસી થઈ અને સાતમી રાજપૂત

કાળાપાણીની શિક્ષા વધારે પ્રમાણમાં મળી. આને લઈને ત્યાંનું બળવા મંડળ ઘણું ખર્ચું વિખેરાવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે આ મંડળ આખા દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં છુટું છવાયું પથરાઈ ગયું. આ વખતે જો બળવા-વીરોના હાથમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો હોત તો તેઓ સરકારી રાજ્યતંત્રને અસ્તવ્યસ્ત કરી શક્યા હોત.

અત્યાર સુધી રાસબિહારી કાશીમાં હતા. એક દિવસે બળવા-મંડળના મુખ્ય સ્થળેથી સમાચાર આવ્યા કે બંગાળના પ્રસિદ્ધ બળવા-વીર શ્રી ચતીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય એકાંતવાસ ગાળવા માગે છે અને તેથી તેમની ઇચ્છા કાશીમાં આવીને રહેવાની છે. મને વિચાર કરતાં જણાયું કે તેમને કાશીમાં સુખપણે રાખવા એ બહુ અઘરી વાત નથી, છતાં એ પણ ખર્ચું કે બહારથી એમના મંડળ તરફથી જો કંઈ ભૂલચુક થઈ જાય, તો કાશી પર પણ વિપત્તિ આવે એ બનવા ભેગ છે. જે મંડળનું સમગ્ર કામ આપણી કેબરેજ હેઠળ ચતું હોય, તેની ભૂલોને માટે આપણે જ જવાબદાર છીએ. આવી સ્થિતિમાં ભૂલોને જોવા તેમજ સુધારવા આપણને સંપૂર્ણ સત્તા હોય છે. પરંતુ જે મંડળના વ્યવસ્થાતંત્રમાં આપણે કોઈ પણ ભતનો હાથ ન હોય, તેની ભૂલચુક સુધારવાનો આપણને સુયોગ જ ક્યાં છે? બંગાળનાં ઘણાં નાનાં નાના મંડળો ચતીનબાપુની સરદારી હેઠળ ભેગા મળ્યાં હતાં, એ માની વાત છે. પરંતુ તેઓ પૂર્વ બંગાળની અનુગ્રીવન સમિતિની સાથે કે ચંદ્ર-

નગરના બળવાવીરો સાથે (અથવા રાસબિહારી સાથે) હુળી-મળી ગયા નહોતા અને તેમ કરવા ઇચ્છતા પણ નહોતા. બપોલ જતાં પહેલાં રાસબિહારીએ તેમને મળવા બહુ ચેત્તો કર્યા; પરંતુ જમે તે કારણે તેઓ મળી શક્યા નહિ. જમે તેમ હોય, પણ જ્યારે ચતીનબાણુની કાશી આવવાની વાત મેં સાંભળી, ત્યારે આબુબાણુની પરિસ્થિતિ જોઇ વિચારી મેં તેમને કાશીમાં રાખવાની જવાબદારી સ્વીકારી; પણ કોણ જાણે શાથી ચે તેમણે ત્યાં આવવાનો વિચાર બદલી નાંખ્યો !

તે વખતે પણ ચતીનબાણુ કલકત્તા છોડી ગયા નહોતા. એક દિવસ તેઓ તેમના પાતુરિયાઘાટાવાળા મકાનમાં આવ્યા હતા. ત્યાં બીજા કેટલાક બળવાવીરો પણ હતા. તે વખતે તેજ મકાનમાં થોડા દિવસના પરિચય વાળો એક માણસ પ્રસંગવશાત્ આવી ચઢ્યો. આ માણસ જસુસ છે, એવો તેમને સંદેહ ગયો. આથી કરીને આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર એકદમ એક બળવા-વીરે તેને ગોળીથી વિંધી નાખ્યો. તેને જો શુદ્ધિ હોત તો તે ચતીનબાણુને સરકાર મારફતે પકડાવી શક્યો હોત. ચતીનબાણુને બાવવા ખાતર તે બળવા-વીરે તેને ગોળી મારેલી એ સાચી વાત છે, પરંતુ તે વ્યક્તિએ તો મરતી વખતે એક સ્ટેમેન્ટ લખાવી ગોળી મારવાનો આશય ચતીનબાણુ પર ચલાવ્યો. આથી કરીને ચતીનબાણુના નામ પર ફોંસીનું વારંટ ફરવા લાગ્યું. જ્યારે ઉપરના માણસને ગોળીથી વિંધી

સેનામાંથી પણ કોઈ કોઈને દિલ્હી ખાતે ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવ્યા. જે બળવા-વીરોને ફાંસી ન થઈ, તેમને કાળાપાણીની શિક્ષા કરાવવામાં આવી. આવી સ્થિતિમાં પણ પંજાબના કેટલાક બચેલા બળવા-વીરો ફરીથી પણ બળવાની યોજના ઘડવા લાગ્યા. કેટલાક અકાલી વીરો જે બળવા-વીરો જે સમાંસડતા હતા, તેમને છોડાવવાનો મનસુબો કરવા લાગ્યા. શીખોના એક મંડળે વળી હુથીઆરોનો સંગ્રહ કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. તે દિવસોમાં મોટાં મોટાં રોશનો અને પૂલો પર હુથીઆરબંધ સિપાહીઓ પહેરે ભરવા માટે ઉભા રહેતા હતા. એક વખતે સાત આઠ બળવા-વીરોના એક નાના મંડળે અમૃતસરના પુલ પર પહેરે ભરતા સિપાહીઓ પર એકાએક હુમલો કરી દીધો. ત્યાં પંદર સિપાહીઓ યોગણીસ રાઈફલો અને સાડાસાતસો કારતુસ સાથે ઉભા હતા, તેમને મહાત્ કરી સાત આઠ પિસ્તોલધારી બળવા-વીરોએ તેમની રાઈફલો અને કારતુસ છીનવી લીધાં. પરંતુ તે વખતે બળવા-મંડળ બરાબર બ્યવસ્થિત ન હોવાથી થોડા દિવસમાં તે રાઈફલો સાથે પાંચ બળવા-વીરો પકડાઈ ગયા. આ પાંચેને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા. તે સિવાય અકાલીસ જણાને પણ ફાંસીની શિક્ષા થઈ ચુકી હતી. આટલું બનવા છતાંયે કોઈ નિયાબના કેટલાક શીખ-માસ્તરોએ બળવાની ન્યોત ઝગહગતી રાખવા માટે પ્રયત્નો કર્યા, તેને લઈને આજે દેશમાં બળવાની ભાવના જીવતી ને જાગતી રહેલી છે. ડૉ. મયુરાગિંડુ જેવા કોઈ બળવા-વીરો ભારત

ગાડીને અફઘાનિસ્તાનમાં ગયા. અને ત્યાંથી ફ્રાન્સ અને મેસો-પોટમીઆ જઈ ત્યાંની હિંદી સેનાઓમાં બળવાનાં બીજાવવા લાગ્યા. હિંદ અને અફઘાનિસ્તાનની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ડૉ. મથુરાસિંહ એકાએક પકડાઈ ગયા. તેમને પણ ફ્રાંસીની શિક્ષા થઈ. જે બળવા-વીરો ફ્રાંસી કે કાળાપાણીના સકંભાંથી બચી ગયા, તેમને નજરકેદ તો લોગવવી પડીજા! આ જમાનામાં પંબળ અને બંગાળામાં નજરકેદ લોગવનારનું પ્રમાણ સૌ પ્રાન્તો કરતાં ઘણુંજ વધારે છે. જેટલા પંબળીઓ કાળાપાણી કે ફ્રાંસીની શિક્ષાને પાત્ર બન્યા છે, તેટલા કોઈ પ્રાન્તના વતની બન્યા નથી.

બનારસ-કાવતરાનો મામલો ખલાસ થયા પછી પણ કેટલાક બળવા-વીરોએ મૈનપુરીમાં પોતાનું ધાણું સ્થાપી એક વર્ષમાં એક મોટું બળવા-મંડળ તૈયાર કરી દીધું! આ બળવા-મંડળની વાત પણ લગલગ જે વર્ષમાં જાહેરમાં આવી ગઈ. આ સાથે જે વાત પણ કહેવી જોઈએ કે રૂશિઆના બળવા-મંડળમાં જે માસથી વધારે વખત કોઈ પણ બળવા-વીર નામ કામ જણાવ્યા વિના કાચું કરી શકતો નહિ. આ મંડળમાં દાખલ થયે જે એક માસ યાચ કે તરતજ ક્યાં તો સરકાર તેને પકડી લેતી યા તો તેને સહીસલામતીને માટે પરદેશ નાસી જવું પડતું. ભારતના બળવા-વીરોનું કાર્ય અને તેમનો પરિચય પણ સામાન્ય રીતે જે વર્ષથી વધારે વખત છૂપાં રહી શક્યાં નહિ.

બંગાળી બળવા-વીરોને નજરકેદ કરતાં ફ્રાંસી અને

નાંખવાનો હતો, તો પછી તેને સ્ટેટમેન્ટ આપવાનો વખત શા માટે આપવામાં આવ્યો—એ સમજાતું નથી.

લાચારીપૂર્વક ચત્તીનબાણુને બીજી જગ્યાએ જવું પડ્યું. ચત્તીનબાણુને માટે એક સહિસહામતીબધું સ્થાન મળી આવ્યું. ત્યાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેઓ તેમના સાથીઓને કહેવા લાગ્યા: તમે સૌએ તમારે માટે આવાં સહિસહામતીબધાં સ્થળો નક્કી કર્યાં છે, એવી મને પુરે-પુરી ખાત્રી ન થાય, ત્યાં યુધી હું મને તે સ્થળે મોકલવાના તમારા બંદોબસ્તને માન આપી શકતો નથી. હું તો ખર્ચાંઈ ગમેલો એક સિપાહી છું. હરથડી હું મૃત્યુની વાહુ ભેઠ રહ્યો છું, માટે આપણે સૌએ સાથે રહેવું ભેઠએ. તેથી આપણે એક જબરજસ્ત હિલચાલ ચરૂ કરીએ, જેની જનતા પર સારી છાપ પડતાં આપણું કાર્ય આગળ ધપશે.

છેવટે તેમની ઈચ્છાનુસાર ગોઠવણ કરવામાં આવી; તેથી તેઓ પાંચ જણા વાલેશ્વરની નજીક એક અટ્ટો જમાવી સાથે રહેવા લાગ્યા. અહિં પણ તેમની બજવાની યોજનાઓ અટકી નહિ. વાલેશ્વર જેટલે દૂર રહેવા છતાં હરથડી બજવાનાજ વિચારે ચત્તીનબાણુના ચિત્તમાં ધોળાપા કરતા હતા. જો બજવા-વીરો કેવળ છુપાઈ જ રહે અને કોઈ બતલનું પ્રચાર-કાર્ય ન કરે, તો તેઓ કદી પણ પકડાઈ જાય નહિ. બજવા-વીરો છુપા રહેતા છતાં પોતાના કાર્યમાં અવિરતપણે આગળ ધપ્યેજ જાય છે, અને તેથી કરીને

તેઓ અવારનવાર મુશ્કેલીઓમાં આવી પડે છે. કેવળ જીવ
જાયાવવો એ જાળવા-વીરોનો ઉદ્દેશ નહોતો. જીવન જો
દેશના કામમાં ન જરૂરિયું, તો તેને ધારણ કરવાથી શો
ફાયદો !—એમ જાળવા-વીરો વિચારતા. જ્યારે આગળ જ-
ણાવેલા વકીલે જાળવાની સઘળી યોજના સરકારને જણાવી
દીધી, ત્યારે કલકત્તામાં ખીજી વધારે ધરપકડ કરવામાં આવી.
આને પરિણામે ચત્તીનબાણુના અડાનો પણ પોલીસને પ-તો
મળી ગયો. ચત્તીનબાણુને પણ સમજાયું કે પોલીસે છેવટે
તેમને ખોળી કાઢ્યા છે. તેઓ ધારત તો તેજ વળતે નાસી
ફૂટ્યા હોત; પણ કેવળ જીવ જાયાવવાને માટે નાસી જવાનું
તે સમજ્યાજ નહોતા. કોઈ હેતુ જરૂર લાવવાને ખાતર જો
તેમને ખીજી જગ્યાએ જવાનું હોત તો પણ તેઓ તેમના
સાથીઓથી છુટા પડી તેમ કરવાને રાજી નહોતા. તેઓ
પોતાના અને સાથીઓના જીવન વચ્ચે કોઈ જાતનો ભેદ
જોતા હતા નહિ. આથી એવો નિશ્ચય થયો કે બધાએ એક
સાથે જવું. પરંતુ તે વળતે તેમના જે સાથીઓ તેમનાથી
બારેક માર્ગલ દૂર આવેલા એક ગાઢ જંગલમાં વસતા હતા.
તેમને છોડી કોઈપણ પ્રકારે જઈ શકાય એમ હતુંજ નહિ
તેથી ચત્તીન્દ્ર બાણુ ખીજી જે સાથીઓને સાથે લઈ
અંધારી રાત્રીએ પહાડી રસ્તાઓવાળા જંગલમાં પોતાના
સાથીઓને બોલાવવા નીકળી પડ્યા. અનન્ય રહેતે બાર
માર્ગલ જેટલે દૂર જઈ ત્યાંથી તેટલેજ દૂર પાછા ફરી
કોઈ સ્થાને જવું એ અશક્ય હોવા છતાં ચત્તીનબાણુએ તે

વળતે પણ તે કામ ઉપાડ્યું. કોઈ કાર્ય તે મને અશક્ય કે અસંભવિત તો લાગતું નહિ. જે ન મળી શકે તે મેળવવું- એ એમના જીવનનું મુખ્ય મત હતું. આ કાર્યમાં પણ તેઓજ અગ્રેસર બન્યા. ચાલતાં ચાલતાં રાત્રી પીતી ગઈ. તે વખતે જંગલની આનુભાગ્યુનાં નદી કિનારાવાળાં ગામોમાં નદીને કિનારે કિનારે ચોપ્રીઓ બેસાડવામાં આવી હતી, છતાં તેઓ વસ્તીમાં પ્રવેશ કરી વાવેશ્વર તરફ છટકી શક્યા. તેમની સાથે ચિત્તપ્રિય, મનોરંજન, નીરેન્દ્ર અને જ્યોતિષ એ નામના ચાર સુવાનો હતા. તે વખતે સવાર ૪ થી ૫ થયું હતું. ગામડાઓમાં લોકોને પોલીએ કહી દીધું હતું કે તમારા ઇક્ષામમાં ધાડપાડુઓની એક મોટી ટોળી આમતેમ ક્યાં કરે છે, તેને જે પકડશે યા પકડાવશે, તેને સરકાર તરફથી સાફ ઇનામ આપવામાં આવશે. જે દિવસે યયાં યતીન્દ્રનાથને ખાવાનું કે સુવાનું-બેમતી એકેય મળી શક્યું નહોતું. જે ઘડી દિવસ ચઢતા તાપમાં ને તાપમાં તેમને ગામ નદી અને નાળાં વટાવી આગળ મુસાફરી કરવી પડતી. રસ્તામાં નળીપાર કરતી વખતે તેમણે એક માછીને કહ્યું, ભાઈ, મારે માટે ભાત રાધી આપ, જેથી મારે પ્રાણ બચે. પરંતુ તે માછીએ જન્મજન્માવરના સંસ્કારને વળગી રહી એક પ્રાણીને બોજન કરાવી વટલાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ, કાગળ કે તેમ કરીને તે નરક ભોગવવા તૈયાર નહોતો. તેને મન પ્રાણુદક્ષા કરતાં આ કહેવાતી ધમરક્ષા ધણી વધુ પ્રિય હતી. તેણે ભાત રાધી આપ્યો નહિ તેમજ તે કામ

નાટે પોતાના વાસણો પણ આપ્યા નહિ આ તરફ પોલીસને
વાત મળી કે યતીન્દ્રનાથ અમુક ગામ છોડી અમુક દિશામ
આગળ જાય છે આથી તેમની પાછળ હુથીઆબધ પોલીસ
ની એક ટુકડી છૂટી આ પ્રદેશમાં જો જળવા-વીરાનું સાડું
સગડન હોત તો આ મુશ્કેલીનાથી પણ ગયી શકાય હોત
પરંતુ સગડનના અભાવે તેમને એક ગામથી બીજો ગામ
બટકવું પડ્યું આ રીતે સુધ્યાકાળ પછી તેઓ વાલેશ્વરની
નજીકના એક જંગલમાં પહોંચ્યા આ વખતે હુથીઆનો
કલેક્ટર, સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ અને થીઆરબધ પોલીસ જરૂરી વસ્તુ
ઓ સાથે યતીન્દ્રનાથની પાછળ દોડતા દોડતા આવતા હતા
યતીન્દ્રનાથ તેમના સાથે આગળ ચાલ્યા જતા હતા
અને પોલીસ બે ભંડારમાં વહેવાઈ જઈ તેમને આતુણાભુથી
ઘેરી લેવાની શુકિત આજ્ઞાપતની મદદથી અલાવી રહી
હતી આ રીતે પોલીસને સંકળમાંથી હવે છટકી જવું ય
તીન્દ્રનાથને માટે અશક્ય હતું અધારૂં થઈ ગયું કેઈ તરફ
રસ્તો જણાતો હોય પોલીસ ઘણી નજીક આવતી
જતી હતી આ વખતે યતીન્દ્રનાથના સાથીઓએ આખા
આસુ લાવી તેમને મારના કરી કે “અમે મરવાના હોઈશું
તો મરીશું, પરંતુ ગમે તેમ કરીને હુયો વેશ ધારણ કરી
અહિથી ચાલ્યા, પરંતુ યતીન્દ્રનાથે એ પ્રાર્થના
શ્રીકારી નહિ. ગોઆ, “હાલા બધુઓ, વિચાર કરો
આપણે બધા પિતાની ટુકડા ગોદ, સ્ત્રી પુત્રાના
માયા બધાને મેમ અને ઘરની સુખ

સગવડ-એ સર્વ દેશને માટે માયા સાટે કામ કરવા માટે
છોડીને આવ્યા છીએ. આ વિપત્તિના વખતે આપણે આપ-
ણા નિશ્ચય કેમ છોડી શકીએ? મનુષ્ય અમર નથી. તેને
કોઈને કોઈ દિવસે મરવાનું તો છેજ. તો પછી કાયર બનીને
ગરવાથી કાયદો પણ શો ?”

છેવટે લડાઈ કરવાના નિશ્ચય પર સૌ આવી ગયા. એક
બાબુ હુથીઆરબંધ પોલીસ, સાથે બારથી પણ વધારે
ગામડીઆ અને બીજી બાબુ કેળવણી બળવા-વીરો !
તેઓ ફરી જંગલ છોડીને ગામડાં દોડી આવ્યા. બૂખ,
ઉભાગરા અને મુસાફરીની અવસ્થા સૌ કોઈ યાકો ગયું
હતું. એક પૈસાન ચણા લેવા નહોતા.
એટલામાં બંને મંડળોએ એકમે
જુથી ગોળીબાર થયા. પોલીસ
બળવા વીરો તરફ આગળ વધતો
એક ગોળીથી આકાશમાં ઉડવા લાગ્યું
અટકી ગયો. બળવા-વીરો ઉંચી
નિશાન તાકીને ગોળીબાર કરવા લા.
પણ ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો.
બવાન શત્રુઓની સામે પાંચ યાકય,
માણસો ક્યાં સુધી સુદ્ધ કરી શકે
ખલાસ થઈ ગઈ. તેઓ સૌ ઘવાઈ
થયા છતાં તેમણે હુથીઆર દર ચૂક્યાં.
એક પ્રાણઘાતક ગોળાનો બોગ થતાં

લીધાં. બંને બા-
એક અમલદાર
પી થિ લમિયની
આગળ વધતો-
મીન પર સ્વર્ગ
મની તરફથી
આવી બ-
અને તરસ્યા
ની ગોળીઓ
ફેરવતું ધાયલ
એટલામાં
ધામમાં

પહોંચી ગયો. અને બીજા પછી મરણતોલ ધાયલ થયા. યતીન્દ્રનાથ તે વખતે પોતાના સાથીઓને કહેવા લાગ્યા. “હવે શકિતનો વધારે બ્યય કરવામાં કંઈ કાયદો નથી. ચિ-ત્તપ્રિય તો ગયો અને હું પણ બચવાનો નથી. તમે હવે નાહકે પ્રાણ ન ગુમાવશો. જીવતા હો, તો લવિષ્યમાં કંઈ કામ કરી શકશો.” પરંતુ તેમના સાથીઓ તો લડીને પ્રાણ આપવા માગતા હતા. તેઓ તેમનાથી દૂર તો નજ થયા. ઘણી ખૂનરેણ થયા પછી યતીન્દ્રનાથનો દેહ ધાકીને જમીન પર પડી ગયો. તરસથી તેમને ગળે શોષ પડતો હતો. ધીમે ઓવાળે તેમણે કહ્યું: “પાણી.” બાળક મનોરંજનના શરીરમાંથી પણ તે વખતે લોહીની ધારા વહેતી હતી. પરંતુ યતીન્દ્રનાથની આ છેલ્લી ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે તે પાસેના તળાવમાં પોતાની આદર પલાળવા નીકળી પડ્યો. આ દૃશ્ય જોતાં પોલીસનો વડો પણ ખીમળી ગયો. તેણે મનોરંજનને બેસવાનું કહ્યું અને જળપાત્ર પાસે નહિ હોવાથી પોતાની ટોપીમાં પાણી લાવી મરતા માણસના-યતીન્દ્રનાથના મુખમાં રેડવા માંડ્યું. પાણી ગળે ઉતરતાં યતીન્દ્રનાથના મુખમાંથી ઓવાળ નીકળ્યો: આ બાળકમાં હું એકલો જવાબદાર છું. આ મારા સાથીઓએ દેવળ મારી આજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે. યતીન્દ્રનાથે કટકના દવાખાનામાં પ્રાણ છોડ્યો. મનોરંજન અને નીરેન્દ્રને ક્રાંસીની શિક્ષા થઈ. ન્યોતિષને હાંદગીલર કાળાપાણીની શિક્ષા મળી. આ ન્યોતિષ બચી ગયો હોવાથી તેની પાસેથી હું આ સર્વ

અહેવાલ સૌ દેશજનુઓને માટે મેળવી શક્યો છું. આંદા-
માન જેલમાં અનેક પ્રકારની પીડાઓ ન સહી શકાતાં જ્યો-
તિષ ગાડો-પાગલ બની ગયો. આજકાલની બહેરામપુરના
પાગલખાનામાં તે છે, એમ સંભળાય છે. *

મૃત્યુની ગોદમાં બેઠા હોવા છતાં, ફાંસીને માંચડે લટ-
કતાં પહેલાં મનોરંજન અને નીર-દ્રે જે છેલ્લો પત્ર કલકતા
મોકલ્યો હતો, તે વાંચતાં ઠોનાં રૂવેરૂવે ખડાં ન થાય !
તેમણે લખ્યું હતું —

“ચિત્તપ્રિય અને ચતીનબાણુ ચાલ્યા ગયા. અમે પણ
હવે જઇએ છીએ. આશા છે કે તમે લોકો પહેલાંની જેમ
ઠાર્ય જારી રાખશો. ઇશ્વર તમને સફળતા આપે. આજે
અમારા જીવનની વિજ્યાદશમી છે. જેઓ ચાલ્યા ગયા છે,
તેમને પાછા લાવી શકાય એમ નથીજ. પરંતુ જ્યોતિષની
સુક્તિને માટે શું કરવું બેઠ્યો, તેનો તેના દેશજનુઓ
નિશ્ચય કરી લે.”

આ ચિઠ્ઠીની સાથે બીજી એક ચિઠ્ઠીનો પ્રસંગ યાદ
આવે છે જિનધર્મના અનુયાયી હોવા છતાં જે જીવાનોએ કર્ત-
વ્યને ખાતર-દેશને ખાતર હિંસાત્મક બળવો જગાડવાનો
માર્ગ પકડ્યો હતો. નિમેઝના મહન્તનું ખૂન કરવાના
આરોપસર ત્યારે તેમને ફાંસીના કેદીની કેાટડીમા પુરવામાં
આવ્યા હતા, ત્યારે તેમણે પોતાના સાથીઓને જે પત્ર લ-

* પછાપી ત્યાંજ તેવું અવસાન થયું છે એ સમાચાર ફોરવર્ડમાં
આપ્યા હતા. † જે ખૂન થ સ 1૯13માં થયું હતું તે સંબંધે પોર્ટ.

ખ્યેા હતો તેનો સાર ઘણે ભાગે આ પ્રમાણે હતો—“ભાઈ, મરવાથી ડરણું નહિ. ડરવાથી જીવનનું કેઈ કાર્ય સાધી શકાતું નથી. ઇશ્વર આપણને જે સ્થિતિમાં રાખે, તે સ્થિતિમાં સંતોષપૂર્વક રહી આપણે આપણું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ.” આ બે સુવાનોમાં એકનું નામ મોતીચંદ અને બીજાનું નામ માણિકચંદ ઉર્ફે જયચંદ હતું.)

આ સૌ બજવા-વીરોના મનનો અણુઅણુટ ત્યાગ અને સંન્યાસની ઉચ્ચ ભાવનાઓને આભારી હતો. એમ જોઈએ તો પ્રતિસ્પર્ધી અગ્રેજ અમલદારોએ પણ ઘણી વખત તેમના ત્યાગનાં સુકતકંઠે વખાણ કર્યા છે. તે વખતના છુપી પોલીસ ખાતાના વડા અને હાલના કલકત્તાના પોલીસ કમિશ્નર શ્રી ટેગાર્ટ પરલોકવાસી બેરીસ્ટર જે. એન. રાયને યતીન્દ્રનાથના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યાનું કહેવાય છે: મારે મારું કર્તવ્ય બજાવવું પડેલું; છતાં મારા હિલમાં તેને માટે ઘણુંજ માન છે. બંગાળનો તે એકલો બજવા-વીર હતો, જે ખુલ્લી લડાઈમાં લડતો લડતો મરણ પામ્યો. ટેગાર્ટ સાહેબે આ ઉદ્દગાર કાઢ્યા પછી પણા બંગાળીઓએ ખુલ્લી લડાઈમાં પોતાના જીવનને હોમ્યાં છે, એનો પણ આછો પરિચય વાંચકોને હું આપું છું.

ઈ. સ. ૧૯૧૫ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૬ મીને રાજ યતીનજાણ અને તેમના સાથીઓએ ખુલ્લી લડાઈમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. પરંતુ ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૧૮ સુધી બજ-

વા-વીરના અસ્તિત્વનો આવી રીતે વિશેષ રૂપમાં આપણને પરિચય મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૬ની આખરે બાળવા-વીરના સકંઠામાંથી બે ત્રણ વાર આઘાત રીતે છટકી ગયેલ છૂપી પોલીસ ખાતાના ડેપુટી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વસંત કુમાર બાળવા-વીરના હાથે ચમલોડમાં પહોંચી ગયા. ઇ.સ. ૧૯૧૭માં ગૌહતીમાં બાળવા-વીરની પોલીસ સાથે અપાઝખી થઈ અને ઇ. સ. ૧૯૧૮માં ફરી ઢાકા આગળ પોલીસ અને બાળવા-વીરની સશસ્ત્ર લડાઈ થઈ, તેમાં કેવળ બે બાળવા-વીરો જીવતા બચી શક્યા. પળનામાં પણ એક સાધારણ લડાઈ થઈ. આ ઉપરાન્ત સ્થળે સ્થળે ખૂન અને થોરીની જુઓ તો ચાલુજ હતી. આ સૌ શસ્ત્રધારી બાળવા-વીરોને હું અહિં થોડો પરિચય આપું છું. બિહારમાં બાળવાની ભાવનાનો પ્રચાર કરવા માટે વીરજીમના નલિની બાકચિને ઇ. સ. ૧૯૧૬માં બાળવા-મંડળ તરફથી ભાગલપુરની કોલેજમાં ભણવા મોકલવામાં આવ્યો. થોડા દિવસમાં તો આ બંગાળી તરુણ પર પોલીસની નજર પડી. તેથી નલિની ભણવાનું છોડી કોઈ સ્થળે ચાલ્યો ગયો. નલિની છાત્રવૃત્તિ મેળવતો એક હોંશિયાર વિદ્યાર્થી હતો. તે એકદમ સાધારણ બિહારીનો સ્વાગ ધારણ કરી બિહારનાં ગામડામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી ફરીથી તેના પર પોલીસની નજર પડી. તેથી તે ઇ. સ. ૧૯૧૭માં બંગાળામાં આવ્યો. આ વખતે બંગાળામાં પોલીસ તરફથી અનેક પ્રકારનો જીલ્લમ થતો હતો. ધરપકડ, નજરકેદ, ઠાળા-

પાણી વગેરે લયંકર બુલભોથી સૌ ત્રાસી ગયા હતા. આ કારણને લઈને બળવા-વીરો માટે બંગાળામાં રહેવું સુરક્ષિત નહોતું; તેથી બળવા-મંડળે સારા સારા કાર્યકર્તાઓને સુરક્ષિત સેના રૂપે આસામમાં ગુપ્ત રીતે રાખવા એવું ઠરાવ્યું. આના પરિણામે નલિની બાકચી, નલિની ઘોષ, નરેન બેનરજી વગેરે લોકોએ ગૌહતીમાં આવીને આશ્રય લીધો. સ્વતી વખતે તેમની પથારી હેઠળ ભરેલી બંદુકો રહેતી અને દરેક જણ બે બે કલાક સુધી પહેરો ભરતો. કોઈ પકડાયેલા બળવા-વીર પાસેથી બળવાવીરોનો પતો મેળવી કલકત્તાની પોલીસે ગૌહતીમાં આવી તેમના મકાનને ઈ. સ. ૧૯૧૭ના બન્યુઆરીમાં ઘેરા લેવાયો. પોલીસને જ્ઞેતાં પહેરો ભરનાર વીરે શુપકીથી સૈાને જગાડી દીધા. સૈાએ રિવોલ્વર હાથમાં લઈ બહાર આવી પોલીસ પર ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. આમ એકાએક હુમલો થવાથી પોલીસ છિન્નસિન્ન થઈ ગઈ અને બળવા-વીરો પહાડ તરફ નાસી ગયા. પરંતુ બે એક કલાકમાં તો અસંખ્ય હથીઆરબંધ પોલીસે પહાડને ઘેરા પાલી તેમની શોધ કરવા માંડી. છેવટે બંને બાબુઓથી ગોળીઓ છૂટી. ઘણા ધાયલ થયા અને બળવા-વીરોની હાર ચતાં તેઓ પકડાઈ ગયા. કેવલ બે જણ પોલીસના સ્કંન્ધમાંથી આઝાદ રીતે છટકી ગયા. આ બેમાં એક નલિની પણ હતો. છ દિવસ સુધી લાગ-લાગટ પગની મુસાફરી કરી પહાડ બહાર નીકળતાં તે લામડીંગ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો. તેની આ પર્વત-ચાત્રાનાં

કાંટા ઘણા ભયંકર હતા ખાધા પીધા વિના રાત દિવસ ચાલવું, પૌંવીમની નજર અવારનવાર ચૂકવવી, કોઈ વખત ઝાડ પર ચઢી જવું તો કોઈ વાર ખાડીઓ તરવી—આ બધી સુરક્ષાઓનો હેવાલ ઘણોજ હૃદયભેદક છે. એક વખત ભૂખેલાકે નલિની ધીમે ધીમે પર્વતમા આવતો હતો તેવામા તેના માથા અને પીઠ પર આધળી આકરણ (પાટલા ઘો) વળગી પડી ગમે તેવા ચત્નો કર્યા છતાં તે શરીરથી અગળી ન થઈ તે નજ યઈ છેવટે તેનું ઝેર ચઢતા નલિની બેહોશ બની ગયો. ગમે તેવ પશુ આ રીતે મોતની સાથે અનેક વાર કુસ્તી કર્યા બાદ નલિની પહાડમાથી બહાર આવી શક્યો. આસામમા વધારે વખત રહેવું સુરક્ષિત ન હોવાથી તે બગાળા તરફ આવવા નીકળ્યો. હાવરા એટલે ઉતરી જેમને જેમને મળવાની તેણે આશા રાખી હતી, તે કોઈ નજર આગળ દેખાયું નહિ પાસે એક રિવોલ્વર હતી તે ક્યા જાય ? પછર દિવસ થયા તેણે બિનકુવ ખાધુ પીધુ ન હતું ઉંઘ તો મળેજ ક્યાથી ? શરીર સુકાઈ ગયું હતું અને આખા શરીરમા ઝેરની વેદના થતી હતી હાવરામા નલિની આ બધા કારણે ઘણોજ અશક્ત—માદો બની ગયો. વિશ્રાન્તિનો કોઈ માર્ગ ન જોતા તે છેવટે કિલ્લા નજીકના એક ઝાડની છાય તળે ચઈ ગયો. સુડદાની માફક તે રાત દિવસ ત્યાજ પડી રહ્યો. પરંતુ દેવયોગે બીજે દિવસે એક ઓળખીતા બગવા-વીરના જોવામા આવ્યો. આ વખતે નલિનીના આખા શરીરમા શીતળાના ચિહ્ન જણાતા

હતાં. કલકત્તાના બળવા-વીરોની સ્થિતિ આ વેળા ઘણી દયાજનક હતી. અને તેમાંના ઘણાખરા તો પકડાઈ ચૂક્યા પણ હતા. કોઈની પાસે એક કોડો પણ રહી નહોતી. જે એ ત્યાર જણા પકડાયા વિના રહી ગયા હતા, તે પણ આ કારણે આગતેમ નિરાશ બની ફરતા હતા. કલકત્તાની એક નાની કોટડીમાં નલિનીને રાખવામાં આવ્યો. તેનું મોઢું ઝૂને આંખ ઢંકાઈ ગયાં હતાં અને વાચા થંભી ગઈ હતી. ત્રણ દિવસ સુધી તેનાથી વાત પણ થઈ શકી નહિ આ રીતે પાસે પૈસા નહિ હોવાથી કોઈ પણ જાતની દવા ઠર્યા વિના તેના દિવસો વ્યતીત થતા ગયા. એજ મકાનમાં ખીજે એક બળવા-વીર પણ છૂપે વિશે રહેતો હતો. મકાનની પાછળ કરવી પડતી વિધિ કેવી રીતે થઈ શકશે, એ પણ એમની સુરક્ષા હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં બળવા-વીરોની આવી દયાજનક સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. પરંતુ નલિની આથી પણ ઠર્યો નહિ. જરા ઠીક થતાં તે બળવા-પ્રચારના બુઝાતા દીવાને જળતો રાખવા લાગ્યા. નલિની અને તારિણી મનુમહાર અને એકજ મકાનમાં રહેતા હતા. ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના જુનની તા. ૧૫મીના સવારે પોલીસે ફરીથી આવી નલિનીના મકાનને ઘેરો ઘાટ્યો. અને બાબુઓથી ગોળીઓ ચાલી. તારિણીના શરીરમાં ઘણી ગોળીઓ વાગતાં તે સુડડું બની નીચે પડ્યો. નલિનીએ ગોળોઓ આધા છતાં નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ફરીથી બંદૂકની ગોળી વાગતા તે મરણતોલ ધાયલ થઈને લોંબ પર પડ્યો !

આમ નલિની ધાયલ દશામાં ઇસ્પીતાલમાં પડ્યો છે-
પોલીસ નામકામ લેવાની ધમાલમાં છે ને છેલ્લો મૃત્યુ
વેળાનો એકરાર એ માંગે છે. મૃત્યુને બિછાને પડેલો ધાયલ
બળવા-નીર પાર વિનાની પીડા સહેતો ખમતો સ્વર્ગને પંથે
પડવાની વાટડી ભેઇ રહ્યો છે.

એવે કાળે સામાન્ય વ્યક્તિ પોત નથી છુપાવી શકતી.
એને થયા વિના નથી રહેતું કે મારાં કામને દેશવાસીઓ
બરાબર જાણે-પ્રીછે તો સાફ. જેને કાળે એ મરે છે
તેઓ જાણે કે કેવી રીતે એણે અન્યને કાળે પ્રાણ આપ્યો.
સામાન્ય માનવી એવી ઇચ્છાની ઉપરવટ લાગ્યેજ યઇ શકે.
પણ બળવાવીરો એવી સામાન્ય તૃષ્ણાથી પર રહ્યા છે. સાચું
શિક્ષણ ને સાચી સાધના—આત્મગોપનનું આવું સામર્થ્ય
એ બે વિના શક્ય નથી. મરતી વેળા પણ મને સૌ પિછાને
એવી એને ઇચ્છા નથી. મને સૌ એળખે-મારી કિંમત
સૌ આંકે એવી એને તમન્ના નથી. એને કેઇ સંદેશો *
આપવાનો નથી Unwept, Unhonoured, Unsung એ
પરલોકે પરવરવા ઇચ્છે છે.-સ્વજનના આંસુની, દેશજનોની
પૂજાની-કવિનાં કીર્તિગીતોની કશાની એને તમન્ના નથી. એ
કારણસર મૃત્યુશય્યા પર પડેલો એ વિશ્વવવીર ક્ષીણ સાહે
ભાલ્યો: Don't disturb please, let me die peacefully.

* અહિં અસહકારના દિવસો થાક આવે છે, ત્યારે નાના મોટા
બવાજ આગેવાનો ૪ હજારા જેટલા એકબીજામાં થી લીંબા લીંબા સં-
દેશો છાપામાં મોકલવાની પોતાની કૃતજ સમજતા !

મને ખલેલ ન કરો-મને શાંતિથી મરવા દો.

પોલિસે અનેક રીતે એની પાસેથી માહિતી કઢાવવાને પ્રયાસ કર્યો. પૂછ્યું: તારું નામ શું? તારું ઘર ક્યાં? પણ એનો તો એકનો એક જવાબ હતો: મને ખલેલ ન કરો, શાંતિથી મરવા દો.

આ પ્રમાણે મૃત્યુને જે મહિમામય બનાવી શકે છે, આવું આત્મગોપન કરવાનું જે સમજે છે-એની કહાણી પર દેશજનોએ કદિ પણ ગંભીર રીતે વિચાર કરી નેયો છે! છંદગીની સઘળી આશાઅસિલાયા એ જવાનોની અધુરી રહી ને દુનિયામાં એમનું નામ કે નિશાન કંઈ ન રહ્યું. આગર-પ્રતિષ્ઠાની રતિભાર પણ કામના એમણે ન રાખી. મૃત્યુને દરવાજે પહોંચી જઈ, ત્યાં કોઈ વાતો બુઢી થઈ જવાનો ઠર નથી ત્યાં પણ ખ્યાતિનો ઇન્કાર કરી, એ શાંતિથી મરે છે. પોતાના અંતરાત્મા શિવાય કોઈને સંતુષ્ટ કરવાની એને ઇચ્છા નથી. કોઈની પાસે કરી પણ આશા રાખ્યા વિના શાંતિથી એ મરવા ઇચ્છે છે. 'દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ એને લેઈતી નથી-એને ફક્ત આપણું જ છે, લેવું કંઈ નથી.

આવા આ બળવાવીરોને કહે! શા નામે સંબોધવા? જાણે એ પાગલ હતા, જાણે એ અણસમજ, અજ્ઞાત બાલક હતા! આપણા આ અભાગી દેશના વિદ્વાન ને સમજ નેતા-એ અને રાજનીતિવિચારક હોશિયાર પડિતો તો એમને એજ શબ્દો વડે સંબોધે છે!

આ બધા બળવાવાદીઓનો સૌથી મોટો ગુન્હો એકજ જણાય છે ને તે એ કે તેઓ પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવામાં સફળ ન નીવડ્યા. મહિનાઓ ને વરસો સુધી અથાક પરિશ્રમ કર્યા પછી પણ નિષ્ફળતા એજ તેમની પ્રાપ્તિ રહી. જેનું છેલ્લું પરિણામ માત્ર નિષ્ફળતાજ હોય એ રસ્તો ખોટો—જૂઠો તો ન હોય? એ નિષ્ફળતાનીયે કંઈ કિંમત છે ખરી? હિંદના વિદ્વાન આગેવાનો ને ચાલાક દીકાકારો આ જાતના સવાલો પૂછ્યાજ કરે છે.

નિષ્ફળતા, નિષ્ફળતા!—એ એકજ બાબુ તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે. પણ એ નિષ્ફળતાની આડેજ જગતની શ્રેષ્ઠ સંપત્તિ કેવી રીતે ફાપાયલી રહે છે, નિષ્ફળતાઓને પરિણામેજ શક્તિનો સંચાર થયાથી એક દિવસ એમાંથીજ સફળતા આવી કેમ ખડી થઈ જાય છે, નિષ્ફળતા અને પરાજયના વિપાદ-ગાળામાં આ બધી વાતોની સમજ આપણામાંના ઘણાકને નથી પડતી. બધીજ પ્રજાઓમાં, ને બધે જમાને ડાહ્યા ને સમજી લોકો બળવાવાદીઓની મશકરી કરે છે ને તેમના પર લાંછનનું આરોપણ કરે છે. કારણ કે સર્વ દેશમાં બળવાવાદીઓની શરૂની મહેનત નિષ્ફળ ગઈ છે. સમાજના ડાહ્યા ને સમજી લોકો એ નિષ્ફળતાના ધોરણ પરજ બધી વાતનો વિચાર કરે છે. એ નિયમ પ્રમાણે, હિન્દના બળવાવાદીઓ પણ ડાહ્યા ને સમજી માણસોના મત મુજબ અવળપ થી છે. અને દીકાકારોમાંના જે મૌથી હોશિયાર છે તે તો વળી એમને ઇંડીયટ-શુક્રચત્તનો ધિનાજ નવા-

જવામાં પણ ખંચકાતા નથી. મોહન રીંચુ જેવા માસિકના વિચક્ષણ તંત્રીએ બળવાવીરો સંબંધે લખતાં જણાવેલું કે હિંદમાં થોડા માણસો હથિયારબંધ બળવાવાદીઓ હોય તો હિંદીઓએ ખરેખર પોતાની જુદી-સમજ પર શંકા લઈ જવા જેવું છે.

બળવાવાદીઓ અને ટીકાકારોમાં લેદ એ કે બળવાવીરોને પોતાના આદર્શો પર અવટ શ્રદ્ધા છે ને તેથી તેમણે અદ્ભુત નિષ્ઠાથી પોતાના આદર્શ પ્રમાણે રચેલું જીવન વીતાડ્યું છે. ને ટીકાકારસાહેબોએ આરામખુશી પર બેસીને ટીકાઓ કર્યા કરવાની કળાનેજ પોતાનો ધંધો બનાવી દીધો છે. કેટલાક તો પોતાનું પેટીઉં પણ એમાંથીજ કાઢે છે. ગુજરાન ઠમાવા માટે ધણી બાબતોની ગણતરી કરી કરીને ચાલવું પડે છે. પણ આવી રીતની ગણતરીબાજીમાં સત્યની મર્યાદાઓ હંમેશા અવટ રહે એ સંભવિત નથી. એ શિવાય બીજો પણ એક લેદ એ બંને વચ્ચે છે. ટીકાકારોનો જે ‘અભિપ્રાય’ હોય છે તે અભિપ્રાયથી આગળ નથી જતો-બળવાવીરો એમાં શ્રદ્ધા મૂકી તેને સક્રિય બનાવે છે. અભિપ્રાય સફળતાના મોહની ઉપરવટ નથી થઈ શકતો. તે હંમેશા ફળની આશા રાખે છે પણ જેઓ ઇતિહાસને ધડે છે તેઓ એવા અભિપ્રાય કે એવી સફળતાની પરવા નથી કરતા-તેઓ નિષ્ઠાવાન અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ હોય છે. નિષ્ફળતા એમની શ્રદ્ધાનો પાયો નીચે નથી ઉતારી શકતી તેથી ઇતિહાસમાં તેઓ અમર બને છે. આથીજ શ્રદ્ધાપૂર્ણ

માનવોજ જગતમાં કંઇક ને કંઇક ચિરંજીવ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન બને છે.

હિંદના બળવાવાદીઓ પણ એવા શત્રુદાલાર્થજ હતા. એમને વિશેજ જેરીસ્ટર નોરટન સાહેબે એકવાર કહેલું: આ બધા બળવાવાદીઓ પોતાનું ધાયું પાર પાડી ન શક્યા તેથી આજે તેઓ સરકારના ગુન્હેગાર છે. તેઓ ધાયું કરી શકત તો આજ દુનિયામાં તેઓ સ્વદેશસક્ત ને વીર સાધકો તરીકે પ્રખ્યાત !

હિંદના બળવાવાદીઓએ જે રસ્તો પકડેલો એ રસ્તે હિંદની મુક્તિ થાય કે નહિ એ વાત તો ઠોણજ કહી શકે! કદાચ તેઓ અવળે માર્ગે પણ ચઢ્યા હોય ! પણ એમની સાથે મતભેદ હોય તેથી કંઈ એમને બુઝયલ કહેવા એ યોગ્ય નથી. દુનિયાની સુધરેલી પ્રજાઓનાં હિન્દીઓના માન ઇર્જાનું સંરક્ષણ આ બળવાવીરો દ્વારાજ વધારે થયું છે કે પેલા વિરોધી દીકાકારોની બુક્તિભરી વાતો વડે એ તો ઠોણ જણે ! તોયે એટલી વાત તો હું બાલું છું કે ગયા ૬૦ વરસ સુધી રૂશિયાના બળવાવીરોના બધા પ્રયાસ નિષ્ફળજ નીવડેલા; ને પ્રબળ પ્રતાપી આસ્ટ્રીયાની રાજ સત્તા સામે ઇટાલીના મુઠ્ઠીભર બળવાવીરોએ પહેલપહેલું માયું ઉઠાવેલું, ત્યાં સુધી આ બંને દેશના બળવાવીરોને એવી મશ્કરી ને ગાળોજ સાંભળવી પડેલી. ૬૦ વરસના અધાક પરિશ્રમ પછી અનેક મુશ્કેલીઓ અને નિષ્ફળતાઓ વેડી આપ્યા જગતના હાસીવિરોધ સહીને આજે

રૂશિયાના બળવાવીરોની આશા સફળતાની આલિ પર છે. લગભગ ૪૦ વરસની કટાકટી પછી, કેટલા ત્યાગ, કેટલાં સંકટ, કેટલી અશાંતિ વેઠ્યા પછી ઇટાલિએ સ્વતંત્રતા મેળવી હતી. પણ આ મુક્તિપંથના પહેલા બંત્રાણુએને પોતાના નિષ્ફળ પ્રયાસો માટે કેટકેટલી નિન્દા સહેવી પડેલી! આ પ્રસંગે આઈરીશ વીરના વચનો યાદ આવે છે. “કોઈ આદમી તમને એમ કહે કે હુધિધારણધ સામનો—પછી ભલેને દશજ માણસો તે કરતા હોય ને તેમની પાસે હુધિઆરમાં ફક્ત પથરાજ હોય—એવો સામનો કાચો, ચુરખાઈભર્યો કે ભયજનક છે તો તે આદમીના મ્હોં પર શુંકવામાં કંઈ ખોટું નથી. કેમકે કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ પ્રકારના સામનાનો આરંભ કરવાનો હોય તો તે આરંભ તો કાચો અધુરો ને ભયજનકજ રહેવાનોજ ને રહેવો જોઈએ, એ વ ત ધ્યાનમાં લેવાની અને યાદ રાખવા જેવી છે.”

મેં મારી શક્તિ મુજબ આ બળવાવીરોનો ટુકો પણ સીલસીલાળધ ઇતિહાસ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ ઇતિહાસનો આત્મા તો નિર્ણય—જજગેટ હોય છે. ને એવા નિર્ણય વિનાનો ઇતિહાસ કેવળ બનાવોના માળખા સમાન છે. આથી વખતોવખત બનાવો છોડી મેં ખીલ્લ વાતો પણ અંદર લેળવી દીધી છે. ને મેં બળવાવાદીઓના જે વખાણ કર્યા છે તે પરથી કોઈ એમ ન સમજે કે હું બળવાનો પ્રચાર કરું છું. હું કહેવા ઇચ્છું છું કે એમની સાથે મતલેદ હોવા છતાં પણ એમના ચરિત્રબળને અવગ-

છુવાનું મારાથી નજ બને. કેાઈની સાથે મતભેદ હોય તેથી કંઈ તેના તરફ તિરસ્કાર ન બતાવાય, તેમ તેના પર ગાળ ગલોચ ન વરસાવાય. અને આ બળવાવીરોના ચારિત્ર્યની તો તેમના વિરોધી ઇત્રિજ અમલદારોએ પણ ભરપટ્ટે પ્રશંસા કરી છે. તેથી કંઈ એ અમલદારો ખરેખર બળવાવાદી નથી બની ગયા!

ઇતિહાસ લખવા બેઠા છું તેથી તો હિન્દીઓ એ હિન્દી બળવાવીરોને કેવી નજરે બાળતા હતા, શા માટે એવી ન જરે બાળતા ને કયા દૃષ્ટિકોણથી જોવું ઉચિત છે એ બધી વાતોની પણ મેં ચર્ચા કરી છે. બળવાવીરોએ ખરેખર પાગલામી દર્શાવી કે કેમ એ હું નથી બહુતો પણ મને એમના પાગલપણાની વાત સાંભળી રવિબાણુની એક કવિતાની થોડી લીટી યદુ આવે છે

કેાન આગ્રેતે પ્રાણેર પ્રદીપ
જ્વાલિયે તુમિ ધરાય આસો
સાધક જો ગો પ્રેમિક જો પ્રે
પારલ જો ગો ધરાય આસો

હે સાધક, હે પ્રેમિક, હે પાગલ, તું આ ભૂમિ પર આવે છે—કઈ ન્યોતિથી પ્રાણનો પ્રદીપ બાળીને તું આ ભૂમિ પર આવે છે ?

(૧૪)

બળવાના પ્રયાસ નિષ્ફળ કેમ ગયા?

હિંદના બળવાવીરોના બધા પ્રયાસ ફાગટ કેમ ગયા એ સમજવા માટે તેઓ શું માંગતા હતા તે સમજવું ખાસ જરૂરનું છે. એમનો હેતુ બરાબર સમજ્યા વિના તેઓ કેટલે અંશે નિષ્ફળ થયા અને કેટલે અંશે સફળ થયા અને વળી એના કારણ શા, એ નહિ સમજાય. તેથી પહેલાં એમના હેતુઓની તપાસ કરવી જરૂરની છે.

હિંદી બળવાવાદીઓના ઉદ્દેશો વિષે એટલું બધું કહેવાનું છે કે આ સ્થળે એ બધું સમાઈ જાય એ સંભવતું નથી. કેમકે તે માટે તો એમની ઉત્પત્તિથી માંડીને તેમનો ક્રમ-બદ્ધ ઇતિહાસ પણ પૂરેપૂરો જોવો જરૂરનો છે અને એ ચર્ચા એટલી મોટી થઈ પડે કે ચાલુ વિષયથી દૂર પણ નીકળી જવાય. એથી એને માટે બીજો કોઈ અવકાશ શોધવો પડશે. અત્યારે તો જેટલી ચર્ચા ખાસ અનિવાર્ય લાગે છે એટલીજ કરૂં છું.

હિંદી બળવામંડળોમા ગમે એટલા મતભેદ ભક્ષેને હોય, હિંદની સ્વતંત્રતા તો મેળવવાનીજ છે એ વિષે તેઓ સર્વ પૂરેપૂરા સંમત હતા. એટલે કે હિંદ શિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રજા હિંદના હિતાહિત વિષે નિર્ણયકર્તા બની હિંદના

કલ્યાણના પ્રશ્નોમાં માથું ન મારે, હિંદમાં કેવું રાજતંત્ર હોવું જોઈએ તે વિષે હિંદીઓજ નિર્ણય કરે; હિંદનો સામાન્યક આદર્શ કેવો હોય, હિંદના સંસારી સવાલોના કોયડા કેમ ઉકેલવા, પરબ્રજો સાથે હિન્દે કેવો સંબંધ બાંધવો, હિંદનો વેપાર કેવી રીતે ચલાવવાથી હિંદ અને દુનિયાનું કલ્યાણ થાય વગેરે વગેરે સર્વ બાબતોની લગામ હિંદીઓ શિવાય કોઈના હાથમાં ન રહેવી જોઈએ. એજ માત્ર આ બળવાવીરોની આકાંક્ષા! હિંદની આ સ્વતંત્રતા, ધિરીશ સામ્રાજ્યમાં રહેવાથી બરાબર મુરસિત નહિ રહી શકે એ વાત, જેમ બાળક પોતાનાં માબાપને ખાતરીથી ઓળખી શકે છે તેમ બળવાવીરો સારી પેઠે જાણતા હતા. આથી એમના બધા પ્રયત્નોના મૂળમાં મુદ્દો એ હતો કે હિંદને એવો બળવાન બનાવવો જોઈએ કે જેથી એ જગતની બધી પ્રજાઓથી સર્વાંશે સ્વતંત્ર રહી શકે. 'જગતની બધી પ્રજા' એટલે એમાં ઇંગ્રિજ પણ આવીજ બધ. ને ઇંગ્રિજો સાથેના ઝગડાથી તો આખી પ્રવૃત્તિનો આરંભજ થાય છે કેમકે ઇંગ્રિજોજ દેખીતી રીતે અત્યાદે હિંદની બધી લગામ હાથમાં રાખી રહ્યા છે.

અને એ જો સમજતા કે હિન્દને મુક્ત કરવાનો સૌથી મુખ્ય ઉપાય હિંદની ચતેલી ક્ષાત્રશક્તિને જગાડવાનો છે. આ ક્ષાત્રશક્તિના આદર્શનેજ પોતાનો મુખ્ય આદર્શ બનાવી આ બળવાવીરોએ પોતાનું સર્વ કાર્યતંત્ર ગોઠવ્યું હતું. ગાંધીજી હિંદના રાષ્ટ્રોત્તરમાં આવ્યા તેના ઘણા વખત

પૂર્વે આ બળવાવાદીઓમાં ક્ષત્રિયત્વના અને બ્રાહ્મણના આદર્શ વિષે ઘણી ઘણી ચર્ચાઓ અને વિવાદો ચાલ્યા હતા. એ વિષે લાંબી ચર્ચા અહિં કરવી ઠીક નથી. ને તક મળે તો બીજે કોઈ સ્થળે તે કરવા ધારું છું. તોયે એ ચાર શબ્દો લખીશ.

ખરી વાત તો એ છે કે જ્ઞાત્ર આદર્શ ને બ્રાહ્મણ-આદર્શમાં કશે ભેદ નથી. કેમકે બંનેની અંતિમ સ્થિતિ તો એકજ છે. જ્ઞાત્રધર્મી પુરુષ સાચા જ્ઞાન અનુસાર પોતાનું જીવન રચે અને બ્રાહ્મણધર્મી પણ તેમજ કરે તો બંનેમાં ખાસ કંઈ ફેર રહેતા નથી. આ જગત બ્રહ્મનોજ પ્રકાશ છે ને તે કેટલીકવાર સગુણ તો કેટલીકવાર નિર્ગુણ સ્વરૂપે પ્રગટે છે. આ વિશ્વબ્રહ્માંડ પણ જે નવા નવા રૂપોમાં બદલાયા કરે છે તે એતુંજ સગુણ પ્રાગલ્ભ્ય છે. અને જે અનિર્વાચનીય છે, જે વાણીમાં પ્રગટ નથી, જેને કંઈ વિશેષણ પણ નથી લાગી શકતું, એટલે કે બ્રહ્મતુંજ જે નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે—એ નિર્ગુણ અને સગુણમાં કંઈ ભેદ નથી અને એ નિર્ગુણ સગુણ બ્રહ્મ તો કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-બ્રાહ્મણ અને જ્ઞાત્ર આદર્શનું છેદ્ધું ક્ષેત્ર છે. આમ વેદાન્ત કે જ્ઞાત્ર ધર્મમાં કંઈજ ભેદ રહેતો નથી પણ વેદાંતના આ ધર્મનો સૌ કોઈ સ્વીકાર નથી કરતા.

હિન્દના બધા સંપ્રદાયો બ્રહ્મતું સગુણ સ્વરૂપ સંભવે છે એમ નથી માનતા. તેઓ કહે ॥ કે ગુણાતીત બ્રહ્મતું રૂપ બદલાવાનો સંભવ નથી. એજ એક માત્ર નિત્ય વસ્તુ

છે-ખીન્નું બધું અનિત્ય છે, એના શિવાય ખીન્ન કોઈ વસ્તુનું સાચી રીતે તો અસ્તિત્વજ નથી, બહારથી સૌનું અસ્તિત્વ નજરે પડે છે પરંતુ તે માત્ર એક ભ્રમ છે ને એ ભ્રમ માયા કહેવાય છે. આ માયા ક્યાંથી આવી અને એનું સ્વરૂપ શું છે તે વિષે તેઓ કહે છે કે એ કહી શકાય તેમ નથી, અનિર્વચનીય છે. એટલાજ કારણસર તેઓ સંસારને પણ અનિત્ય જણાવે છે અને તેથી સંસાર ત્યજી નિર્જન જગત, પહાડ, શુક્રમાં જઈ સંન્યાસી રૂપે તપસ્યા કરવી ભગવદોપાસના કરવી એજ તેમનો આદર્શ બને છે. બ્રાહ્મણ વડે વ્યાલતા હિન્દુ સમાજનો આજ સનાતન ને સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ ગણ્યો આભ્યો છે એવી ઘણાકની માન્યતા છે. એ આદર્શનેજ જેઓ માનવ સમાજ રૂબરૂ રજુ કરવા ચાહે છે તેઓ બ્રાહ્મણ ધર્મના હિમાયતી ગણાય અને તેથી તેમના આદર્શને મેં એ નામે ઓળખાવ્યો છે અને ક્ષાત્ર ધર્મનો અર્થ—જે આદર્શમાં આ નિત્ય, વૃત્તન, પરિવર્તન, શીલ જીવ જગતને મિથ્યા માની ઉડાવી દેવામાં નથી આવતું જે આદર્શમાં આ જગતને નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથે એકાકારજ માનવામાં આવે છે, જે આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે દુનિયાને અવગણવાની કે એનો ત્યાગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, દુનિયાનાં સુખદુઃખ, ઇષ્ટાનિષ્ટ, હિંસા અહિંસા, રાગ દ્વેષ ને સરખા સમજી, એ લીધણુ બદલાયજાણીની મધ્યમાંજ રહી બ્રહ્મજી જીવજગત બન્ધું છે અને જીવ જગતમાંનું સાચું ખોદું બધું એનુંજ સ્વરૂપ છે એ સત્યનો પરચો મેળવવા

માટે દુન્યવી કામોમાં લિપ્ત રહી કર્મયોગને પંથે સાધના કરવી એવો આદર્શ—એમ હું કરવા ઇચ્છું છું. એનેજ હું દ્વાર ધર્મ કહી સંબોધું છું. આ બંને આદર્શોમાં ચોક્કસ તફાવત દેખાય છે. એકનો આદર્શ શંકર, બીજાના કપિ જનક. એકના શુદ્ધ-બીજાના કૃષ્ણ, એકના આદર્શ શ્રી ચૈતન્ય બીજાના ગુરુ ગોવિન્દ. એક આદર્શમાં દુનિયાને અવગણવાની છે, બીજા આદર્શમાં દુનિયાને નવે નવે સ્વરૂપે ઘડવાની છે, યુગે યુગે ઉદ્ધામ પ્રેરણાઓ વડે એને તોડી ફેંડી નવી ને નવી રીતે શણગારવાની છે. કોઈવાર જ્ઞાનનાં અજવાળાં દુનિયામાં ફેલાવી, કોઈવાર તથ્વાર વડે લોહીની રેલ રેલાવી, કોઈવાર પ્રેમના પ્રવાહમાં ધરતીને ભિંભવી, દુનિયાના સૌંદર્યને અદ્ભુત કારીગરી અને વિવિધ રંગોથી રંગી, શણગારી અજવાળી તેને વિસ્મયકર બનાવવાનું છે.

આવા આદર્શોનું આ જોડકું કેવળ વાક્યાતુરી અથવા જીભાભેરીનું જ જોડકું નહોતું. અમારા મંડળમાં જેમણે જે આદર્શને સાચો માન્યો તેમણે તેનીજ પાછળ આપું જીવન ગુમાયું. એ પ્રમાણે કેટલાઓએ સ્વપરિવારની કે રાજતંત્ર તરફની પાર વિનાની યાતનાઓ ભોગવી, જીવનના ભોગવિલાસને તુચ્છ સમજી આફતમાં ને વિપદમાં જીવન વીતાડી દીધું. ગમે તેમ, બળવાવાદીઓએ આજના જમાનામાં દ્વાર આદર્શનેજ ઉચ્ચ આસન દીધેલું. અને એ દ્વાર આદર્શનોજ હિંદની જનતામાં પ્રચાર કરવાને માટે તેઓ મહેનત કરતા રહ્યા.

ને ‘હિંદ’નો અર્થ બળવાવાદીઓ ‘હિંદની ગરીબમાં

ગરીબ પ્રત' કરતા. પણ તેઓ એ ન સમજી શક્યા કે કેવી રીતે આ સામાન્યમાં ગામાન્ય અને ગરીબ પ્રજા પોતાની ઇચ્છા અભિલાષાઓને પ્રગટ કરી શકે. કેવી રીતે આ વિશાળ જન સમુદાયની ઇચ્છાઓ ધરાવર જળવાય, દેશના ગરીબ ને માલદારોમાં, જમીનદારો અને તેમની રૈયતની વચ્ચે, મીલ માલિકો અને કુદીમજૂરો વચ્ચે, દેશી અને વિદેશી વેપારીઓ વચ્ચે જે જાતજાતના વિરુદ્ધ સ્વાર્થની આળપંપાળ ઉભી થઈ છે, અને એ મામસામા સ્વાર્થોની લઢવાડ વડે દુનિયામાં જે અનેક તરેહવાર અશાંતિ, અણુમરખાપણું વિષમતાઓ ઉભાં થયાં છે, અનેક પ્રકારના જુલમો પીડાઓ ને ખૂનરેણાઓ ઉદ્ભવી છે, એ બધાનો મેળ કેમ બેસાડી શકાય અને સાચા બળવાવાદી બધા પછી દુનિયાના ચાલુ ઘડતરને તોડી ફેરી નવી રચના કેમ કરવી એ બધું તેઓ ન સમજેલા. અને આ બધા કોયડાઓ વિચારીને હિંદની પ્રજાનું ભાવી ઘડતર કયે પ્રકારે હોયું જોઈએ એ જાણત પર પણ તેમણે ખાસ ગંભીર વિચાર ન કરેલો. તોયે મોટા ભાગનો મત એવો ખરો કે હિંદનું ભાવી રાજતંત્ર પ્રજાતંત્રજ હોવું ઘટે.

એ ગણતરીમાં ઘણાખરા બળવાવાદીઓ રાજાઓ માટે કશું સ્થાન ન રાખતા. 'ઘણાખરા' એવું પણ માનનારા હતા કે હિંદનો પોતાને સ્વતંત્ર મનાવનારો કોઈ રાજા હિંદના સ્વતંત્રતાના યજ્ઞમાં તન મન ધન કુરબાન કરે તો એને હિંદનું રાજ્યાસન આપી શકાય ને એવા સંજોગમાં હિંદનું 'રાજતંત્ર' વિલાયતને ધોરણે રચવું.' મહારાષ્ટ્રમાંની 'અલિનવ

ભારત' નામની ગુપ્ત મંડળી તરફથી 'ભારતના રાજવીઓ, તમારો માર્ગ નક્કી કરો' નામની એક નાનકડી ચોપડીનો ગુપ્ત રૂપે પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં વડોદરાના રાજ ગાયકવાડનું નામ સાફ સાફ લખીને ઉપર લખેલા વિચારને ચચેલો હતો. પંતળના શીખોમાથી પણ ઘણાકની ઈચ્છા એવી હતી કે હિંદમાં ફરીથી ખાલસા રાજ્ય સ્થાપવું. વળી બળવાવાદીઓમાંના ઘણાખરા હિન્દુ હતા એટલે તેમનામાંથી કેટલાકના દિલમાં એવું પણ ખરું કે સ્વતંત્રતા એટલે હિન્દુ રાજ્યની ફરી સ્થાપના. પણ ધીમે ધીમે એ ભાવ બિલકુલ દુસ્ત થતો ગયો અને તેઓ માત્ર હિન્દુઓના સ્વલંબન પર નિર્ભર રહીનેજ આગળ વધતા હતા. તેઓ સ્વતંત્ર ભારતમાં કોઈ એક જાતિ બીજી જાતિને પોતાના કબજામાં રાખે એવી ઠંડપના તેમણે ન રાખી એટલે કે સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ હિન્દુઓજ સુખ્યત્વે કરે તો પણ સ્વતંત્ર ભારતમાં ગર્ભીજ દોમોના સરખા હક રહેવા નોંધ્યે-આ હતો હિન્દી બળવાવીરોનો આદર્શ.

આપણા હેરાના લગભગ બધા માણસો એકે અવાજે કહેતા આવ્યા છે કે હિન્દનો બળવા પ્રયાસ તદ્દન નિષ્ફળ ગયો છે ને એ નિષ્ફળ જવાનેજ સરખયો છે. તેઓ કહે છે કે આજના જમાનામાં વિજ્ઞાનની ચોપખોળોને લીધે કોઈ પણ પ્રજા રાજસત્તા સામે લડાયક શક્તિ વડે બળવો કરી નથી શકતી. અને તેઓ વિચારે છે કે ઇંગ્લેન્ડ જેવા શત્રુને લડાયક શક્તિ વડે હરાવી સ્વતંત્રતા મેળવવાનો ખ્યાલ નરુ ગાંડપણ છે. તેથી તેઓ હિન્દના બળવાવાદીઓને ગાંડા,

મુરખ કે છેકળ અજ્ઞાન સમજે છે અલબત્ત, આ ટીકાકારોની
 ગાંધી વાતો સાચી હોય તો તો હિંદને કપાળે કાયમનીજ
 સુલાગી લખાયેલી ગણાય કેમકે પ્રયુક્ત સ્વતંત્રતા મેળવવાનો
 ખીન્ને કોઈ રસ્તો એ ટીકાકારો બતાવી શક્યા નથી અને
 આજના જમાનામાં પણ રૂશિયા અને જર્મનીમાંના
 બળવામંડળોએ જળરદસ્ત રાજસત્તાઓને હરાવી દીધી છે
 એ વાત માન્યા વિના પણ છૂટકોજ નથી એટલે ચાલુ
 જમાનામાં પણ પ્રભુશક્તિ બળવાને માર્ગે તથા લડાયક
 સરજામની મદદથી મજબૂત રાજસત્તાને નજ હરાવી શકે
 એ વાત કંઈ મનાય એવી નથી પણ હિંદી બળવામંડળો
 સાથે રૂશિયન ને જર્મન બળવામંડળને સરખાવતા એક
 વાત ખાસ ધ્યાનમાં આવે છે કે એ જર્મન મંડળોને પો
 તાનાજ લોકો વિરુદ્ધ ઝગડવું પડેલું. જો કોઈ પરદેશી સત્તા
 માથે ઝગડવાનું હોત તો તમામ દેશજનોની સહાનુભૂતિ
 અને મદદ મળવાની વકી રહે એટલે કે પરદેશી રાજસત્તા
 સામે બળવો ખેડવાનું આપસઆપસના સુદ્ધ—સીવીલવૉર
 કરતા ઘણું અશે સહેલું છે, ને છતાં આપણે જોઈએ છીએ
 કે હિન્દના પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા ત્યારે રૂશિયાના અને જ
 મન પ્રયામ સફળ થયા આ વાત બંને સાચી હોય પણ
 એ નિષ્ફળતાના વિષયમાં તો મારે ઘણાંયની સાથે મતભેદ
 છે અને અહિં હું એ કારણો વિષેજ ચર્ચા કરું છું હિન્દી
 ઓળો ખરેખર બળવાને પથે ચઢવું કે નહિ એ વિષે હું
 કશી ચર્ચા નથી કરતો અત્યાર સુધી તો વિરુદ્ધપક્ષવાળા

એની વાતોનુંજ પૃથક્કરણ મેં સહેજસાજ કરી બતાવ્યું છે.

મેં એક વાત વાચક ખાસ યાદ રાખે, કે હું ભૂતકાળનીજ વાતો કરતો આવ્યો છું ને ઇતિહાસ લખતી વેળા એજ પદ્ધતિ સારી છે તેથીજ લવિષ્યમા શુ યશે અથવા શુ યવુ જોઈએ એ મારો અર્થાનો વિષય નથી ગમેતેમ, હવે મૂળ વિષય પર આવીએ, મેં બળવાપ્રયાસ કેમ નિષ્ફળ થયા તેનીજ વાતો કરીએ.

ઘણા માણસો કહે છે કે હજી ચોગ્ય વખત નથી આવ્યો, તેથી એ પ્રયાસ અફળ ગયો. એટલે એવો પ્રયાસ સાર્યક કરવા માટે જેવા સંજોગોની જરૂર છે તેવા હજી હિંદમાં પગલર નથી થયા, મતલબ કે ભારતની સર્વસામાન્ય પ્રજા (આમલજો) ને હજી સ્વતંત્રતાની તાલાવેલી ટાંગી નથી—પરાધિનતાની જ્વાળા તેને ઘટ્ટા દેતી નથી તેથી તે બળવાના માર્ગે આગળ નથી ધપતી અને તેથીજ આ પ્રયાસ નિષ્ફળ બન્યા.

પણ હિંદવાસીઓને ખરેખર સ્વતંત્રતા નથી જોઈતી, તેઓને પરતંત્રતા સાલતી નથી, એ વાત તો હું નથી માનતો. પણ એ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે જે ત્યાગ, જે શ્રાન્તનની જરૂર પડે છે એ ગુણોનો હિંદીઓમાં તદ્દન અભાવ છે એમ કદા વિના ફૂટકો નથી પણ જે લોકો કહે છે કે દેશની અસણુ પ્રજાએ—આમલજો આ બળવા અળવળમા સાથ ન લીધો તેથી આ બળવાપ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો તેમની વાત મને સાચી નથી લાગતી, કેમકે બળવાવાદીઓએ કદિ પણ

કોઈ દેશમાં દેખીતી રીતે કે ગુપ્ત રીતે ખેડુતો કે મજૂરોને હાકલ કરી નથી તથા ત્યારે ને ને રીતે દેશના બંધુલા વર્ગોએ અશણુ પ્રજાને હાકલ કરી છે ત્યારે ને તે રીતે સામાન્ય પ્રજાએ ભારે ત્યાગ કરીને પણ એ હાકલને ચોખ્ખું જવાળ આપ્યો છે. દેશના બંધુલા લોકો સમજવા છતાં પોતાનો જે ધર્મ બાળવી નથી શક્તા તે ધર્મ પરિવાર અશણુ પ્રજા મહાજ રીતે ને અનાયાસે બાળવી નાંખે છે. અલબત્ત જન અમુદાય માત્ર કર્તવ્ય ખાતર લાંબો વખત સંકટ વેઠી નથી શકતો તેથી તેની ગણતરી કે ટેકા પર આધાર રાખી કોઈ પણ સ્થાયી કે ભારે કામ કરવું સંભવિત નથી.

અને જેઓ જોમ કહે છે કે દેશનો મોટો ભાગ અશણુ છે તેથીજ બળવો સફળ નથી થયો ને ત્યાં સુધી દેશનો મોટો ભાગ શિક્ષણ નહિ મેળવે ત્યાં સુધી બળવો સફળજ ન થાય, તેમને હું રૂશિયાનો દાખલો આપી જણાવી દઉં કે બળવાની સફળતા-નિષ્ફળતાનો આધાર તેના બળતર પર જરાયે નથી.

તો પછી આ પ્રયાસ નિષ્ફળ કેમ થયો ? પણ હાં, બળવાવાદીઓનો આટલો ત્યાગ, આટલું અજબ સાહસ શ્રાતાત વ્યર્થજ ગયું છે ? જોમણે કેટલીય દારૂણ ધાતનાઓ સહન કરી, કેટલીય મુશીબતોમાં પણ પોતાની નિદ્રા અચળ અટલ રાખી, કેટલાય આઘાત ને પરાજય સહન કર્યા અને કેટલાય વિદ્યાસઘાતકીઓના કુર વર્તન ખમવા છતાંયે પોતાની અજબ દૃઢતા સાથે તેઓ પોતાના ધાર્યા કામમા આગળ

ને આગળજ ધપતા રહ્યો, —એ બધું શું નિષ્ફળજ મયું ?
ક્ષાત્રશક્તિનો આદર્શ દેશમાં સહેજ પણ વધારે પ્રતિષ્ઠા ન
મેળવી શક્યો ? મરવાનો ડર હિંદીઓના દિલમાંથી થોડો
પણ દૂર ના થયો ? દેશની બીજી ચળવળો પર શું એની
કશી અસર ન થઈ ? દુનિયાના રાજકારણ પર—દુનિયાની
સુધરેલી પ્રજાઓમાં હિંદીઓની આ ચળવળની શું કશીજ
છાપ ન પડી ? શું હિંદનું ગૌરવ સહેજ પણ ન વધ્યું ?
આ સંબંધે હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર શ્રીયુત એશરે
લખેલું પેન-જર્મનીઝમ, બર્નહાર્ડી કૃત જર્મની એન્ડ ધી
નેક્સ્ટ વૉર વગેરે ચોપડીઓ જોવા વાંચકને સલામણુ કંઈ છું
તે પરથી મારી વાતની મતલબ તેઓના ખ્યાલમાં આવી જશે.

ઘણા માણસો કહે છે કે બળવાવાદીઓએ કાયદા કરતાં
નુકસાનજ વધારે કર્યું, ઇંગ્લેન્ડ સરકારને એમણે હમનનીતિ
ચલાવવાની તક આપી, એમનેજ લીધે નવા નવા કરડાને
કડક કાયદા હિંદની કાયદેસર ચળવળો પર પણ લઠાયા, પણ
સાચેસાચી વાત કહું તો ખુલ્લી કાયદેસર ચળવળ પર
ઘણવળાણુ ને જીલમ ચાલવાથીજ—આલ્યા પછીજ બળવાતું
કામ શરૂ થયેલું ને રાઉલાટ રિપોર્ટમાં અજાણપણે પણ
ઇંગ્લેન્ડ એવી ચર્ચા કરી નાખી છે કે બળવાવીરોની પ્રાધલને
લીધેજ અવારનવાર હિન્દને રાજદારી હુકો અપાયા છે.

એટલું તો ઘણાયે કબુલે છે કે હિન્દને જે કંઈ સામાન્ય
રાજદારી હક મળ્યા છે તે હિંદના મહકમ બળવાવાદીઓના
પ્રયાસથીજ મળ્યા છે.

ખેર, ગમે તેમ, બળવાવાદીઓને જે જોઇતું હતું તે તે નથીજ મળ્યું. તેઓ દેશને સ્વતંત્ર કરવા ઇચ્છતા હતા. તે નથી કરી શક્યા. તેમનો મુખ્ય પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો.

હું માનું છું કે વિચારશીલ, પ્રતિભાશાળી આગેવાનના અભાવેજ આ નિષ્ફળતા મળી. રૂશિયા કે જર્મનીના બળવામંડળોમાં તો એવી બહુએ બ્યક્તિઓ હતી અને છે, જે દુનિયાભરના શ્રેષ્ઠ વિચારકોમાં પોતાનું સ્થાન લઈ શકે. પણ હિંદમાં એવો કોઈ વિચારક નહોતો—એવો કોઈ શક્તિશાળી પુરુષ નહોતો. એટલેજ, બળવામંડળ પોતાનું કાર્ય ધપાવી ન શક્યું ને તેનો પ્રભાવ ન પડ્યો. એટલું ખરું, કે હિંદના બળવાવાદની પાછળ સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્વલંત આદર્શ ખડો હતો ને એ મહાન નરમાંથીજ પ્રેરણા મેળવનારા ઘણાંય એમાં હતા, પણ ખુદ વિવેકાનંદ જેવીજ કોઈ વિજ્ઞાતિ એમાં નહોતી. શ્રી અરવિંદ ઘાય અને લાલા હરદયાજીને કંઠ સુધી એમાં રહેતે તો ઘણો ફેર પડતો. પણ તેઓ તો જતા રહ્યા. એ અરવિંદ સંબંધેજ એક જણુ મને એક કવિતા વારંવાર સંભળાવ્યા કરતો તે અહિં ઉતાર્યા વિના નથી રહેવાતું.

He is gone to the Mountain
and He is lost to the forest
The Spring is dried in the fountain
when the need was sorest

વારૂ, વિજ્ઞાતિની વાત બાબુએ રાખીયે તો પણ કોઈ

સમર્થ સાહિત્યકાર પત્રકાર, કે કવિએ પણ એમાં સાથ ન દીધેલો. એક રીતે એમ કહીએ તો ચાલે કે એ પંથમાં બુદ્ધિશાળીઓ—ઈન્ટેલેકચુઅલ્સ નહોતા. ને તેથી એ પંથ પોતાનું પ્રચારકાર્ય ન ચલાવી શક્યો. જે થોડી ધૂપી પત્રિકાઓ અવારનવાર પ્રગટ થઈ વહેંચાતી તે ફક્ત લઘાયક, આવેશમય હિંસાભરીજ વાતો ફેલાવતી, તેના લેખોમાં વિચારશીલતા ન જણાતી, જીવનનો કોઈ નવો આદર્શ નહોતો પ્રગટ થતો. એ બળવાવીશ કંઈ સાચું કે શાશ્વત સાહિત્ય નીપજાવી ન શક્યા. એ નજરે બળવાપ્રયાસ નિષ્ફળ ન થાય તો બીજું શું થાય ? તો એ શરૂઆતમાં બારીન્દ્ર ને ઉપેન્દ્રની યુગાન્તર પત્રિકાએ એ દિશામાં ઘણું કામ કરેલું. એ પત્રિકાનો પ્રભાવ હજી આજે પણ દેખાય છે. ને એથીજ બારીન્દ્ર એક દહાડો સર્ગર્વ આઠામાનમાં એલેલા. જે રસ્તો જે એક વાર ખતાવ્યો તેજ રસ્તો ખંગાળા હજી ચાલ્યા કરે છે. કોઈએ હજી બીજો રસ્તો ખતાવવા જેટલી શક્તિ પણ નથી ખતાવી, છદ્ ! !

આ શિવાય બળવામઠળ ખુલ્લી રીતે પોતાનું કશું કામ ન કરી શક્યું. એવો એમનો કોઈ આગેવાન નહોતો જે ગાંધીજી કે તિલક જેટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકત. એટલેજ એ પથ સાકડો રહ્યો ને સામાન્ય પ્રજા તેનાથી અલગ જ રહી. આ પ્રભાણે ખુલ્લી ચળવળની આગેવાની ન કરી શકાઈ, એ ટલુજ નહિ પણ દેશની અસણ પ્રજાને પોતાના આદર્શનું આધુ ઉલ્લુ ભાન પણ ન કરાવી શકાય એ વાત પણ બ-

જવા પંથના નેતાઓ સમજી ન શક્યા.—અથવા એ કામ કરી શકે તેવા તેમની પાસે માણસોજ નહિ એટલે તેઓ એ કામ પ્રત્યે ઉદાસીન રહ્યા. સારા નેતાને અભાવે ખીન રાજદારી પંથના આગેવાનોએ ઘણીવાર આ ગાંડોને કહ્યા છે. ભલે; એનાથી દેશને તો જાહુ નુકસાન નથી થયું. માત્ર બળવાપંથની દીનતાજ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવી છે.

એ શિવાય તો આ ચોપડીમાં રહ્યું થયેલો ઇતિહાસજ ઘણી વાત સ્પષ્ટ કરે છે. તે લખવાની જરૂર રહેતી નથી.

પણ અહિંની બળવા-ચળવળ નિષ્ફળ ગયા પછી ઘણાં બળવાવીરોએ પોતાની શક્તિ બતાવી આપી છે. જે અભણ બુવાનોનો કોઈ અહિં ભાવ નહોતું પૂછતું—એઓ બળવા-પંથમાં પણ આગેવાન ન થઈ શકેલા, લોકો જેને અભણ જેવાજ ગણતા, તેમણે પરદેશોમાં પોતાની શક્તિનો પરચો બતાવ્યો છે. સુધરેલી દુનિયામાં આજે એમનું સ્થાન આપણા ખીન પ્રસિદ્ધ નેતાઓ કરતાં વધારે છે, એાઈ નથી. અરે, લાલાજી કરતાં પણ વધારે ખ્યાતિ આવા બુવાનોએ મેળવેલી સંભળાય છે. એમ હોવાનું કારણ એ છે કે એ બુવાનોએ દુનિયાના ત્રૈતી શ્રેષ્ઠ આગેવાનોના સમાગમમાં આવીને અને પરદેશની સ્વતંત્ર હવા આખીને નિહાળ્યું છે કે એ જૂનો પુરાણો ગુપ્ત માર્ગજ એક માત્ર નથી, ખીનયે ઘણા રસ્તા પડ્યા છે. તેમણે એ માર્ગોમાં કદમ મૂક્યા એટલે તેમની સતેલી શક્તિઓ અવસર આવ્યે પૂર્ણપણે ખીલી નીકળી.

આ બધા પરદેશવાસી બળવાવીરોના જીવનપરથી એટલું

કહી શકાય કે એ પંથમાં જરેખર એવા ઘણા નવજુવાનો હતા, જેમને વિષે દેશ કશું યે નથી જાણતો—પણ તેઓને અવકાશ ને અવસર મળ્યો હોત તો તેઓ દુનિયાભરના ઉત્તમ વિચારકોમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી શકત પુસ્તકો વાંચવાથી કે પરીક્ષાઓ પસાર કરવાથી કંઈ વિચારક નથી થવાનું—એ વસ્તુજ જુદી છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેવાને બેજ લાપા માત્ર આવડતી હતી. ઘણાય પંડિતોને અનેક લાપા આવડે છે ને છતાં તેઓ હર્બર્ટ સ્પેન્સરથી કેટલેય નીચે છે. આપણા દેશમાં વિવેકાનંદ કરતાં વધારે પાંડિત્યવાળા ઘણાય વિદ્વાનો હતા, પણ વિવેકાનંદ જેવા વિચારક કેટલા નીવડ્યા? જગતના અનેક વિચારકો, કવિઓ ને પંડિતોની જીવનકથા નીરખતાં જણાય છે કે પંડિતાઈ ને વિચારશીલતા એ કેવળ જુદા છે.

“જેમ ઝાડ નથી જાણતું કે મને ફુલ આવશે, પક્ષી નથી જાણતું કે ક્યારે ગાવાની ઈચ્છા જાગશે, પ્રાણીની અમશ શક્તિમાંથીજ એનો એ કુમ નીપજ આવે છે, અને તે મટિ જાણી જુજીને વિચાર નથી કરવો પડતો,—તેમ જે વિચારશીલ છે, સાચા વિચારક છે, તે પંડિત બન્યા વિના, પોથી પરીક્ષાની લાયકાત જતાવ્યા વિના, દુનિયાના અનેક અજબ રહસ્યોના સ્ફોટ કરી શકે છે”

જળવાપીરોના કામોને ઘણાક ગાડાઈ કહે છે—મગજની ખરાબી કહે છે, તેમનામાં સુખદ્વિનો અક્કલનો અભાવ હોતે એમ જણાવે છે પણ રવિનાથુએ કહ્યું છે

સુખુદ્ધિ નામથી ઓળખાતી વસ્તુ પૃથ્વી પર નજરે પડે છે પણ ઉચ્ચ કોટિનું સાચું પાગલપણું તો દેવલોકની વસ્તુ છે, એટલેજ સુખુદ્ધિએ બનાવેલી મજબૂત વસ્તુઓ ભાગી વટી જાય છે, અને પાગલપણું ઉડીને જે વસ્તુઓને ખેંચી આણે છે તે બીજની પેઠે જંગલનાં જંગલરૂપે ઉગી નીકળે છે.

સમાપ્ત

મોતીના દાણા

પુષ્પ)

૩
એક ચિત્ર

(૧૭ રૂ)

પોપટ મરી ગયો, લિખો લિખારી, મણિનો કતુ,
લીલુ ને નીલુ વગેરે અનેક સમુજી ઘરગથુ વાતો.
ખાળકોના સમકડાઓની ને ચાલાકીની ગમ્મત ભરેલી
કથાઓ. મોટા હરફ. પુષ્કળ ચિત્રો કિં. ૦-૫-૦

કેરીના બજ્યાંનું એક ચિત્ર

કિંમત

ત્રણ આના

ઉંદરડા, ખીચકોલી, સસલા કપુતરની દુનિયાની
અત્યંત રસુછ ને બોધક વાર્તા. એક - ખાઉધરા
કપુતરની કેવી ફજેતી થાય છે તેનું એમાં બહુ
રસભરું વર્ણન છે જરૂર તમારા બાગડોને વંચાવો.
કિં. માત્ર આના ત્રણ. આવા પુષ્કળ ચિત્રો....માંડીવ.